De acelaşi autor, la Editura Nemira au apărut:
OMUL ŞI SACRUL FLUVIUL ALFEU MITUL ŞI OMUL
Lucrare apărută cu sprijinul MINISTERULUI CULTURII ŞI CULTELOR
Roger Caillois
Abordări ale imaginarului
Traducere din limba franceză de NICOLAE BALTĂ
NEMIRA
2001
Ilustraţia copertei de CARMEN MAFTEI
ROGER CAILLOIS APROCHES LES IMAGINAIRE
© Editura Nemira, 2001 Comercializarea în afara graniţelor ţării fără acordul editurii este interzisă.
Difuzare:
S.C. Nemira & Co, B-dul Ion Mihalache nr. 125, sector 1, Bucureşti Tel.: 224.14.28; 224.10.08; Tel. /Fax: 224.18.50
e-mail: editura nemira.ro www.nemira.ro
Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României CAILLOIS, ROGER
Abordări ale imaginarului / Roger Caillois: trad. din limba franceză de Nicolae Baltă.
— Bucureşti: Nemira, 2001 288 p.: 13 x20 cm – (Totem) ISBN 973 – 569 – 507 – 3
I. Baltă. Nicolae (trad.)
1
Tiparul: „ltU-it" Sibiu Tel & Fax: 069/23.11.10
AVERTISMENT

1 poate studiile care alcătuiesc lucrarea de faţă sunt, din punctul de vedere al concepţiei, dacă nu şi al redactării, anterioare anului 1945. Ea strânge astfel laolaltă scrieri ale mele dintre cele mai vechi. Unele nu au fost niciodată reunite într-un volum, altele figurează în opuscule care de multă vreme nu mai sunt de găsit. Cel mai întins formează o carte pe care până acum nu am vrut să o reeditez, din pricină că mi se părea necesar să o aduc la zi.

Consider aceste diverse lucrări mai ales drept nişte documente care jalonează făgaşul unei gândiri captivate de mecanismele şi tainele imaginaţiei. Izolate, ele nu prea aveau înţeles. Strânse laolaltă, mi separe că dezvăluie o relativă coerenţă şi că devin uneori instructive

până şi prin defectele sau erorile lor.

Ele sunt în general mai marcate de actualitate decât studiile mele mai elaborate. Se poate întâmpla astfel ca unele să lămurească un aspect insuficient cunoscut al mişcărilor la care am luat parte, cum ar fi suprarealismul sau Colegiul de sociologie, în această calitate, au valoare de mărturie.

Nu am adunat aici decât acele dintre studiile mele care răspundeau titlului de Abordări ale imaginarului, *de vreme ce acesta era punctul asupra căruia voiam să subliniez continuitatea latentă a unei cercetări uneori dispersate. Am înlăturat tot ceea ce, în acelaşi timp, a constituit o intervenţie trecătoare sau polemică referitoare la probleme de literatură sau estetică, opinie partizană a moralistului sau meditaţii în care apărea fără voia mea o scriitură lirică*.

Aceste Abordări (*cât de şchiopătânde*) ale imaginarului *informează asupra rădăcinii şi începuturilor îndepărtate ale preocupărilor mele. Ele sugerează fără să vrea că, la anumiţi scriitori cel puţin, în primele lor mărturisiri există mult mai multe lucruri* decât *ne-am închipui. Aceşti nerăbdători au vrut să spună totul dintr-odată. Ulterior nu vor mai face altceva decât să dezvolte sau să încerce să precizeze, să justifice sau să rectifice lucrurile pe care se repeziseră să le exprime în primul moment şi pe care se străduiesc de-acum să le îmbrace în aparenţe diverse, uneori de nerecunoscut. Într-o oarecare măsură, fiecare scriitor, chiar şi cel mai ascuns, nu încetează nicicând să-şi întocmească o autobiografie mascată*: *opera sa*.

În acest sens, succesiunea eseurilor strânse în lucrarea de faţă urmăreşte să reconstituie, mai degrabă prin frânturi decât în mod închegat, itinerariul îndepărtat al ambiţiei mele poate celei mai tenace. Cărţile mele îi marchează staţionările oarecum prelungite. Dezvălui aici primele etape ale traseului, cele care deja, fără ca eu s-o fi ştiut, hotărâseră o orientare pe care cu naivitate am crezut că sunt liber să o modific clipă de clipă.

ECHIVOCUL SUPRAREALIST
1933-1935
ARGUMENT

De pe urma trecerii mele prin grupul suprarealist am rămas cu o amprentă care, deşi a suferit eclipse destul de îndelungate, nu s-a şters niciodată. În adeziunea mea exista o oarecare ambiguitate, dacă nu o neînţelegere categorică.

Ruptura a avut loc cu prilejul unei discuţii de altfel întru totul amicale cu André Breton, despre fasolea săltăreaţă adusă din Mexic de unul dintre noi. Era pe 26 decembrie 1934. Chiar de-a doua zi i-am scris lui Breton că prezenţa mea în grupul respectiv nu mi se părea că ar mai fi avut vreun rost. Vreme de aproximativ doi ani, participarea mea la diferitele activităţi ale grupului fusese zilnică şi scrupuloasă1.

Pe plan literar, reţin cu precădere articolele apărute în numerele 5 şi 7 din *Minotaure*, unul despre insecta denumită călugăriţă, celălalt despre mimetismul la insecte, studii pe care le-am dezvoltat ulterior în *Le mythe et l homme2* şi în *Meduse et Cie*. Incidentul cu fasolea săltăreaţă nu era decât deznodământul mai multor surprize sau decepţii din partea mea, care începuseră din ianuarie 1933, odată cu participarea mea la aşa-zisele *Recherches experimentales* [cercetări experimentale] „asupra cunoaşterii iraţionale a obiectului", „asupra posibilităţilor iraţionale de pătrundere

1 Despre această agitaţie uneori turbulentă am dat amănunte în paginile de amintiri destinate numerelor omagiale dedicate de *La Nouvelle Revue française* memoriei lui Breton (aprilie '67) şi de *Europe* celei a lui Éluard (ianuarie '73).

2 Trad. rom., Nemira 2000 (n.ed.).

şi de orientare într-un tablou", „asupra vieţii la o dată oarecare", „asupra înfrumuseţării unui oraş", program ce mă fascina şi care mergea în aceeaşi direcţie cu *Procesul intelectual al artei* pe care tocmai îl scriam şi care nu avea încă acest titlu.

Din păcate, am fost nevoit să constat în scurtă vreme că nu era vorba de investigaţii serioase, ci de nişte simple jocuri de societate, aşa cum oricine se poate convinge astăzi citind rezultatele anchetelor în *Le Surréalisme au service de la Révolution*, nr. 6 (şi ultimul), însoţite de

comentariile aproape deloc critice ale lui Paul Éluard.

De la distanţă, adică după patruzeci de ani, dacă las la o parte câteva contribuţii minore la diverse reviste simpatizante, nu doar unul dintre studiile mele de pe atunci mi se pare că vesteşte, cu o precizie care nu conteneşte să mă stupefieze astăzi, fascinaţii care nu aveau să mă părăsească niciodată. De exemplu, *Specificaţia poeziei*, apărută în *Le Surréalisme au service de la Révolution* (nr. 5), şi mai ales partea a doua a răspunsului meu la ancheta despre întâlnire, publicată în numărul 3 – 4 din *Minotaure* (1933). Reproduc aici paragraful respectiv:

„Conceptul de întâlnire îmi apare în ordine teoretică drept prea puţin elaborat, cel puţin în măsura în care presupune existenţa unor determinări exterioare pure, a căror independenţă absolută ar asigura tocmai interferenţei lor caracteristicile unei adevărate întâlniri, întâlnire considerată ca fortuită sau necesară după cum legile naturii sunt resimţite drept contingente sau necesare. Or, degeaba încercăm să ne dăm seama ce pereţi etanşi ar îngădui o asemenea izolare perfectă. Se pare, dimpotrivă, că seriile cauzale sunt nu numai determinate, ci şi supradeterminate una faţă de cealaltă, numărul supradeterminărilor, recunoscute sau nu, crescând continuu. Coincidenţele, de care în fond este pueril să ne mirăm, sunt astfel nişte mărturii extrem de parţiale, nişte revelaţii infinitezimale ale acestei multiple şi subterane interdependenţe. La fel, cele câteva cercetări pozitive ale suprarealismului sunt tot atâtea tentative metodice hărăzite decelării tramei supradeterminărilor lirice a căror riguroasă sistematizare latentă nu îngăduie ca aşa-ziselor întâlniri să li se lase culoarea miracolului cu care le împodobeşte necunoaşterea sintaxei lor”.

„Coincidenţele, de care în fond este pueril să ne mirăm…”, „nu îngăduie ca aşa-ziselor întâlniri să li se lase culoarea miracolului…”: ce presimţiri, deşi abia intrasem în grup, ale viitorului meu dezacord! în acelaşi timp, îmi este imposibil să nu recunosc în aceste rânduri schiţa teoriei fantasticului natural, a imaginaţiei corecte, a obligaţiei, spre a afirma legitimitatea poeziei, de-a admite existenţa unei lumi finite şi determinate, deci redundante (aici îi spun „supradeterminate”), pe care aveam să încerc să o formulez mult mai târziu.

Cred că nu e nevoie să spun mai multe, deopotrivă pentru a recunoaşte o datorie, a defini o opoziţie şi a marca o continuitate. Nu

am reţinut din acea perioadă decât bâlbâielile de ucenic ce îmi deschideau o cale pe care fără îndoială că am greşit părăsind-o din pricina unor solicitări mai presante, cărora o candidă vanitate mă îndemna să le cedez: acel amalgam precar de înţelepciune şi pasiune ce avea să fie *Colegiul de sociologie*.

10

SPECIFICAŢIA POEZIEI

un fapt cunoscut că poezia continuă să beneficieze de o indulgenţă de prost-gust ce tinde să îi confere avantaje periculoase prin aceea că o salvgardează, sub pretextul unei intruziuni profanatoare, de orice examen critic, oricât de puţin precis şi riguros. De la o asemenea complezenţă, poezia are mai mult de pierdut decât de câştigat, deoarece este suficient să putem presupune că ea trăieşte din asta, pentru ca să fie imediat descalificată. Or, tocmai că atâtea opere se prezintă drept poeme, când de fapt este greu să afli în ele altceva decât cele mai de neiertat escrocherii sentimentale, artistice sau intelectuale, încât o minte severă nu poate să nu considere poezia ca fiind dreptul acordat oricui de-a spune orice, şi aceasta fără nicio garanţie, fără obligaţia de-a da socoteală. Din acest motiv, la cel mai mic compromis, ea cade la rangul de gen literar şi mai cu seamă literar care nu atrage cu nimic atenţia – cu excepţia unui aspect tipografic în general iritant – decât printr-o şi mai mare confuzie şi o şi mai mare îndrăzneală în privinţa inflaţiei şi a fraudei. De aceea, această stare de lucruri ar putea fi invocată de cei interesaţi pentru a încerca să justifice opoziţia pe care o adâncesc cu plăcere între poetic, considerat un caz special al imaginarului, şi real. Cu toate acestea, este cert că această situaţie riscă să pună ea singură în cumpănă pretenţiile de obiectivitate absolută ale suprarealismului şi să impună obligaţia ca acesta să fie privit drept o concurenţă neloială şi neîntemeiată a activităţii ştiinţifice (lăsând la o parte

12

deocamdată chestiunea anterioară judecăţii şi referitoare la adevărata pondere a conceptului de concurenţă neloială). Dimpotrivă, suprarealismul şi-a dobândit ca un bun propriu dreptul de-a întreprinde cu oarece validitate critica imaginaţiei empirice tocmai în măsura în care el a considerat poezia ca un fapt şi a epuizat-o sistematic ca atare până la limitele sale extreme, limite ce. sunt la rândul lor fapte poetice susceptibile de o dezvoltare concentrică – şi

aşa mai departe.

Este vorba deci de-a *organiza poezia*. În aceste condiţii, conceptul şi obiectul sunt în fond puncte de aplicaţie deopotrivă de valabile, dat fiind că între concept şi ansamblul aventurilor singulare care îl suportă afectiv există aceeaşi *independenţă concretă*, aceleaşi relaţii neliniştitoare ca şi între obiect şi rolul său utilitar, deşi s-ar spune că şi aici şi dincolo s-ar putea observa coincidenţa perfectă pe care o presupune gândirea raţională. Este evident că rolul utilitar al unui obiect nu justifică niciodată complet forma sa, altfel spus, obiectul depăşeşte întotdeauna instrumentul. Astfel este posibil să descoperim în fiecare obiect un reziduu iraţional, determinat printre altele de reprezentările inconştiente ale inventatorului sau ale tehnicianului1. La fel, orice concept posedă o valoare concretă specifică ce-i îngăduie să fie considerat ca obiect şi nu ca o abstracţiune. De exemplu, în calitate de abstracţiune, cuvântul „păianjen" nu poate fi privit decât ca un mijloc comod şi aproximativ de exprimare. Acesta este planul obişnuit al literaturii: aceasta se caracterizează deci printr-o utilizare grăbită şi nechibzuită a cuvintelor, slujindu-se de ceea ce există în ele mai superficial, mai scheletic şi mai puţin sesizabil, luându-le la nivelul minim de reprezentări, atât impersonale cât şi personale, atât obscure cât şi distincte, ceea ce face ca importanţa ei ştiinţifică să fie, fără ca restul să fie prejudiciat, aproape nulă.

1 Ar exista, evident, un enorm interes poetic de-a *izola* acest reziduu iraţional. Practic însă, operaţia se dovedeşte extrem de delicată. Doar folosirea simultană a unor metode diferite va îngădui să se ajungă, prin compararea rezultatelor, la o oarecare certitudine. În ciuda unei anumite lipse a acurateţei, chestionarele suprarealiste sunt de luat în considerare ca un prim mijloc de investigaţie.

Dimpotrivă, poezia începe în momentul când cuvântul este considerat în infinitatea teoretică a reprezentărilor sale, respectiv atunci când, în exemplul precedent, conceptul iraţional de păianjen este privit ca agregat de date empirice. Este limpede că independenţa afectivă a conceptului faţă de cuvântul care îl suportă este determinată în egală măsură – de obiect, adică de potenţialul său de reprezentări sau de stimulente colective (astfel, psihanaliza şi gestalt-teoria dezvăluie existenţa în domenii diferite a unor simboluri şi forme atractive de valoare universală) – de subiect, adică de sistematizarea

conştientă şi inconştientă a amintirilor şi tendinţelor sale, a unui cuvânt prin viaţa sa – şi în sfârşit de raporturile lor precedente, adică de „decorul" ocaziilor în care s-au aflat deja unul în prezenţa celuilalt: pânzele de păianjen pe care le destrami orbecăind în întuneric, cele pe care le culegea Heliogabal în cantităţi enorme înainte de lăsarea serii, labele de păianjen zise secerătoare ce se mişcă îndelung în palma desfăcută, lucrările erudite despre păianjeni, păianjenii pe care deţinuţii îi domesticesc în celulă, păianjenii şi somnambulismul, păianjenii şi mâncarea pe care trebuie să o consumi rece.

Se observă pe de o parte că această mediere a conceptului iraţional în care intervine istoria completă a individului justifică mai mult decât abundent rolul fundamental pe care suprarealismul l-a atribuit în poezie automatismului.

În sfârşit şi mai ales, opoziţia dintre poetic şi real a ajuns greu de apărat. La rigoare, putem admite că o civilizaţie industrială aruncă în avantajul intereselor sale extrem de particulare o anume discreditare asupra manifestărilor realităţii cel mai puţin utilizabile imediat din punctul ei de vedere (de exemplu, visul şi nebunia) şi că în consecinţă le rânduieşte în categorii ca acelea ale insolitului sau anormalului, cel puţin în măsura în care acestea nu implică decât o judecată statistică sau comercială. În momentul când o deviaţie abuzivă a reuşit însă să impună la modul general conceptele de aparenţă şi de subiectivitate, adică să trieze din realitate un anumit număr din manifestările sale şi să le declare mai puţin reale decât celelalte din unicul motiv că sunt mai puţin dependente aparent de restul reprezentărilor, că nu prezintă

14

Interes decât pentru conştiinţa individuală sau, culmea, că sunt efectul hazardului, fiind, de la caz la caz, recunoaştere ipocrită a ignoranţei sau „refuz" comod, devine indispensabil să denunţăm un asemenea arbitrar şi să afirmăm o dată pentru totdeauna că, într-o filosofie care nu acordă un statut special spiritului, conceptele de aparenţă şi subiectivitate nu pot avea niciun sens.

Acestea fiind spuse, efortul suprarealismului va fi poate mai lesne de situat: s-a putut crede că urmărea să desconsidere realitatea, sau, mai exact, să pună la îndoială cu dovezi în sprijin orice soliditate obiectivă. Această afirmaţie nu este exactă decât dialectic, adică dacă luăm în considerare simultan aspectul antitetic al acestui efort:

acreditarea a tot ce pragmatismul industrial şi raţional încercase să retragă din realitate, fără a fi perceput niciodată absurditatea pretenţioasă a unei asemenea eliminări. Suprarealismul poate deci lua ca maximă pentru experienţele sale foarte evidentul aforism al lui Hegel: „Nimic nu este mai real decât aparenţa în calitate de aparenţă". Este totodată şi epigraful oricărei poezii, care renunţă să mai beneficieze de privilegiile sale artistice spre a se prezenta ca ştiinţă. Ea este atunci din principiu violent unilaterală în sensul miraculosului şi al insolitului şi se străduieşte, independent de orice altă consideraţie şi prin toate mijloacele posibile, să facă loc iraţionalului în obiect şi în concept, dar ulterior trebuie să dea socoteală de toate în faţa celei mai stricte critici metodologice.

Pe acest făgaş, prezenţa de spirit atât de folositoare altfel lasă locul unei misterioase *absenţe de spirit*, iar pretinsa şi iluzoria libertate de spirit, altfel atât de sclipitoare – *necesităţii de spirit* – care iartă mai greu şi ştie mai bine. Poezia nu are dreptul la autonomie.

Le Surréalisme au service de la Révolution, nr. 5, mail933

SISTEMATIZARE ŞI DETERMINARE

lăe pare că orice efort uman de cunoaştere se reduce la căutarea invariantei într-o lume de fluctuaţii. În realitate, mărturisesc că în ce mă priveşte nu pot rămâne la antinomia comună, nepercepând vreo diferenţă apreciabilă între cunoscut şi necunoscut. Cred că ar fi de-ajuns să ne întrebăm câtuşi de puţin asupra acestui subiect, cu condiţia să nu avem nicio opinie teoretică preconceputǎ, ca să înţelegem cât de mică este distanţa care le separă. Nu este vorba aici nici de scepticism şi nici de ambiţie nemăsurată. Vreau doar să spun că ştiinţa şi ignoranţa se prezintă atât de deopotrivă de imperfecte şi, ca să spunem aşa, incomplete, încât una se acomodează la fel de bine cu cele mai notorii insuficienţe ca şi cealaltă cu cele mai compromiţătoare comportamente şi că, pornind de la acestea, este uşor să desluşim că vorbele ascund aici două aspecte sensibil echivalente ale aceleiaşi situaţii. Opoziţia dintre divers şi identic, dintre mişcător şi imobil, dintre Celălalt şi Acelaşi pare o aproximaţie mai precisă. Ştiinţa este definită destul de corect drept căutare a unităţii cauzei în spatele multiplicităţii efectelor. Faptul că nu există vreun discipol care să nu reuşească să ducă la bun sfârşit acest demers în toate domeniile cu ajutorul unui principiu care nu părea să se raporteze decât la unul singur, iată ce constituie un fapt tulburător, care depăşeşte singular

aşteptarea cea mai circumspectă şi nu pare să se poată explica decât tocmai prin ipoteza unei supradeterminări sistematice a tuturor elementelor. Totul se petrece, într-adevăr, ca

şi cum modul de explicare a fiecărei ştiinţe anume ar fi o *organizare de verosimilităţi* constituită pornind de la o dată sau un grup de date bine definite şi susceptibil, ca urmare a continuităţii universului, de un soi de extensie concentrică nedefinită asupra tuturor celorlalte domenii în detrimentul, bineînţeles, al rigorii comprehensiunii sale. De fapt, explicaţiile date de ştiinţe se încalecă în aşa măsură, încât fiecare se laudă că poate da seamă chiar de existenţa celorlalte. Astfel, actualmente, se poate vedea de pildă cum materialismul istoric şi psihanaliza îşi raportează reciproc alcătuirea la principiul pe care l-au adoptat respectiv, fiecare dintre aceste sisteme considerându-l pe celălalt drept un element particular lesne reductibil.

Situaţia se prezintă la fel până şi în cazul matematicii, care îşi îngăduie cele mai aventuroase intruziuni şi îşi află verificările cele mai precise acolo unde se aştepta mai puţin, de exemplu în botanică şi zoologie. De aceea, se poate afirma la modul general că datele experienţei se lasă descifrate pornind de la mai multe chei şi sistematizate sub mai multe perspective, al căror număr nu este determinabil *a priori*, şi care constituie fiecare o metodă particulară de cunoaştere, aceasta apărând în consecinţă ca o sistematizare. În acest fel, suntem aduşi în situaţia de-a pune problema valorii imaginaţiei lirice în aceiaşi termeni şi de-a examina dacă aceasta poate aduce în domeniul reprezentărilor afective şi al temelor pasionale aceleaşi servicii pe care le aduc în alte privinţe geometria şi dialectica, de exemplu, al căror triplu caracter genetic, resorbant şi sistematizant este manifest. *În esenţă*, *ar fi vorba numai de-a traduce faptul că înţelegerea se reduce întotdeauna mai mult sau mai puţin la integrare*; din acest punct de vedere, ştiinţa perfectă nu ar fi alta decât conştiinţa efectivă a coerenţei multiple a elementelor universului, apercep-ţie ce ar atrage foarte probabil după sine nu numai modificări foarte importante în modul de-a vedea şi de-a simţi (nu ni se pare arbitrar în acest caz să folosim dublul înţeles, abstract şi concret, al anumitor cuvinte), ci şi posesia unei adevărate poziţii morale, dacă nu metafizice. Acesta este conţinutul pe care îmi place să-l dau ideii de mântuire, pentru care nu ar trebui să socotim că există exces de

onoruri şi care merită mai mult, în orice caz, decât degradarea în

care suntem mai mult sau mai puţin siliţi să o menţinem actualmente din pricina inconsistenţei sale ideologice, dacă împingem indulgenţa până la a nu judeca arborele după roadele sale.

Oricum ar fi, şi ca să revenim la subiectul dezbaterii, aş fi fericit dacă s-ar recunoaşte că, prin rândurile precedente, am plasat problema valorii gândirii lirice în lumina care trebuie şi pe terenul cel mai potrivit. Nu-mi fac nici cea mai mică iluzie în privinţa răspunsului pe care îl aduc. Mai mult decât oricine, am fost în stare să-mi dau seama de măsura în care cercetarea mea a fost limitată, rezultatul ei – prea puţin decisiv, iar aproximaţia ei – îndepărtată. Dimpotrivă, cred că am evidenţa de partea mea afirmând că, dacă gândirea lirică nu are valoarea de sistematizare pe care o aştept din partea sa, ea nu are niciuna – niciuna valabilă, se înţelege.

În privinţa visului, chestiunea este mai mult decât pe jumătate rezolvată. Într-adevăr, dacă suntem de acord să considerăm mecanismele pe care, de nu le-au decelat, cercetările psihanalitice măcar le-au definit (condensare, supradeterminare, transfer etc.) drept *procesele de sistematizare afectivă a reprezentărilor* care, ca urmare a necesităţilor acţiunii, păruseră iniţial disparate – şi pare dificil să le atribuim alt rol –, este limpede că indicaţiile onirice, cu toate că există vise şi vise, sunt dintre cele mai puţin neglijabile şi formează de altfel nişte documente deosebit de sigure, dat fiind că sunt elaborate după nişte procedee relativ autonome.

Nu la fel stau lucrurile cu gândirea lirică, ale cărei mijloace de obţinere sunt departe de-a fi deasupra oricărei suspiciuni şi despre care nu avem niciun motiv să credem că răspunde mai degrabă unei necesităţi primare decât unei lâncezeli sau unui delict de gândire. Cu toate acestea, trebuie să remarcăm că exemplul visului, fenomen al cărui caracter elementar şi independent am ţinut să-l reamintesc mai sus, arată că necesitatea de spirit este capabilă să identifice sau să asocieze de la sine reprezentările care îi convin, astfel încât suntem îndemnaţi să ne întrebăm *dacă funcţia gândirii lirice în viaţa în stare de veghe nu este de-a figura într-un anume fel elementul care trebuie atunci când i se face simţită exigenţa*, adică atunci când conţinutul deja i-a fost supradeterminat de multiple reprezentări, astfel încât respectivul

conţinut este capabil să acopere cât mai bine acest rol ideogramatic de sistematizare care îi era preexistent şi exclusiv căruia îi datorează în ultimă instanţă apariţia. Astfel, mai multe pietre neregulate asamblate la nimereală lasă între ele un anume gol a cărui formă este conturată cu exactitate, încât cea a blocului care ar umple acest interval este strict determinată dinainte, acest determinism al golului fiind la fel de riguros ca oricare altul. La fel, se pare că o acumulare de reprezentări convergente predetermină toate sau o parte din condiţiile pe care va trebui să le îndeplinească conţinutul celei de care ele au nevoie pentru a prezenta o coerenţă fără fisură. Rezultă că aceasta din urmă există virtual, ca urmare a existenţei celor precedente, şi că la prima şi contingenţa solicitare, trecând de la potentă la act, ea se va impune conştiinţei.

Acestea sunt, cel puţin, gândurile care mi-au venit în decursul analizei unui exemplu recent de asociaţii nedirijate. În timp ce aşteptam un tren, privirile mi-au căzut pe un panou de tablă care marca poate o bifurcaţie şi pe care era scris cu vopsea albă un M. Mi-a venit atunci în minte că această literă este iniţială prenumelor mai multor persoane, ale căror relaţii cu mine îmi puteau sugera un fel de serie. Apoi – şi aici începe reveria liberă – m-am gândit la „proba lui M răsturnat în palmă", expresie care a părut atenţiei mele nefixate a purta în ea o evidenţă suficientă. Mă gândeam la o rană în formă de M, pe care era turnat oţet, supliciu de rit iniţiatic, în timp ce aveam o imagine vizuală destul de clară a unei mâini desfăcându-se şi arătându-mi în palmă un M care, din cauza vârfurilor sale întoarse spre degete, se prezenta ca un W. Fără să zăbovesc asupra ciudăţeniei viziunii, îmi lăsam gândurile să rătăcească şi constatam că W şi M erau iniţialele unei prietene din străinătate căreia tocmai îi trimisesem în dimineaţa aceea o carte, iar aceste două litere împletite formau monograma care apare pe scaunele din sufrageria părinţilor mei, semn cu aspect cabalistic care m-a impresionat puternic în copilărie. Întrebasem de nenumărate ori ce semnificaţie avea, fără să mă mulţumesc vreodată cu răspunsul foarte rezonabil care mi se dădea şi conform căruia era vorba de iniţialele foştilor proprietari. Aveam

totuşi impresia că văzusem monograma ceva mai recent, şi, într-adevăr, mi-am amintit fără întârziere (dar această căutare a pus

capăt asocierii) că observasem în ajun un desen uşor diferit, prezentat ca o grafie condensată a monosilabei sacre AUM în cartea lui René Guénon, *Regele lumii*, a cărei ediţie voisem să o compar cu cea a cărţii pe care mă pregăteam să i-o trimit prietenei de care am pomenit şi ale cărei iniţiale erau W şi M.

Nu există nimic aici care să depăşească cea mai banală experienţă: e cu atât mai important să redăm reprezentarea neaşteptată care a survenit într-un moment atât de potrivit pentru a uni celelalte elemente şi căreia nu i-am putut găsi niciun substrat precis, oricât de profund mi-am chestionat memoria. Desigur, poate fi întotdeauna vorba de amintirea unui vis neidentificat sau a vreunei imagini hipermnezice deformate şi *a cărei deformare*! *ar fi totuşi semnificativă1*. Pare mult mai economic să presupunem că a avut loc un fel de cristalizare ideogramatica (şi, în cazul particular, cu un caracter câtuşi de puţin halucinatoriu), hărăzită să asocieze multiplele fragmente care au ieşit imediat la lumina zilei şi a căror singură existenţă implica şi determina conţinutul, atribuindu-i ca proprietate necesară şi suficientă explicitarea atât prin percepţie, cât şi prin reflecţie, a faptului că un M răsturnat este un W şi prezentarea în acelaşi timp a celor două semne reunite. Cât despre termenul de *cristalizare*, el ni» este luat deloc la întâmplare: într-adevăr, cum am putea să nu observăm că bizara situare a acestor imagini între virtualitate şi realitate, existenţa lor latentă şi oarecum *în soluţie* este analogă cu acele stări atât de instabile studiate în chimie sub numele de *fenomene de suprasaturare*, sau cu o excitaţie minimă, dar bine definită, se condensează şi apare ca şi cum din nimic s-ar ivi un

1 Fac aluzie la faptul că peste câteva zile, şi legat de cu totul altceva, mi-a venit în minte faptul că citisem, copil fiind, într-o revistă ilustrată povestea unui anume Ismail Bulgarul, care scrijelea cu un pumnal o cruce în palma prizonierilor săi. Se poate ca imaginea mâinii să fi fost furnizată de o reminiscenţă a acestei torturi, cu toate că dispoziţia degetelor înseşi în M şi faptul că această literă este în acelaşi timp iniţială cuvântului „mână" să fie suficiente pentru a supradetermina apariţia acesteia din urmă.

precipitat din invizibila substanţă dizolvată? Dar în loc să extindem comparaţia la circumstanţele de producere (aici, creşterea temperaturii şi răcirea lentă; dincolo, emoţii acumulate şi domolite), a

căror curbă este sensibil identică, este fără îndoială mai înţelept să atragem atenţia asupra facilităţii cu care asemenea analogii devin specioase când li se cere mai mult decât modestele şi empiricele servicii de lămurire reciprocă pe care le pot aduce.

În concluzie, m-aş simţi satisfăcut dacă analiza precedentă a aruncat măcar oarece lumină asupra modului în care gândirea lirică îşi poate îndeplini funcţia sistematizantă. Astfel, valoarea sintezelor pe care am văzut că le-a efectuat s-ar lăsa măsurată măcar aproximativ. Suntem în prezenţa unui efort ireductibil îndreptat înspre acea luciditate afectivă desăvârşită ale cărei consecinţe, oricât de imprevizibile, nu ar putea fi altfel decât foarte importante şi pe care nu le-am putea discredita fără să ne discreditǎm în acelaşi timp pe noi înşine. Activitatea zisă poetică, bazată pe supradeterminarea obiectivă a universului, era viabilă; supradeterminare ea însăşi, şi dintre cele mai eficace din domeniul ei, ea nu pare acum nici înlocuibilă, nici, în măsura în care este exercitată aşa cum trebuie, adică cu o atitudine metodică şi nu estetică, deposedată de validitate1. Rezultă că folosul obţinut dintr-un şir de asociaţii lirice este măsurat prin sporirea sensibilităţii imediate consecutivă asimilării sale şi că este totodată funcţie de numărul şi intensitatea focarelor reprezentative pe care le condensează sau supradetermina în mitul personal. Aceste focare fiind nedefinit de contagioase din cauza dezvoltării lor epidemice, ne putem imagina lesne că aceste două scări coincid la toţi indivizii suficient de antrenaţi *să ocupe* sinteza pe care şi-o

Aceste consideraţii caracterizează destul de exact poziţia mea în cadrul suprarealismului. Doritor să le situez în mod precis, de exemplu în raport cu ideile exprimate în *Manifestul suprarealismului*, le-aş apropia bucuros de rândurile următoare: „Spiritul se convinge încetul cu încetul de realitatea supremă a acestor imagini. Mărginindu-se la început să le suporte, el observă în curând că ele îi măgulesc raţiunea, sporindu-i cu atât mai mult cunoaşterea" (p. 64), sau de această definiţie: „Suprarealismul se bizuie pe credinţa în realitatea supe-noară a anumitor forme de asociaţii neglijate până la apariţia lui, în atotputernicia visului, în jocul dezinteresat al gândirii" (p. 46).

21

Însuşesc. În această lumină, expresia „frumuseţea unui poem" nu are niciun fel de semnificaţie sesizabilă. Dimpotrivă, vom cunoaşte în mod valabil puterea sau obiectivitatea lirică a unei reprezentări sau

a unei asocieri date pornind de la forţa, stabilitatea şi generalitatea utilizării sale şi îndeosebi, în raport cu fiecare, pornind de la necesitatea mai mare sau mai mică a integrării sale în dezvoltarea afectivă personală.

Într-adevăr, la un nivel mai profund, acesta este elementul aflat în joc şi poate că pe această cale se va aborda vreun studiu decisiv. Am arătat îndeajuns mai sus la ce consecinţe grave mă aşteptam în ce mă priveşte, situate în mod cert dincolo de cei doi termeni ai problemei centrale a necesităţii sau a libertăţii de spirit.

Este vorba de sistematizare, de cunoaştere, de cunoaşterea necesităţii. Să fie vorba, în consecinţă, de libertate, aşa cum afirmă o anumită propoziţie prea bine cunoscută, care ar putea, pare-se, să figureze în fruntea erorilor acreditate? N-am îndrăzni să pretindem una ca asta. Lucidă, conştiinţa se află atât în determinant cât şi în determinat, în care, ignorantă fiind, era surghiunită. Nu este vorba deci decât de determinantul prin sine, de identificarea cu determinarea însăşi.

Intervention Surréaliste, 1934 j

ALTERNATIVA

(*Naturphilosophie* sau *Wissenschaftlehre*)

— *Poet*! *Astea-s nişte motive pe cât de rizibile, pe atât de arogante*.

A. Rimbaud xuţine sunt epocile în care activitatea poetică şi cea ştiinţifică au fost privite altfel decât cu o indiferenţă sumară sau cu o indulgenţă distantă. Faptul de-a figura la loc de cinste printre aceste excepţii constituie una dintre originalităţile fundamentale ale romantismului german. De altfel, se întâmplă rar să poţi fi satisfăcut cu rezultatele alianţei acesteia şi chiar şi cu modalităţile sale. Merită

totuşi să le examinăm mai îndeaproape, deoarece, dat fiind că astăzi pare să se contureze o situaţie asemănătoare, ar fi neplăcut să repetăm o greşeală, fie ea şi onorabilă.

Se ştie că, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, ştiinţele îşi anexaseră asemenea domenii, încât investigaţiile lor nu mai puteau lăsa indiferent pe cineva care pândea aventura spirituală. La drept vorbind, nu le anexaseră: mai exact, nişte cutezători se folosiseră de ele sau de prestigiul lor pentru a se aventura în domeniile respective. Încă de la începuturile magnetismului, adică, dacă e să precizăm data, de la dizertaţia lui Mesmer, *Despre influenţa planetelor asupra corpului omenesc* (1766) şi mai ales odată cu apariţia *Memoriului* despre *descoperirea magnetismului animal* (1779), este imposibil de stabilit cine a început şi cine a câştigat, fizica distractivă sau teozofia – şi în privinţa aceasta situaţia nu va face decât să se înrăutăţească. În scurt timp se anunţă o adevărată acaparare a ştiinţelor naturii de către filosofie, tendinţă ce va ajunge până la *filofizica* lui Schlegel şi, la un mod mai general, la *Naturphilosophie*, aşa cum apare ea odată cu

primele cărţi ale lui Schelling1. Desigur că savanţii adevăraţi nu sunt impresionaţi cu nimic; de altfel, ştiinţa care inspiră romantismul german nu este nici pe departe cea a laboratoarelor, ci a saloanelor şi a cenaclurilor2, deoarece moda întâmpina pe atunci magnetismul precum îl întâmpinase odinioară pe Fontenelle şi mai recent pe Freud. Numele lui Lavoisier este rareori rostit, ca şi – dacă e să ne limităm la Germania – cele ale lui Klaproth, Buchholtz, Zach, Bode, Herschell etc. Mare audienţă au Ritter, un pseudofizician care nu se adresează experienţelor decât ca să-şi justifice gusturile pentru divagaţiile cele mai lipsite de rost, şi mineralogul Werner, a cărui ură faţă de analiza chimică, pe care o consideră „vivisecţie impusă naturii", va avea meritul de a-l face să slujească drept model Maestrului din *Discipolii la Sais*. Această situaţie e suficientă pentru a explica esenţialul Weltanschauung-ului romantismului german, dacă ne gândim în acelaşi timp că idealismul lui Fichte domneşte în acea vreme fără rival. Efortul romanticilor va consta în transmutarea plumbului vulgar al cunoştinţelor ştiinţifice prin intermediul intuiţiei poetice, de unde şi cele două concepţii principale ale lor: imaginaţia este temelia supremă a realităţii3, principiu lesne de extras din învăţătura lui Fichte, conform căreia imaginaţia este „o putere minunată fără de care nimic

nu s-ar putea explica în mintea omenească

1 Acestea se eşalonează între 1796 (*Ideea zu einer Philosophie der Natur*) şi 1800 (*Sistem des transcendentalen Idealismus*). A se vedea îndeosebi tratatul din 1797, *Von der Weltseele* („Despre sufletul lumii"), care este tocmai o metafizică a galvanismului.

2 Dat fiind că acest articol nu este o expunere de cercetări, ci o tentativă de punere la punct, am evitat pe cât posibil să îl împovărez cu indicarea surselor. Cititorul doritor de precizări în această privinţă va trebui să consulte lucrările următoare: Spenle, *Novalis, essai sur / idealisme romantique en Allemagne*, Paris, 1903, pp. 119 – 217; Xavier Leon, *Fichte et son temps*, t. II, partea I, Paris, 1924, pp. 332 – 437; H. Straumann, *Justinus Kerner und der Okkultismus in der Deutschen Romantik*, Horgen, Zürich, Leipzig, 1928; C. Esteve, „La pensée magique dans Novalis", *Revue Philosophique*, 1929, parteaall-a, pp. 406 – 418. Lucrarea Ricardei Huch, recent tradusă, nu trebuie utilizată decât cu mare prudenţă.

3 Novalis exprimă această atitudine în maxima sa frecvent citată: „*Je poetischer, je wahrer*".

şi pe care s-ar putea foarte bine baza întregul ei mecanism", şi din care rezultă că existenţa universului este cea a unui poem, nici pe departe a unei maşini. El trebuie deci citit cu ajutorul sensibilităţii, nu al matematicii1. Pe de altă parte, universul este un organism, adevărată concretizare a lumii, deopotrivă organice, a gândirii, aşa încât pare legitim să împrumutăm de la primul o descriere, iar de la al doilea o explicaţie, şi una şi cealaltă susceptibile de a se aplică realmente ambelor. Vedem astfel ce fel de serviciu a fost silit să ceară romantismul german, pe care l-a şi cerut ştiinţelor naturii: niciun proces de demoralizare2, nicio metodă de investigaţie, ci doar un sistem de raporturi estetice, dacă nu un rezervor de expresii. De fapt, imaginile romantice sunt aproape toate împrumutate din vocabularul ştiinţific al vremii şi schema structurii lor este lesne demontabilă. E de-ajuns să răsturnăm relaţia dintre fizic şi moral, să schimbăm direcţia obişnuită a metaforelor care, după cum se ştie, tind de regulă să redea invizibilul prin vizibil. Romanticul nu pierde prilejul de-a inversa sensul imaginii de fiecare dată când se poate şi se menţine în celelalte cazuri la nivelul analogiei şi al corespondenţei formale. Se ştie că la Novalis, mai ales în *Fragmente*, procedeul este utilizat sistematic:

nu există nicio frază care să nu fie construită pe un raport iluzoriu de acest fel. Efectul este când impresionant („trebuie să tratăm bolile în parte ca pe un delir organic sau, mai exact, ca pe nişte idei fixe"), când ridicol („Realizare bizară a unei alegorii: de exemplu, dragostea este dulce, deci posedă toate atributele zahărului", „atmosfera este un brahman"; „sânul este pieptul înălţat în sfera misterului, pieptul moralizat"; „femeia este

1 Doamna de Staël, *De VAllemagne*, III, x, „Influence de la nouvelle philosophie sur les sciences".

2 Aceasta este atitudinea lui Pascal (cf. fragmentul celebru: „Iată unde ne duc cunoştinţele naturii…"). Paradoxul vital al cunoaşterii este văzut cu luciditatea cea mai ascuţită: imperativul cunoaşterii este ineluctabil, dar cunoaşterea distruge fiinţa care cunoaşte ca fiinţă. În „Ghiceşte sau vei fi devorat" al Sfinxului, mai exista o scăpare, dar cunoaşterea ştiinţifică o elimină complet:» Nu poţi avea odihnă atâta vreme cât nu ai ghicit, dar eşti devorat în măsura în care ghiceşti".

oxigenul nostru" etc.1). Modul singular în care Ritter concepea fizica nu îl făcea să invidieze niciuna din figurile lui Novalis, astfel că le foloseşte fără nicio reţinere: după părerea sa, în Animalul-univers, corpurile cereşti sunt corpusculii sangvini, căile lactee sunt muşchii, eterul e fluidul nervos etc.2 Ansamblul nu a întârziat să-şi primească justificarea filosofică din partea lui Schelling, care la început era destul de sever faţă de uşurătatea romantică, dar în curând a fost împins spre ea ca urmare a rezervei manifestate de savanţi la adresa lui. Scheling, deci, aşază în centrul sistemului său noţiunea electromagnetică de polaritate, o sexualizează cât de cât şi o face aproape unicul principiu de explicare a universului. Atracţia şi repulsia, în chiar vremea în care ştiinţa începe să se îndoiască de ele, capătă în *Naturphi-losophie* valoarea de temelie ultimă a ordinii fenomenale. Lumina e socotită a corespunde funcţiilor plastice (nutriţie, secreţie, creştere), electricitatea – iritabilităţii, şi magnetismul – sensibilităţii. În acest fel, lumea anorganică este corespondentul exact al lumii organice, iar trecerea de la una la cealaltă, departe de-a fi un joc al spiritului, poate avea funcţie de cunoaştere. Doamna de Staël, bună observatoare, poate aşadar conchide: „… filosofia germană introduce ştiinţele fizice în acea sferă universală a ideilor unde cele mai mici observaţii, ca şi cele mai mari rezultate, sunt legate de interesul ansamblului". Începând de

atunci, activitatea lui Novalis se luminează, odată cu lozinca lui Schlegel: „Dacă vrei să intri în profunzimile fizicii, iniţiază-te în misterele poeziei", teoremă care îşi are, după cum putem bănui, reciproca: „fizica nu este decât sursa poeziei şi singurul stimulent al viziunilor" 3.

1 Novalis, *Les Disciples a Sais et les Fragments*, trad. Maeterlinck, Bruxelles, 1895, pp. 78, 91, 96; Spenle, op. cit., p. 135 sq (cea mai de apreciat este compararea soldaţilor, îmbrăcaţi în roşu, cu oxizii, şi a preoţilor, îmbrăcaţi în negru, cu carbonul); *ibid*., p. 290 sq (divagaţii despre nutriţie şi polaritatea sexuală).

2 Ritter, *Beweis dass ein bestăndiger Galvanismus den Lebensprozess în dem Thierreich begleitet*, Weimar, 1798, p. 158. Cf. Spenle, op. cit., p. 206.

3 Această atitudine care inspiră pe atunci *Le Magazine pour la science de lame* al lui Moritz (cf. Albert Béguin, prefaţă la *Choix de rêves* al lui Jean Paul.

Avem şi noi din plin experienţa indulgenţei de care beneficiază în general activităţile sclipitoare şi pripite de acest soi. Aceasta se datorează faptului că suntem mai înclinaţi să le fim recunoscători pentru interesul imediat al problemelor pe care le răscolesc sau le ridică decât să le incriminăm frivolitatea, şi de asemenea suficienţa, deoarece dintre toţi cei care, cu mai mult sau mai puţin noroc, s-au aventurat în aceste regiuni, puţini sunt cei care, înainte de-a ameţi complet, au abjurat precum Rimbaud atitudinea extatică pe care o adoptaseră, decretând sacră dezordinea spiritului lor. Nu trebuie deci să ne mirăm că cei ce au luat contact mai îndeaproape cu romantismul german l-au judecat oarecum cu severitate. Solger, de exemplu, nu ezită: „Era nevoie de o stare de disoluţie aidoma celei din epoca actuală pentru ca o atare iluzie, sub forma superficială în care se prezenta, să fi putut trece drept ceva profund, intim şi eficace". Steffens nu este nici el mai puţin aspru cu grupul de la Jena, inspirat de Ritter, şi condamnă în bloc maestrul şi discipolii: „... tineri ce respingeau disciplina strictă a învăţământului filosofic ca şi orice activitate ştiinţifică metodică, devenind astfel de bunăvoie discipolii săi şi acomodându-se de minune cu asemenea jocuri ale spiritului, ce le procurau cu eforturi minime o mare cantitate de idei". Interesul tentativei şi modul nedemn în care a fost întreprinsă reies deopotrivă din concluzia lui Solger: „... o distracţie a imaginaţiei care dă târcoale, precum fluturii, abisurilor

conştiinţei umane".

La drept vorbind, rătăcirile şi infantilismele care provocau, totuşi, în jurul lui 1800 o oarecare dezaprobare sunt mai puţin periculoase decât atitudinea spirituală pe care o presupun ele. Or, dacă astăzi moştenitorii romantismului german s-au ferit în general de primele, ei au păstrat-o integral pe cea de-a doua, pe care, spre gloria sa, a denunţat-o Fichte de îndată ce vanitatea acesteia

Paris, 1930) va dăinui şi în cadrul generaţiei următoare, căreia îi datorăm totuşi primele descrieri utilizabile ale fenomenelor supranormale, îndeosebi ale efectelor specifice ale diferitelor metale şi minerale asupra corpului în stare de somnambulism. Mă gândesc mai ales la *La Voyante de Prévost* a lui Kerner (1829) şi la memoriile baronului de Reichenbach despre fenomenele odice (începând din 1845). Cazul lui Goerres este aparte.

26

27

a depăşit limitele. Lecţiile sale despre „Caracteristicile fundamentale ale epocii contemporane" (*Die Grundzüge des gegenwartigen Zeitalters*) au ridicat dezbaterea la un nivel îndeajuns de înalt pentru ca să reprezinte şi astăzi un adevăr exact, astfel încât avem totul de câştigat dacă reluăm esenţialul argumentaţiei celei de-a opta lecţii despre fundamentele respective ale atitudinii artistice, aşa cum au exaltat-o romanticii, şi ale strictei atitudini ştiinţifice. Misticitatea şi ştiinţa1 au în comun faptul de-a merge dincolo de experienţa sensibilă şi de conceptele sale. Nu putem să le distingem nici prin domeniile în care se exercită, deoarece se suprapun necontenit. Veritabilul principiu al discriminării trebuie căutat dacă nu în metodă, atunci măcar în dispoziţia intelectuală intimă a cercetătorului. Ştiinţa postulează o perfectă şi continuă „penetrabilitate" şi aspiră la inteligibilitate până la limitele extreme ale inteligibilului, limite pe care efortul ei tinde tocmai să le împingă mereu mai departe. Misticitatea, dimpotrivă, vrea să atingă prin intuiţie neinteligibilul în sine (*das Unbegreifliche2*) şi nu încearcă niciodată să îl reducă la inteligibil (la fel cum atitudinea proprie a poetului este adoraţia *exterioară* a miraculosului ca miraculos, cu tendinţa de a-l păstra aşa în ciuda a toate şi a tot), în aceste condiţii, se poate ca cercetarea ininteligibilului în sine să aducă o oarecare intuiţie întemeiată, dar – ca să completăm în această privinţă teza lui Fichte –

orice intuiţie la care se ajunge din întâmplare şi nu prin metodă este zadarnică, deoarece cunoaşterea unui adevăr nu înseamnă nimic dacă nu este însoţită de

1 Cuvintele *misticitate* şi *ştiinţă* traduc foarte imperfect termenii *Schwăr-merei* şi *Vernunftwissenschaft*. Acesta din urmă corespunde aproximativ termenului de cunoaştere ştiinţifică raţională (în sensul kantian al lui *Vernunft*). Cât despre *Schwărmerei*, cuvânt foarte peiorativ fie şi numai din cauza sufixului, acesta evocă mai ales ideile de vivacitate, de dispersie şi de absenţă de temei. De aceea l-am tradus prin *misticitate*, prin opoziţie cu *misticism* şi mai mult încă cu *mistică*. În rezumatul pe care l-a făcut expunerii lui Fichte (loc. cit.), Xavier Leon a evitat să traducă cei doi termeni şi le-a transpus semnificaţia în concret, punând astfel în opoziţie *vizionar* cu *savant*.

2 Traducerea lui Xavier Leon (*incognoscibilul*) dă categoric un înţeles greşit. Cuvântul, pe lângă că înseamnă literalmente *ininteligibil*, este continuu opus lui *unbegriffen* (neînţeles) şi lui *Begreiflichkeit* (*ininteligibilitate*).

Integrarea ei într-o sistematizare precedentă *care o cerea1*, adică dacă nu avem niciun mijloc de-a şti prin ce şi de ce este adevăr: altfel spus, întâmplarea nu este revelatoare de adevăr. Or, susţine Fichte, produsele misticităţii, incapabile în sine de sistematizare exhaustivă, rămân simple „incidenţe" (*Einfälle*), ceea ce înseamnă că sunt fortuite, nefiind determinate decât de o forţă oarbă a naturii, aflată în legătură cu celelalte determinări naturale: sănătate, temperament, educaţie, condiţie etc. Astfel, în timp ce luciditatea savantului îi dă o idee adecvată despre aceste determinări şi prin însuşi acest fapt îi permite să le situeze, extazul vizionarului nu face din el decât un fenomen empiric puţin bizar.

Rămâne faptul că vizionarul crede în viziunile sale: ce-i drept, nu e greu să desluşim motivul. Forţa naturală oarbă care le-a produs nu poate decât să se satisfacă prin aceasta; şi, de altfel, ele nu o satisfac decât pe ea. Rezultatul imediat al naturii se întoarce la natură, fără ca în cursul circuitului să se fi câştigat mare lucru. *Rezultă că vizionarul găseşte în imaginile pe care le creează o bucurie a sensibilităţii şi că, inconştient, sub masca cunoaşterii, el nu o caută decât pe aceasta*. Mai exact, el nici măcar nu poate preforma decât bucuriile sensibilităţii *sale*, deoarece el poate cu atât mai puţin să se elibereze de aceste

caracteristici individuale, cu cât nu face decât să li se abandoneze neîncetat. Dimpotrivă, gândurile savantului se supun unor determinări impersonale2.

1 Ca să luăm un exemplu grosolan, este limpede că cunoaşterea greutăţii atomice a unui nou corp simplu nu este *interesantă* decât prin referire la sistemul de organizare, în care ea este inscriptibilă şi care o cere şi totodată îi dă un sens: tabelul lui Mendeleev, în care corpul simplu umple o căsuţă goală.

2 în *Introducerea* la *Poveştile bizare* ale lui Achim von Arnim, A. Breton şi-a bazat într-un mod oarecum ciudat argumentaţia pe această carte a lui Fichte care, totuşi, dacă ar fi fost scrisă acum, ar părea fără nicio îndoială îndreptată împotriva mişcării suprarealiste. Ne-am fi aşteptat mai degrabă să citeze lecţiile din 1813 despre *Datele conştiinţei*, unde este definit, pare-se că pentru prima dată, conceptul de „suprarealitate" (*Überwirklichkeit*), suprarealul fiind „suprasensibilul mvizibil în sine, dar în raport cu care realul este instrument de vizibilitate... nu numai fiinţa Eului infinit deasupra fenomenului, ci ceea ce în Fenomen (sau manifestare a Eului infinit) constituie intelecţiunea integrală a Sinelui prin care Eul infinit apare în fenomen ca infinit" (cf. C. Esteve, *art. cât.*, p. 410).

29

Actualmente nu este desigur posibil să menţinem integral această poziţie în toate punctele şi, de fapt, am fost silit să o solicit într-o oarecare măsură în expunerea pe care am făcut-o. Se poate considera că o asemenea doctrină, de o justeţe atât de desăvârşită în principiile sale, simplifică excesiv, de fapt, problemele particulare, în privinţa cărora se face cu siguranţă simţită necesitatea unei critici mai atente şi poate mai primitoare. Nu contează: într-o perioadă de desfrâu, în care delăsarea şi insuficienţa îşi dau prea adesea aere de mândrie şi de revoltă şi adoptă la nevoie masca geniului, este legitim, este salutar să se facă uz copios de anatemă.

Acesta era cazul atunci şi nu a încetat să fie nici acum, deoarece urmaşii romanticilor germani s-au arătat prea puţin dispuşi să facă din acesta punctul de plecare al iniţiativelor fericite şi al puerilităţilor vane. Şi acum este necesar un terorism. Circumstanţele sunt într-atât de presante, încât nici măcar refuzul, ci întârzierea de-a arde ceea ce adoram până mai ieri ar fi în orice caz o slăbiciune incalificabilă. Ar fi bine să le putem oferi nelămuriţilor şi palavragiilor posibilitatea de-a

opta între supunere şi tăcere. Deoarece, văzând că, depăşiţi neînchipuit de mult de timp, cei ce erau odinioară în avangarda investigaţiei sunt astăzi campionii părerilor de-a gata şi ai greşelilor acreditate, ne convingem I lesne că e vremea să recurgem la dictatura rigorii.

Marea ambiţie a spiritului a fost dintotdeauna să opereze mutaţii bruşte în modurile-i de gândire. Este îngăduit să presupunem că acesta era resortul esenţial al vieţii mistice şi uneori al efortului poetic şi, la un mod mai general, artistic, în cele mai I înalte forme ale sale. Rezultatele au fost prea puţin încurajatoare, şi s-a văzut de ce nu puteau fi altfel. Or, iată că, la fel ca la 1800, ştiinţele fizice se impun atenţiei; se pare că, realmente, această cucerire ideală – transgresiunea modurilor de gândire – le-a fost I dată pe deasupra şi că actualmente, când ele pun în cauză înseşi principiile şi intuiţiile ce păreau cele mai ireductibile: simultaneitate, mişcare, observaţie etc, pe terenul lor se joacă efectiv soarta inteligenţei. Bogăţia concretă a conţinutului lor este atât de imediat perceptibilă, încât trebuie să ne temem de mulţimea de

30

profitori ce se vor apuca în curând să utilizeze spre cea mai mare confuzie noile experienţe şi imaginile poetice ce se pot obţine din ele – în felul în care au făcut-o odinioară Ritter, Novalis şi prietenii lor. Nişte proşti se vor apuca să explice totul prin cea de-a patra dimensiune. Ne trec fiorii la gândul ravagiilor ce nu vor întârzia să le exercite teoriile relativiste şi mecanica cuantică în aceleaşi creiere originale care deocamdată se menţin încă în aria simbolismului viselor şi a sublimării şi care peste puţin timp vor discuta despre dezintegrarea materiei şi bombardamentele de atomi, dat fiind că sunt foarte puţine şanse să desconsidere pitorescul particulelor *alpha* şi seducţia *spinnului*. Încă de pe acum, filosofia este contaminată. Situaţia uimitoare dezvăluită de relaţia de incertitudine a lui Heisenberg este exploatată prin expresii imbecile precum *libertatea electronului*. Nimic, nici măcar extensia spaţiului lui Hilbert până la ochii observatorului inclus, nu poate să nu facă subiectul unor numere dezagreabile de scamatorie, căci de îndată ce apare un teren incert, profesioniştii vertijului îşi dau pe loc întâlnire acolo, ca muştele deasupra bălţilor. Este urgent să le-o luăm înainte, deoarece partida e prea importantă pentru a îngădui cu dragă inimă ca datele ştiinţifice actuale să fie

stricate, aşa cum au făcut romanticii cu cele din timpul lor. Problemele puse de fizica contemporană, începând cu primele memorii ale lui Einstein şi cu descoperirea lui Planck şi până la noţiunea de complementaritate a lui Bohr, sunt toate de ordin epistemologic şi reductibile la următoarea dilemă: ce anume trebuie să prevaleze, sistematizarea sau formele de intuiţie sensibile şi inteligibile? Nu este cazul să discutăm acum pe această temă; e de-ajuns să subliniem două fapte: instaurarea efectivă de către fizica modernă a unor noi cadre de gândire şi înlocuirea, de către principiul de extensie continuă, a logicii identitare închise1 cu o nouă logică – o logică a generalizării. În acest domeniu nu putea fi vorba de respectul aprioric faţă de mister, dar, cum nimic

1 Mă gândesc mai degrabă la procedeele imediate ale gândirii ştiinţifice contemporane decât la studiile logistice ale lui Carnap şi Russell, de exemplu, dar este cât se poate de evident că nu le putem lua în considerare pe unele separat de celelalte.

31

Înţărcată. Aceasta, din fericire, căci dacă ea nu ar şti decât să ceară, pentru a se satisface, *complezenţe*, teama de un divorţ într-un caz atât de grav nu i-ar face prea mult să ezite pe cei care, din anumite motive, imposibil de susţinut din punct de vedere intelectual sau poate ca urmare a paradoxului, sunt *absolut obligaţi* să plaseze în ierarhia activităţilor lor vitale cunoaşterea la rang eminent şi să facă din ea pentru ei înşişi „simbolizarea univocă a experienţelor trăite". 1

Les Cahiers du Sud, „La Romantisme allemand", mai iunie 1937

nu se pierde, reducerea misterului a transformat principiul de Există un moment când sensibilitatea însăşi devine moftuexplicaţie precum reziduul iraţional1 modalităţile raţionale ale! roasă în privinţa alegerii obiectelor plăcerii sale şi cere să fie activităţii intelectuale care dădea socoteală de aceasta. Căci întotdeauna tinde să se stabilească un fel de echilibru osmotic între gândire şi obstacolul ei, într-atât este de necesar ca explicantul să fie mereu cel puţin la nivelul explicatului. Situaţia este de aşa natură, încât nu există nimeni care, trăind la o intensitate oricât de mică dificultăţile intelectuale ale epocii, să nu tresară citind cel de-al treilea articol al lui Bohr şi să ezite să-şi însuşească concluziile acestuia: „E greu să scăpăm de convingerea că faptele dezvăluite de teoria cuantică, inaccesibile formelor noastre obişnuite de intuiţie, ne oferă un mijloc de investigaţie a problemelor

filosofice generale" 2.

Am spus destule pentru a se putea constata măsura în care astăzi, la fel ca la 1800, solicitarea ştiinţelor este imperativă, şi totodată în ce măsură poate fi ea hotărâtoare şi *ce renunţări anume face să fie necesare*. Se pare că unii au înţeles: dacă e să comparăm numai *Zeitschrift für spekulative Physik*, cu un titlu atât de grăitor, pe care Schelling o publica în 1800 în revista *Erkenniniss*, în care, din 1930, Carnap şi Reichenbach consemnează cercetările epistemologiei contemporane, vom înţelege pe viu abisul ce desparte *Naturphilosophie* şi *Wissenschaftlehre* şi vom discerne lesne unde se află umbra şi unde prada.

În acest caz, trebuie să subscriem afirmaţiilor prin care Reichenbach deplânge atitudinea nesupuşilor şi regretă că „poetizarea conceptelor poate satisface inima partizanilor săi", afirmaţii de o foarte înaltă ţinută în care fermitatea, care totuşi nu se dezminte niciodată, se acoperă de uşoara tristeţe de-a vedea risipindu-se atâtea energii promiţătoare3.

Adică *Iraţionalul* însuşi, în sensul meyersonian al termenului.

2 Niels Bohr, *La theorie atomique et la descri*ption *desphenomenes*, trad. fr., Paris, 1932, p. 95.

3 H. Reichenbach, *La philosophie scientifique*. *Vues nouvelles sur ses buts et ses méthodes*, trad. fr., Paris, 1932, p. 39 sq. Se pare că autorul se referă îndeosebi la şcoala lui Heidegger, cu toate că nu citează niciun nume. Există însă poate lucruri mai prioritare şi, în orice caz, concluzia sa este destul de generală pentru a nu-i include doar pe fenomenologi: „O asemenea filosofie nu are de ce să-şi justifice dreptul la lucru. Cunoaşterea teoretică îşi poartă valoarea în ea însăşi; ea satisface o tendinţă care, ca atâtea altele, este firească pentru om. Literatul consideră că *preocuparea de-a da un sens*, *din punctul de vedere al cunoaşterii*, *metodelor utilizate pentru a cunoaşte* este lipsită de consistenţă şi fără legătură cu viaţa. În acest caz însă este vorba de un orb care vorbeşte despre culori. Această cunoaştere şi metodele sale acaparează, dimpotrivă, toată viaţa savantului: a le înţelege este dorinţa profundă a oricui posedă simţ filosofic". 1 Ph. Frank, *Theorie de la connaissance etphysique moderne*, trad. fr., Paris, 1934, p. 44.

Dragul meu Breton.

27 decembrie 1934

Nădăjduiam că divergenţa atitudinilor noastre nu era atât de profundă cum mi s-a părut cu prilejul conversaţiei noastre de ieri seară. Desigur, dată fiind poziţia mea aparte, găseam în activitatea dumitale şi lucruri bune, şi rele. Nu puteam subscrie fără jenă unuia dintre domeniile ei, dar găseam în celălalt compensaţii care îmi îngăduiau acest sacrificiu. Recent, satisfacţiile pe care le-am avut citind *Point du Jour* m-au invitat să mă resemnez definitiv să te văd jucând pe ambele planuri: investigaţie şi poezie (se înţelege că mă exprim aici simplu, fără grija nuanţelor sau a asocierilor). La urma urmei, era explicabil – gândindu-mă la demersul gândirii dumitale de la origini încoace, sunt tentat să scriu: nu era decât prea explicabil (înţeleg prin asta că suprarealismul s-a născut într-un mediu literar) – să fii înclinat să menţii balanţa egală între *satisfacţiile* pe care le aduce una *şi plăcerile* pe care le procură cealaltă, ca să folosim cele două cuvinte care ne-au venii aproape simultan pe buze ieri seară.

În urma conversaţiei noastre, sunt silit să mă gândesc că la dumneata nu a existat şi probabil că nu va exista niciodată u:

echilibru între cele două domenii – fapt pe care de altfel tot ceea ce ai spus sau scris îl dovedeşte cu asupra de măsură, atitudine pe care ai explicat-o de mai multe ori limpede şi fără variaţii sensibile, în privinţa căreia, în sfârşit, nu era îngăduit să te înşeli, aşa cum am făcut eu, luând, în conformitate cu slăbiciunea omenească bine cunoscută, dorinţa drept realitate. Eşti deci categoric de partea intuiţiei, a poeziei, a artei – şi a privilegiilor lor. E nevoie să mai spun că prefer această atitudine partizană unei ambiguităţi? Dar ştii că eu am adoptat atitudinea inversă, fiind aproape singurul de felul meu care s-o fi făcut de altfel; deoarece – lucru surprinzător – respectul superstiţios faţă de aceste insuficienţe nu este niciodată atât de puternic decât la cei care, nefolosindu-se de ele, nu le cunosc decât din exterior; de aceea nu este vorba aici decât de un efect al naivităţii.

Este inutil să îmi explic pe larg poziţia; o cunoşti îndeajuns. Ea se află deja în întregime în articolul *Specificaţia poeziei*, care a marcat începutul colaborării mele la suprarealism. Ea s-a afirmat de atunci încoace cu orice prilej, până la acel text din *Intervention surréaliste* despre care spuneai, dacă îmi amintesc bine, că dezvăluia o poziţie antilirică (ar trebui să ne lămurim asupra sensului acestui cuvânt), de

altfel interesantă în altă parte, fără îndoială, dar neavând ce căuta acolo. Mie unuia nu mi se părea pe atunci, dar astăzi recunosc că aveai dreptate.

Rămân la convingerea că este vorba înainte de toate de o chestiune de metodologie, dar pentru mine această chestiune rămâne primordială. Ce îmi pasă, la urma urmei, de iluminările dispersate, instabile, insuficient garantate, care nu înseamnă nimic fără un act de credinţă prealabil, care nu sunt nici măcar plăcute decât prin creditul ce li se adaugă? Iraţionalul: fie; dar vreau mai întâi coerenţa (acea coerenţă spre folosul căreia logica a trebuit să cedeze pe toată linia în ştiinţele exacte), supradeterminarea continuă, construirea coralului; combinarea într-un sistem a ceea Ce până în prezent o raţiune incompletă a eliminat cu sistem.

E şi o chestiune de vârstă: cum să explici altfel faptul că ai despre an şi despre exigenţele sale, şi deopotrivă despre puterea respectivă a solicitărilor actuale, o apercepţie total diferită de a

34

35

mea? Astfel, în atomistica modernă, e o aventură în beznă: descoperirea uluită a ferigilor de către copiii crescuţi în cuburi (termenul aparţine unui fizician). Nu este vorba aici de *tulburarea* sau de *plăcerea* pe care le oferă o *imagine frumoasă*, ci de o confuzie, confuzie în faţa a ceea ce îmi place să denumesc *deruta evidenţelor*. Căci nimic nu subzistă din vechile intuiţii şi orice filosofie care nu cade la învoială cu această nouă ştiinţă a lui *de* ce este ridicolă. Bineînţeles, sunt puse în discuţie mai puţin rezultatele însele decât hecatomba conceptelor pretins primitive pe care au provocat-o. Avem aici de-a face cu un miraculos care nu se teme de cunoaştere, ci care, dimpotrivă, se hrăneşte cu ea, şi susţinut de ce soliditate, şi lovindu-se de ce zid! Când compar acest *măreţ joc* cu atitudinea lui Gerard de Nerval, care refuza să intre în Palmira ca să nu-şi strice ideea pe care şi-o făcuse despre ea sau cu refuzul dumitale de-a desface un bob scuturat din când în când de zvâcnituri ca să nu descoperi înăuntrul lui o insectă sau un vierme – deoarece, spuneai, în acest caz misterul ar fi distrus – opţiunea mea e clară. Ea a fost întotdeauna clară: copil fiind, nu reuşeam să mă distrez cu nicio jucărie, fiindcă nu aveam odihnă până când nu le spintecam sau demontam ca să ştiu „cum erau pe dinăuntru, cum funcţionau”.

Dacă suprarealismul poate îngloba o asemenea atitudine alături de altele într-atât de radical opuse, înseamnă că nu e decât o vorbă goală, iar eu doresc totuşi să nu fie aşa ceva, fie şi pej spezele mele. De aceea mă voi abţine să iau parte la nişte discuţii! în care nu aş putea – fără complezenţă – să aduc decât un punct I de vedere cel mult demoralizant, în cel mai rău caz enervant, în orice caz nedorit. În ce mă priveşte, îmi este, într-o măsură celj puţin egală, insuportabil să fiu compromis de activitatea lui Victor Brauner sau a lui Georges Hugnet, de exemplu, sau de poezia biografică ce capătă un loc din ce în ce mai mare în producţia suprarealistă (poeme de Maurice Heine despre Şade, de Hugnet] despre Onan, de dumneata, de Éluard şi de diverşi alţii despre Violette Nozieres, în sfârşit, poemul – epic – al lui Rosey despre dumneata). Am avut până acum un sentiment destul de intens solidarităţii ca să acopăr toate acestea, în silă, în faţa atacuri!

exterioare, oricât de întemeiate ar fi fost ele. La fel de bine acceptasem fără ezitări morala clanului suprarealismului. Nu-mi mai este cu putinţă să o fac, de vreme ce sunt prea pe faţă în dezacord în ce priveşte principiul însuşi al înţelegerii dintre noi.

Desigur că rămân, între dumneata şi mine de exemplu, un număr ridicat de postulaţii comune, ceea ce nu înseamnă însă că, din moment ce avem păreri complet diferite despre metodele capabile de-a satisface aceste exigenţe, nu poate fi vorba de colaborare, ci doar de sprijin. Asta vrea să spună că, în ce mă priveşte, nu o să mă reped niciodată să vă condamn eforturile; dimpotrivă, voi fi la nevoie alături de voi în orice ocazie în care punctul meu de vedere va fi compatibil cu cel al suprarealismului: polemică, politică sau chiar travaliu tehnic asupra imaginaţiei, presupunând, după cum afirmai ieri, că gândirea şi demersurile mele în acest domeniu ţi se par la urma urmei viabile şi poate chiar utile.

În fond, vei spune că nu fac altceva decât să consacru o stare de fapt. Nu o neg, dar recunoaşte că e mai bine să fie consacrată. Nu ţi se pare că înţelegerea suprarealistă vieţuieşte din prea multe neînţelegeri şi concesii mutuale, dacă nu chiar din refulări? Nimeni nu mai ţine la intransigenţă şi nici măcar la rigoare. În ce mă priveşte, mă aflu la limita retragerilor posibile şi aş vrea să revin la o mai mare claritate. Poziţia lui Maurice Heine, de exemplu, mi se pare că ar putea fi modelul unei noi alianţe, îngăduie-mi aşadar să nu mai fiu decât un fel de corespondent al suprarealismului. Aşa va fi mai bine şi pentru el, şi

pentru mine. Nu eşti de aceeaşi părere?

Al dumitale devotat, R.C.

36

DECIZIE PRELIMINARĂ ASUPRA METAFIZICII

Înainte de-a ne obişnui cu viaţa, sau mai degrabă – ca să nu i exagerăm – înainte de-a consimţi câtuşi de puţin să ţinem seama de ea şi să-i limităm, fie şi imperceptibil, ambiţiile, onestitatea chiar şi cea mai puţin exigentă ne impune să luăm pentru o ultimă! oară în considerare problema metafizică, pentru a determina astfel] situaţia cea mai potrivită pe care i-o vom face pe viitor în cadrul! preocupărilor noastre. Într-adevăr, pentru a putea acorda fie şi celui mai mic recul în această privinţă o semnificaţie decisivă! pentru ca acest recul să apară ca echivalentul unui iminenţi abandon total, ar fi de-ajuns ca absenţa oricărei justificări şi, mai 1 mult chiar, uitarea de-a oferi vreuna să îl desemneze drepţi rezultatul *firesc* al presiunii circumstanţelor. Ar fi zadarnic să ne scuzăm ulterior; se ştie prea bine cum eşecurile sunt în mod] obişnuit disimulate sub culorile strategiei. În acest caz, până şi invocarea progresului gândirii ar fi suspectă. Doar evidenţa poate pretinde că nu este.

Înainte de toate, important este să considerăm neliniştea metafizică drept întemeiată. Căci, oricât de dispuşi am fi altmir ieri să o privim ca pe o manifestare a neliniştii sexuale, adie drept subprodusul unei crize de creştere, trebuie să recunoaşter că o asemenea atitudine nu rezolvă deloc problema. Cel mult, i poate avea ambiţia de-a arunca o oarecare lumină asupra procesului) prin care această problemă a fost făcută să fie pusă. Ea nu calitatea de a-i discredita nici interesul şi nici validitatea. Problema metafizică trebuie pusă: e legitim, e chiar elementar să punem în cauză lumea căreia îi aparţinem. Motivul este tocmai faptul că îi aparţinem. Legitimă, elementară, dar zadarnică. Şi motivul este tot acela că îi aparţinem. Putem vedea în această situaţie rezultatul scandalului de-a fi şi de-a fi o fiinţă finită. Mai putem spune că urmările eşecului lui Michelson şi al lui Morley nu-şi pierd nimic din valoare dacă sunt transpuse în domeniul psihic şi că nici aici nu există axe de referinţă absolute: nu putem discerne mişcarea pământului aflându-ne pe pământ, şi nici mişcarea conştiinţei – adică originea şi sfârşitul ei, perfectibilitatea sau decadenţa ei implacabilă – aflându-ne în interiorul ei. Este îngăduit să extragem din chiar această imposibilitate formula generală care, independentă de orice sistem de

coordonate, poate trece pe bună dreptate drept expresia valabilă a adevărului.

Important este în acest caz să ne dăm seama că adevărul metafizic este accesibil înţelegerii umane, dar că, din cauza situaţiei particulare a acesteia, cunoaşterea acestui adevăr nu rezolvă în niciun chip pentru ea situaţia pe planul vital, astfel încât agnosticismul, care declară acest adevăr inaccesibil, este o greşeală ce dovedeşte cel puţin o înaltă probitate. Dat fiind că posesiunea adevărului metafizic aduce după sine şi neputând aduce niciuna din gravele consecinţe pe care am fi în drept să le pretindem de la o hotărâre atât de decisivă, adică nefiind determinantă în niciun grad sau aproape, nu trebuie să ne mirăm dacă spiritele oneste refuză în acest caz să considere drept adevăr o cunoaştere atât de zadarnică.

Nu e mai puţin adevărat că problema metafizică pare rezolvată: într-adevăr, toate metafizicile, cu condiţia să se fi dezvoltat cu o oarecare rigoare, au ajuns la singurul sistem care satisface vădit spiritul: doctrina unităţii esenţiale şi a multiplicităţii fenomenale. Nu contează, de altfel, că o asemenea exclusivitate în privinţa concluziilor este rezultatul unei ordini obiective, a unei necesităţi dialectice sau al unui postulat al spiritului, deoarece aceste trei ipoteze, ca şi altele, pe planul discutat, traduc – presupunând că nu se confundă – realităţi deopotrivă de stimabile.

38

39

Oricum ar fi, din argumentaţia precedentă reiese că posesiunea adevărului metafizic nu aduce cu sine nimic pozitiv nici în fapt, nici în drept, tocmai fiindcă este o cunoaştere absolută, adică *valabilă în afară şi independent de orice condiţionare\ concretă a existenţei*. În consecinţă, e indicat să nu ne consacram activitatea rezolvării problemei metafizice; şi asta nu fiindcă, aşa cum se repetă întruna, este insolubilă, ci fiindcă este deja rezolvată şi pe deasupra nu această soluţie transcendentă, ci aproximarea realităţii ceasului şi locului este ceea ce-i poate satisface omului imperativul categoric al cunoaşterii.

Trebuie deci să urmăm o anumită luciditate asupra noastră înşine, originile şi rezultatele sale, sau mai degrabă, la drept vorbind, să-i studiem condiţionarea de existenţă. Se înţelege de la sine că un asemenea studiu nu poate fi decât aproximativ. Soluţia exactă, desăvârşită, este aici imposibilă. Universul este finit când îl concepem,

iar formula sa este deci lesne de calculat; dar el este infinit atunci când trăieşti în interiorul său, iar infinitatea sa, relativă tocmai la om, constituie atunci un obstacol insurmontabil pentru desăvârşirea cunoaşterii pe care ar vrea el să o obţină luându-se pe sine ca origine a coordonatelor şi care este într-adevăr singura ce contează pentru el, din moment ce este singura care ţine şi dă socoteală de compromiterea sa în univers, în raport cu! care (merită să amintim) el se găseşte – ca să reluăm o ficţiune deja celebră şi care are şansa de-a deveni prolegomena oricărei! filosofii viitoare – în situaţia unor fiinţe curbe, infinit de plate, trăind la suprafaţa unei sfere gigantice, drept pentru care nu pot! decât să o *conceapă* ca finită, ceea ce şi este pentru nişte fiinţe cu I trei dimensiuni, dar pentru ele totul se petrece *în mod vital* ca şi cum ar fi infinită.

Astfel, luciditatea personală – deoarece căile sale se ramifică în faţa progresului ei la infinit din determinare în determinare – l nu poate fi decât aproximativă. În rest, ne imaginăm cu greu cei efect ar putea avea, pe acest plan al vieţii, un răspuns absolut, o fel de satisfacţie fără un viitor de dorit ar putea aduce ea. Problema *a ce va fi după*, mereu arzătoare, pare, în acest caz mai mult decât în oricare altul, inevitabilă.

Cu toate acestea, ştiinţa modernă grăbeşte realizarea anticului precept: ştim, atât cât ne este îngăduit, că natura este pretutindeni aceeaşi. Aceleaşi legi guvernează lumea exterioară şi pe cea interioară şi nicio soluţie esenţială de continuitate între mediu şi organismul care vieţuieşte în el nu apare unor ochi avertizaţi. Totul este mediu. La fel, nicio mutaţie bruscă nu este perceptibilă între materie şi energia ce se dezvăluie grea ca şi ea, şi nici, în paralel, între corpul şi spiritul care posedă în comun cutare sau cutare proprietate.

De aceea, orice cunoştinţă este bună, cu condiţia să atingă complexitatea concretă, ceea ce nu se poate obţine decât prin răbdarea ingrată a savantului şi nu prin intuiţii de artist: putem fi siguri că *ne regăsim în ea*, în sensul forte al termenului.

De fapt, aici e problema: *realitatea aspră rămâne mereu de cuprins*. Dar, ieşind din nimbul poeziilor, ne vom resemna oare cu necesara mediocritate ardentă? Se ştie dinainte că rezultatul va fi neînsemnat, dar măcar vom fi satisfăcut simpla rigoare.

„L”. t v

Vedeţi aceşti trandafiri? Soţiei mele i s-ar fi părut frumoşi, dar pentru mine nu sunt decât o grămadă de frunze, petale, ţepi şi tulpini.

X, schizofren, 66 de ani

1. *Bazele pentru o condamnare a artei pure* vădeşte destul de repede că acţiunea exercitată de orice operă de artă se datorează nu efectului unei forţe simple asupra unui punct de aplicaţie unic, ci, dimpotrivă, unui amestec de *influenţe* ale căror terenuri sunt nu numai multiple, ci mai ales eterogene şi poate contradictorii. Ceea ce se numeşte îndeobşte emoţie artistică este deci din această pricină *întotdeauna echivoc*. Inteligenţa, sentimentalitatea, afectivitatea, printre altele, au de câştigat din acest fapt în diverse grade: poate că există o energie artistică specifică, o *esenţă a artei*, dar cine se limitează, fie şi cu titlu provizoriu, la planul fenomenal, singurul accesibil observaţiei, nu poate să observe decât *elemente constitutive ale artei*.

În aceşti din urmă ani s-au înregistrat, mai cu seamă în domeniul picturii, sculpturii şi al poeziei, unde urgenţa unor asemenea tentative era deosebit de sensibilă, eforturi susţinute şi chiar deliberat sistematice de-a descotorosi opera de artă de orice fel de zgură străină scopului ei artistic exact, de-a *o purifica*, după cum s-a spus: poezie pură, pictură pură etc. Dacă aceste mişcări nu ar fi fost atât de neinteligente, ar fi avut dreptul la respectul datorat curajului nefericit. Este, într-adevăr, aprioric stimabil, dar numai aprioric, să refuzi ca emoţia artistică să fie provocată sau ajutată de sprijinul fără anvergură pe care inflaţia sentimentală, de exemplu, este totdeauna gata să îl ofere. Compromisuri! instaurându-se aproape exclusiv în favoarea subiectului, urmărirea artei pure s-a confundat în chip cât se poate de firesc cu fug;

subiectului, care nu a mai fost tratat decât ca pretext, dacă nu drept concesie, sacrificiu, cel puţin ca punct de plecare. Dar, în fond, această negare a subiectului, atât de seducătoare în aparenţă, cumulează inconvenientele unei confuzii şi deopotrivă pe cele ale unei păreri preconcepute.

Într-adevăr, în pictură, de exemplu, este limpede că subiectul joacă un rol opus în cutare sau cutare tablou: aici este un element la care pictorul lucrează ca să-l facă uitat în profitul armoniilor liniare sau cromatice, dincolo este rezultatul final căruia îi este subordonat

orice mijloc de expresie: ceva de produs şi nu de reprodus. Se impune deci, înainte de-a merge mai departe, să adoptăm o terminologie mai puţin ambiguă: în primul caz, ne aflăm mai degrabă în prezenţa unui *obiect* decât a unui subiect: obiect (chip, peisaj, imagine) de pictat, adică pe jumătate de reprodus, pe jumătate de transformat în mod subtil şi delicat, această transformare fiind, fapt unanim recunoscut, partea specifică a artei picturale. În cel de-al doilea caz, avem de-a face cu o compoziţie, cu un adevărat *subiect* al cărui principiu activ, depăşind cu mult pictura privită ca posibilitate determinată de expresie, departe de-a o diferenţia, în ce priveşte conţinutul ei, de o compoziţie sculpturală sau poetică, de exemplu, *o leagă direct de problema generală a imaginaţiei empirice*.

E grav să neglijăm această distincţie fundamentală, mai ales când desăvârşim confuzia astfel instaurată de ignorarea metodelor de cercetare psihologică ce îngăduie descoperirea, sub o nevinovată compoziţie manifestă, a unui ipocrit subiect latent de un interes mai puţin discutabil decât acoperământul său2.

Cât despre părerea preconceptă anunţată, ea constă în decizia de-a elimina ca fiind *literare* tablourile cu subiect, deoarece

Vom percepe această opoziţie cu toată limpezimea dorită dacă ne vom referi, pe de o parte, la tradiţia Cezanne-Picasso: efort de transformare a unui obiect dat, iar pe de alta la tradiţia Gustave Moreau-Dali, pictură realistă a unui subiect imaginat.

Problema nu constă atât în a şti dacă subiectul latent există obiectiv în compoziţia manifestă (exemplu: violul din „ulciorul spart" al lui Greuze), ci în aptul că această compoziţie manifestă este legată de o anume afectivitate de cesta şi că nu acţionează asupra ei decât prin intermediul său.

42

43

până în prezent, totuşi, nimic nu oferă certitudinea că ceea ce merită să fie luat preponderent în considerare este ceea ce e mai specific din punct de vedere pictural.

Elementul acesta e departe de-a fi cel mai ireductibil şi cei ce rostesc în faţa lui, ca şi a corespondenţilor săi din muzică şi din alte domenii, cuvintele de *indicibil* sau *inefabil* nu fac decât să adopte postura ridicolă de-a socoti extaziaţi drept tenebre abisale nişte fenomene a căror înţelegere analitică nu-i scapă primului fizician sau

fiziolog oricât de puţin specializat sau avertizat.

Se ştie, mai e oare nevoie să o spunem, că armoniile culorilor, formelor, liniilor etc. se reduc la număr. Fiecare culoare este senzaţia produsă asupra retinei de o undă de o frecvenţă determinată şi al cărei număr de vibraţii pe secundă pentru ca organul uman al vederii să fie afectat trebuie să fie cuprins între cutare şi cutare cifră, în caz contrar fie neexistând vreo senzaţie, fie că un alt organ ar fi impresionat, încât percepţia ar fi, de exemplu, auditivă şi nu vizuală. Iată cum, în acelaşi timp, specificitatea artelor plastice în ce priveşte puritatea lor este redusă la adevărata sa importanţă: fără îndoială că există o *diferenţă calitativă* între, să spunem, cele două tipuri de impresii considerate, *dar nu şi* între raporturile lor respective, adică între un acord cromatic şi un acord muzical, din moment ce ambele reprezintă raporturi de numere dintr-o *aceeaşi* serie neîntreruptă. În acest fel, atitudinea celor ce exaltă în armonia culorilor şi a proporţiei suprafeţelor esenţa transcendentală a picturii, în acordul sunetelor pe cea a muzicii şi aşa mai departe, devine problematică, deoarece, ca să ne limităm la exemplele date, indiferent că este vorba de o atitudine sau de cealaltă, în pofida diferenţei organului care percepe, ceea ce este perceput e tot un raport numeric al naturii invariabile1.

La fel, se poate ca proporţiile formelor să fie reduse la nişte expresii numerice relativ simple (secţiunea de aur, de exemplu)

1 Putem apela aici la fenomenele de audiţie colorată care sunt ca o ilustraţie a unităţii funciare a raporturilor armonice, dincolo de specificitatea nervilor, într-o măsură mai generală decât sinesteziile, relativ rare, e vorba de fapt că, atunci când ne bucurăm de o operă de artă prin simţul special e; percepe, celelalte simţuri sunt cu acesta din urmă în *corespondenţă abstractă*.

ce pot trece drept *expresia matematică a armoniei1* şi care guvernează de altfel arhitectura, sculptura (pictură fără culori în trei dimensiuni) şi dansul care, pe de altă parte, se asociază muzicii deja discutate.

Aşadar, în artele plastice se pot desprinde două elemente antagoniste, care reprezintă, în proporţie variabilă, părţi constitutive ale oricărei opere şi care *nu se combină între ele*, variind chiar în sens invers unul faţă de celălalt. Primul este *armonic* şi îşi găseşte expresia cea mai frustă în muzică; al doilea ţine de imaginaţie, apare în subiect

în sensul exact al termenului şi ar fi putut fi denumit *poetic* dacă poezia nu s-ar fi angajat şi ea pe calea purităţii, văzându-şi finalitatea într-o problematică armonie a silabelor în care este în orice caz pueril să credem că nu intră nicio reprezentare2, şi n-ar fi făcut niciun efort în domeniul ei de-a se lipsi de conţinut. În aceste condiţii şi în lipsă de ceva mai bun, vom numi acest al doilea element (această a doua variabilă independentă, cum ar spune un matematician) *liric*, înţelegând prin acest termen, în conformitate cu definiţia pe care i-am dat-o în altă parte, exclusiv *ceea ce primeşte din partea imaginaţiei*

Merită să-l citäm aici pe Arne Hosek: „Când vorbim de proporţiile juste ale unei opere, de lungimea bine potrivită a unei bucăţi muzicale, de impresia agreabilă pe care continuă să o lase o compoziţie, ar fi vorba de manifestări care în realitate constituie «complementul abstract» al celorlalte simţuri. Din cele spuse mai sus, s-ar putea trage concluzia aparent paradoxală că, în desfătarea desăvârşită pe care o oferă o operă de artă exprimată în toată plenitudinea ei şi materialmente perfectă, toate simţurile sunt într-o activitate abstractă". (Prefaţă la o expoziţie de la Galerie de la Renaissance, Paris, 1932.)

A se vedea tratatul lui Luca Pacioli di Borgo, *De divina Proportione*, Veneţia, 1509 (planşe desenate de Da Vinci), care a avut influenţa ştiută asupra artiştilor Renaşterii.

Ritmul nu este în cauză. Lucrările lui Pius Servien i-au făcut existenţa evidentă, dând posibilitatea să fie măsurat. Putem considera, în consecinţă, că ritmul în poezie are o realitate autonomă, contrar armoniei. Firește, din acest lucru nu rezultă că el constituie resortul principal, şi nici măcar un elementnteresant. În legătură cu aceste probleme se pot consulta cu folos opusculul

1 Ludwig Klages, *Vom Wesen des Rhythmus*: ritmul este un fenomeri vital peire, prin artificiul măsurii, inteligenţa încearcă să îl conceapă ca pe revenirea enticului, în timp ce el manifestă doar revenirea asemănătorului.

afective o anumită capacitate spontană de expansiune, de proliferare şi de anexare tendenţioase.

Se cuvine acum să stabilim valoarea fiecăruia. Armonia, mai întâi, apare ca o mediere între o structură matematică generală şi un organism senzitiv. La prima vedere, pare paradoxal că, deşi este bazat

pe număr, efectul ei este direct fiziologic şi nu intelectual, aşa cum ne-am aştepta fără vreun temei. Problema se lămureşte dacă ne gândim că există o structură matematică a universului, care guvernează atât omul, cât şi mediul (aceşti doi termeni neavând de altfel o valoare absolută decât în deplorabilul limbaj antropocentric), depinzând fără îndoială în ultimă analiză de principiul economiei (aşa cum tinde să demonstreze, de exemplu, calcularea unghiului optim al dispunerii în elice a frunzelor pe o tulpină pentru receptarea maximă a razelor solare) şi de care depind la rândul lor atât morfologia cristalelor, cât şi ritmul creşterii cochiliilor şi plantelor. Se pare că latura artei ce exteriorizează această formulă uniformă prin diversele ei acoperăminte concrete şi în detrimentul acestora din urmă, poate fi definită mai întâi ca *inutilă exaltare a unei condiţii structurale de existenţă* şi chiar ca seducţie mediocră prin excelenţă, dacă ţinem seama de periculoasa tendinţă ce îmboldeşte spiritul la repetiţie şi de lene, în care instinctul de conservare îşi găseşte neîndoielnic profitul infailibil, care îl înclină să se lase inclus, dintre *obsesiile de asemănare* (ce se dovedesc în general un ferment psihic deosebit de activ şi constant), numai printre cele mai imediate, dar totodată şi cele mai puţin compromiţătoare dintre ele: asemănările de formă şi de ritm, idealizate pe deasupra de număr2. Aparenţa statică a unei armonii pe care e timpul să o numim, însă pentru a ne îndepărta de ea, universală, este tradusă de pictură, sculptură sau arhitectură

1 Cf. *Recherches philosophiques*, t. IV, p. 328.

2 Se ştie că realizarea asemănării este funcţia fundamentală a gândirii: „Orice studiere a operaţiunilor gândirii ajunge să dea un loc capital noţiunii şi sentimentului de asemănare. Se pare că este realmente una dintre categoriile esenţiale, poate că cea mai esenţială, a cunoaşterii propriu-zise, în condiţiile în care aceasta depăşeşte sensibilul pur". D. Parodi, *Le sentiment de ressemblance*, *Revue de Philosophie*, 1930, partea I, p. 198. Putem merge chiar mai departe.

În orice *morfologie frumoasă*, în care ansamblul dării de seamă este dat în simultaneitate spaţială, în timp ce aparenţa sa dinamică este prezentată în paralel simţurilor complice (care ţin de aceeaşi structură) în orice *evoluţie frumoasă* prin dans, muzică şi poezia pură în care opera se dezvoltă ritmic în timp.

Pare cu neputinţă să vedem în această exaltare a structurii

idealizate altceva decât *o măgulire faţă de sine printr-un ocol apropiat*, dat fiind că aceste cercetări nu ar putea avea decât o finalitate de *complezenţă*, nerevendicându-şi nici măcar (sau atât de gratuit încât este rizibil) un ţel de cunoaştere, aşa cum ar putea face cu succes în acest domeniu al armoniei şi al ritmului geometria sau acustica.

2. Impuritate şi imaginaţie

Nu e nimic de aşteptat de la frumuseţe.

Din cele câteva lucrări riguroase şi de altfel în majoritate recente1 pe care ştiinţa estetică, în general atât de inutilă, le poate prezenta fără aprehensiune la un examen probatoriu sever, rezultă că elementele zise *pure*, din orice artă, odinioară calificate drept indicibile şi inefabile, se dovedesc reductibile la număr. Şi, după pare-se, şi arăta că nu există niciun proces intelectual sau afectiv care să nu fie bazat pe fenomenul de asemănare, a cărui incidenţă asupra fiecărei funcţii mentale este regretabil că nu a fost, ca să spunem aşa, niciodată studiată până acum. 1 Fac aluzie la cărţile lui Ghyka ce aplică „matematicile sublime" la studiul artelor plastice şi la cele ale lui Servien care, considerând omul drept un sistem fizic de energie relativ închis, acordă un loc preponderent principiului lui Curie (disimetria este condiţia unui fenomen, iar simetria a încetării sale) în explicareantmurilor muzicii şi poeziei. Firește, aceste lucrări sunt schematice şi există o anumită zonă de indeterminare între structurile pe care le definesc şi realitatea operelor de artă, chiar şi în privinţa *formei* acestora, deoarece ea nu poate să nu ne influenţată de conţinut Astfel, e recomandabil să dăm dovadă de oarece supleţe j° aplicarea lor. Este ceea ce a înţeles perfect H. Focillon în sclipitoarea sa lucrare. *e des Formes*, care din acest punct de vedere este un model de măsură. Se wţelege de la sine că lectura ei nu e destinată creării unei mai bune opinii despre «ementele *pure* ale artei, în pofida scopului evident urmărit de autor.

cum am văzut, putem considera că armonia şi ritmul nu urmăresc decât să extragă din orice veşmânt concret structura, statică într-un caz şi dinamică într-altul, a morfologiilor şi a evoluţiilor naturale. Din acest punct de vedere, elementele pure ale artei apar drept prada obţinută prin urmărirea interesată a acestei structuri matematice a universului, ajunsă perceptibilă prin utilizarea mecanismelor senzoriale construite ele însele după acelaşi cifru.

Prin opoziţie, vom denumi în chip comod *impure* celelalte elemente constitutive ale artei. Contrar primelor, care sunt formale, abstracte şi, într-o oarecare măsură, obiective, acestea din urmă îşi trag originea din *conţinutul* actual sau virtual al *conştiinţei*: sentimentalitate directă sau simbolică, dorinţe şi amintiri conştiente sau inconştiente etc. Ele formează partea *trăită*, deci relativ *individuală* a operei. În acest sens pot fi ele denumite *subiective*, dar atunci este util să ne amintim că acest termen nu trebuie să i trimită cu gândul la o opoziţie existenţială, ci la o simplă diferenţă de situare spaţială, neinfluenţând natura profundă a elementului considerat, dacă, aşa cum am încercat să arăt, este adevărat că: *anumite reacţii şi constelaţii afective primordiale pe care nu le găsim uneori la om* decât *în stare de virtualităţi corespund unor fapte explicit şi curent observabile în restul naturii1*.

Impuritatea în artă ţine în fine exclusiv de *imaginaţia empirică2*, înţelegând prin această expresie capacitatea de utilizare al concretului în scopuri cel mai adesea pasionale, dar în care partea unei anumite intelectualităţi încordate nu este deloc neglijabilă, Trebuie de altfel să admitem că *fabulaţia* (funcţie lirică, imaginaţie difluentă, asociaţie liberă a ideilor etc.) nu este niciodată total scutită de *interpretare* (tendinţe ştiinţifice unitare de sistematizare teoretică etc.) şi nici, invers, interpretarea nu este scutită de o impură şi delirantă fabulaţie, dar prin faptul însuşi extrem de i acceptabilă şi demnă la rândul ei de interes şi studiu.

1 Cf. studiile mele, *La Mante religieuse*, *Minotaure*, nr. 5, p. 23 sq; *Mimetisme et Psychastenie legendaire*, *ibid*., nr. 7, p. 5 sq.

2 Se cuvine să desemnăm prin cuvântul *imaginaţie*, folosit fără calificativ, *facultatea unică de viziune ce se exercită*, *sub diferite modalităţi*, *de la percepţie până la vis*, *trecând prin reprezentare şi halucinaţie*; *cadru* a priori *al sensi-lbilităţii*; *capacitate de punere în imagine*, *adică de apercepţie spaţială*.

Se pare că ne aflăm în acest caz în prezenţa celor mai bune căi pe care conştiinţa o poate apuca pentru a ajunge la satisfacerea sa. În starea actuală embrionară a fenomenologiei visului, a bolilor mentale, a mitului şi a faptului liric, nu este deloc posibil să ne exprimăm în mod valabil cu o mai mare precizie. Cu toate acestea, este evident că individualitatea este implicată de aceste *fantasme* într-o profunzime

mult mai impresionantă decât ar putea fi prin zâmbetele complice ale armoniei.

În grade diferite, pe care este indicat să le trecem rapid în revistă, elementele impure care, contrar antagonistelor lor, rămân ireductibile la număr sau la vreo abstracţie de acest fel şi sunt, în consecinţă, singurele care prezintă interes prin ele însele, intervin în diferite arte. În arhitectură şi în muzică, abia de au drept de cetate. Într-adevăr, ele nu pot apărea în niciun chip în cea din urmă decât în *timbrul* notelor (factor în general nesemnificativ în raport cu ceilalţi, de exemplu înălţimea sunetelor), iar în prima, doar în destinaţia monumentului (de unde şi *importanţa imaginativă unică a Turnului Babel*). Cântecul aduce cu sine glasul omenesc, iar dansul – corpul omenesc, care nu joacă doar un rol abstract (morfologie estetică a corpului exprimată printr-o progresie geometrică şi aditivă totodată, proporţional egală cu secţiunea de aur, care exprimă la rândul ei o relaţie între două mărimi, astfel încât cea mai mare să fie faţă de cea mai mică precum suma ambelor faţă de cea mai mare), ci şi un rol *emoţional şi mitic* de mare calitate ca *substrat al sexualităţii* şi *etalon al antropomorfismului1*. (Vom aprecia importanţa acestui factor din urmă referindu-ne, printre altele, la tehnica descântecului.) Oricum ar fi, în dans, şi mai categoric în sculptură, mai ales în măsura în care poate fi considerat şi folosit ca procedeu de materializare a

Corpul este, din motive evidente, un exemplu privilegiat, dar firește că o asemenea disociere a elementelor pure şi impure este posibilă în orice *unitate estetică*: astfel, într-o culoare, elementul pur este culoarea abstractă, impresia luminoasă rezultând această culoare, fiind, într-un fel, *literatura acestei culori*: Prezenţă actuală sau virtuală a tuturor elementelor a căror culoare este. Astfel, cutare albastru, cel al liniei spectrale F din spectrul hidrogenului, de exemplu, este indisolubil o radiaţie de 0,48 n lungime de undă şi de nuanţa cutăror ochi abaştri, a cutărop pietre preţioase albastre, a fricii, a venelor etc.

dorinţelor, elementele impure se impun deja examenului şi se! prezintă într-un mod complex, adică, la rândul lor, cu mijloace de acţiune diverse şi de valoare inegală.

Dintre ele, trebuie mai întâi să acordăm loc *sentimentalităţii*: rolul ei pare a fi destul de constant, dar nu prea fecund, fiind un fel de inflaţie bazată pe prejudecăţi de epoci şi locuri, al cărel studiu pare să

ţină în primul rând de domeniul sociologiei, cu excepţia poate a *stilurilor* sau a *cristalizărilor* care o vehiculează simbolic: falsa antichitate a secolului al XVII-lea, falsul crepuscul] şi falsele ruine ale romantismului, falsele maşini, îndeosebi falsele manechine-automate ale sensibilităţii contemporane, în general! ceea ce ar trebui poate numit *convenţionalismul spontan*.

Se cade să notăm apoi acţiunea crescândă a *sentimentelor*, *nostalgice*: atracţia ţinuturilor exotice, a civilizaţiilor dispărute, al inocenţei copilăreşti, a vârstei de aur sub toate formele sale, inclusiv a uterului matern care pare a fi ultima sa întruchipare, poate că cea mai exactă, dar poate totodată simulacru nu mai puţin iluzoriu] decât precedentele. În sfârşit, trebuie să menţionăm de *capacitatea de identificare cu eroul*, care face ravagii îndeosebi *m*\ cinema, teatru şi roman şi despre care ultimul cuvânt pare să fi fost spus de psihanaliză1.

În general, acestor elemente cărora nimic nu le garantează, în cea mai mare parte a timpului, necesitatea lirică, ci în privinţa, cărora, dimpotrivă, totul îndeamnă la cea mai mare suspiciune] nu trebuie să li se acorde o oarecare valoare decât în cazuri privw legiate şi foarte rare. Aici se cade să fim extrem de severi: discreditarea în care trebuie ţinută literatura nu va fi niciodată prea exagerată dacă ne gândim la sordidul scopului urmărit de scriitor: seducerea prin asemănarea avantajoasă a portretului

1 în ultima vreme s-a constatat apariţia unui soi de perfecţionare a acestei] identificabilităţi cu eroul. Se pare, într-adevăr, că efortul anumitor autori (Marceli Proust în chip mai scolastic, James Joyce mai imediat) de-a propune – mai muld decât de-a restitui, aşa cum se afirmă uneori cu naivitate – un flux psihologici în integritatea sa neîntreruptă trebuie luat drept desăvârşirea acestei tendinţei Este clar că acest flux serveşte la *înlocuirea*, în sensul tare al termenului, pej durata lecturii, a celui aparţinând cititorului, astfel încât funcţia de distragere a operei de artă să se exercite cât se poate de complet.

50

retuşat (în bine sau în rău, în funcţie de gusturile fiecăruia). Cât despre ambiţiile cele mai înalte ale literaturii şi îndeosebi ale poeziei, nu s-a dovedit niciodată până acum că ar fi întemeiate. Cel mult, putem invoca în sprijinul lor beneficiul îndoielii, şi asta doar în favoarea câtorva opere realmente dictate pe care să le putem cita şi care,

reprezentând atunci efectul brut al imaginaţiei empirice, sunt asimilabile ca atare ireductibilelor vise din somnul profund sau anumitor deliruri dezvoltându-se din ele însele şi fără vreo intervenţie externă, care nu se alimentează decât printr-un soi de autofagie continuă ce nu exclude o proliferare epidemică.

Oricum, elementele impure ale artei, împreună cu moştenirea miturilor, propun singurele materiale asupra cărora se poate lucra cu folos pentru *izolarea faptului de imaginaţie*, ca activitate difluentă, demers direct opus celui ce constă în încercarea de-a izola elementul plastic al artei şi care face figură de sarcină primordială dacă e pus alături de desfrâul acesta arogant, utilizabil cel mult în scopurile cele mai puţin glorioase în ceasurile de slăbiciune, de depresie sau chiar, mai elementar, de plictiseală1.

Din acest punct de vedere, este urgent să avem în vedere crearea şi sistematizarea metodelor experimentale extrem de riguroase, adaptate provocării, controlării, clasării şi interpretării fenomenelor psihice: să abandonăm desuetudinea artistică pentru

Unii sunt mai îngăduitori şi atribuie artei un scop provocator, cum face George Sorel, care scrie, de exemplu (*Reflexions sur la violence*, ed. a Vi-a, Paris, 1925, p. 360): „Ei (marxiştii) trebuie să privească arta ca pe o realitate care face să se nască idei şi nu ca pe o aplicaţie a ideilor", propoziţie care, nu e inutil să remarcăm, depinde îndeaproape de o concepţie generală conform căreia arta ar fi anticiparea formei celei mai înalte a producţiei (*ibid*., p. 377 sq). Oricum ar fi, putem răspunde unei asemenea concepţii că: 1. eterogenitatea componentelor artei (iscusinţă, inspiraţie etc.) face ca posibilitatea utilizării sale ca document să fie foarte redusă; 2. prin natura sa de măgulire, arta este mai puţin adecvată decât oricare alt lucru pentru a face să se nască idei şi că pare, dimpotrivă, deosebit de aptă să adoarmă, spre profitul vreunei rumegări de impresii şi amintiri, imperativul de cunoaştere al spiritului. În sfârşit, este un fapt patent acela că rezultatele meditaţiei asupra ştiinţei (epistemologia) sunt sensibil mai ecunde şi mai solide decât cele ale meditaţiei asupra artei, adică ale esteticii. Cf. lucrările lui Meyerson, Bachelard, Reichenbach, Carnap, Frank etc, care definesc noile moduri de gândire pretinse de dezvoltarea ştiinţelor fizice.

a constitui *o fenomenologie generală a imaginaţiei*, pe lângă care

operele de artă nu vor avea mai multă valoare, interes şi pondere decât pot avea în raport cu teoriile ştiinţifice produsele tehnicilor industriale pe care le creează acestea. De altfel, nu este o întâmplare că esteţii se interesează atât de mult de *puritatea de linie* acestora (să ne gândim la futurism) şi neglijează complet preţioa-l sale aporturi ale celorlalte în domeniul cunoaşterii, aporturi cej modifică necontenit datele problemei înseşi a conştiinţei1.

Faptul că o asemenea atitudine acordă un loc preponderent rigorii în dezavantajul lirismului este o aparenţă. Mai întâi, ar trebui să demonstrăm că lirismul nu este riguros: *manifestările sale literare* nu sunt, într-adevăr, dar nu e indicat să le reţinem. Ele tind, ce-i drept, să elimine factorii cei mai puţin valabili ai componentelor literare, dar ţin prea mult de metodă şi de caracte-jristicile acesteia pentru ca o condamnare a unora să nu o atragă după sine şi pe a celorlalte2. Altfel spus, pentru demenţi, prol blema calificării nu se pune, ea se pune prea adesea pentru poeţi.] în rest, canalizând energia lirică pe căile mai utilizabile din punct de vedere poetic ale experienţei psihologice surprinse sau provocate, putem fi siguri dinainte că acţiunea ei nu va înceta să se i

1 Ca să ne exprimăm foarte grosier, ştiinţa, aşa cum se prezintă ea actualmente, poate trece drept un studiu al lumii independent de orice centru e perspectivă, iar tehnicile care derivă din ea drept încercări de acomodare cili această lume exterioară (în fapt şi prin definiţie): *complezenţe* faţă de ea. Simetric, operele de artă reprezintă încercări similare în raport cu lumea conştiinţei: tot complezenţe.

2 S-a întâmplat uneori ca poezia şi literatura să fie puse în opoziţie, astfel încât poezia să apară ca un fel de antiliteratură. Este o atitudine seducătoare, da care constă îndeosebi în a lua cam pripit, încă o dată, dorinţele drept realităţi profundă. Or, aici, ca şi altundeva, trebuie să pretindem ca discuţia să fie purtaţi în funcţie de o stare de fapt observabilă şi pe deasupra în funcţie de liniile i forţă ce se lasă desluşite, şi nu prin intermediul unor formule *a priori* al cari prim inconvenient este acela că admitem pe furiş, slujindu-ne de ele posibilitate idealului pe care îl propun, fără a ne mai pune întrebarea dacă definiţia acestui ideal nu implică vreo contradicţie în virtutea concomitentelor sau excluderile deja recunoscute ca fiind necesare. În lipsa acestei precauţii, considerată în geometrie, unde precede orice demonstraţie, drept elementară, ne expunen riscului de-a vâna

himere: e drept că tocmai în aceasta e făcută mult prea lesud şi mult prea în general să rezide poezia.

52

facă simţită, determinând în mod preponderent modalităţile concrete ale activităţii înseşi care o analizează şi o interpretează. Având în vedere multipla coerenţă reciprocă a proceselor şi elementelor universului, nu trebuie să ne temem de altfel că acest cerc, despre care s-ar putea spune lesne că e vicios, constituie un coeficient de eroare. În sfârşit, chiar dacă energia lirică ar fi refulată, am putea spera cu îndreptăţire că excesul ei de presiune va ajunge la vreun rezultat care să nu *fit forţat*, ca acelea pe care le producea pe vremea când era o flăcăruie întreţinută cu gelozie şi care la nevoie era stropită cu ulei – la vreun rezultat, prin urmare, de un mai mare efect şi cu mai grele consecinţe, a cărui valoare de document ar fi în orice caz mai puţin discutabilă.

În ce priveşte sfera ştiinţifică, nu este vorba decât de a înfăptui dorinţa doamnei de Staël, care voia ca metodei experimentale să i se dea drept ghid „*ofilozofie mai întinsă ce ar cuprinde universul în ansamblu şi nu ar dispreţul latura nocturnă a naturii*”. Problema este doar de-a şti cui îi revine dreptul de-a încerca această acţiune. Poate că celor care, aparţinând prin formaţia, tendinţele şi îndeosebi prin domeniul lor de cercetare tradiţiei literare, simt ca pe o necesitate să-i pună capăt acesteia, ultimi reprezentanţi conştienţi ai unei evoluţii la care originea şi cea mai mare parte a desfăşurării sunt net situate în literatură, poezie şi activitate artistică, în cursul căreia, pe de altă parte, s-a cristalizat ceea ce era mai exigent şi mai ireductibil, şi, prin urmare, mai valabil în ele.

Cui a reconstituit de unul singur cele mai vechi dintre aceste eforturi şi a participat la cele mai recente, îi mai rămâne numai puţină luciditate în privinţa lor şi a sa; dar tocmai această luciditate califică studiul foarte serios al faptelor de imaginaţie ca să pornească la a le înlocui cu ceva, în acelaşi spirit, dar pe căi mai stricte şi mai bine adaptate.

În acest scop, este necesară înainte de toate o atmosferă salubră. Pentru a o impune, va trebui fără îndoială să ne bazăm mai mult pe brutalitate decât pe persuasiune, ceea ce, la urma urmei, nu e chiar atât de neplăcut. Cutezanţele delăsării nu au cunoscut limite. Ele s-ar fi erijat poate chiar în sistem, dacă

slăbiciunea organică a delăsării nu ar fi fost tocmai neputinţa de-al se constitui vreodată în sistem. Nu contează: nu trebuie să ne afundăm astăzi în rigoare mai puţin decât au făcut-o alţii ieri în complezenţă. Există împrejurări în care orice activitate suspectă! trebuie să atragă imediat asupra-i interdicţia şi excomunicarea majoră. Într-o perioadă de liberalism burghez, nu ne putem bizui 1 nici pe recursul la braţul secular, nici pe sancţiunea puterii temporale. Cu toate acestea, trebuie să sperăm că un asemenea] terorism trebuie să atragă de partea lui cele mai luminate spirite, fie şi numai pentru că el opune prestigiul fermităţii şi al intran-l sigenţei intenţiilor şovăitoare şi vulgare ale incompetenţei şi confuziei.

CRIZA LITERATURII

În u putem nega existenţa în cadrul tineretului actual a unei crize a literaturii. Cele mai luminate spirite întorc spatele acestui fel de activitate, preferând preocupările politice sau filosofice. Dacă admitem că cele mai luminate minţi sunt şi cele mai exigente, vom înţelege uşor motivele acestei opţiuni.

În primul rând, într-o perioadă pe care problemele politice, economice şi sociale o transformă în iminenţă continuă de tulburări, nu avem de ce să ne mirăm că literatura li se vădeşte unor asemenea persoane o distracţie cam prea inocentă şi în orice caz nu în pas cu vremurile. Fără îndoială că aceste persoane nu cunosc înaltele ei ambiţii: poate, dar altele, care le cunosc, ne-aflând nici pe de departe în ea mijloacele de-a le înfăptui, preferă să se adreseze direct unor discipline mai severe, dar mai sigure.

Desigur, întotdeauna au existat tineri teoreticieni politici şi tineri filosofi. Ceea ce este nou şi grav e că actualmente aceste preocupări îi acaparează tocmai pe cei ce păreau cei mai indicaţi din toate punctele de vedere să fie nişte artişti puri şi să continue efortul literar, astfel că ceea ce se poate numi operă nu mai merită osteneala de-a fi pus la socoteală. Dintre toate cele produse de tineri după război, nu există decât foarte puţine care să nu fie reductibile la naivitatea autorilor lor şi să nu poarte semnele cele mai vădite ale absenţei de necesitate.

Cuvântul este important: se pare, într-adevăr, că arta a trebuit să se plaseze în situaţia proastă în care se află astăzi în virtutea unei *necesităţi interne*. Încetul cu încetul, a ajuns să se erijeze în

metodă privilegiată de cunoaştere şi a crezut că poate în consecinţă să se angajeze fără precauţii ori garanţie în aventuri dacă nu metafizice, cel puţin din ce în ce mai hazardate, care au făcut-o, printre altele să-şi pună sieşi problema încrederii şi să-i răspundă negativ. Aşa apare schematic progresul ideilor de la Mallarmé l-ai dada, Rimbaud fiindu-i scurtătura.

Poezia a fost atinsă şi ea la rându-i. Pentru a o salva, a trebuit să fie considerată un *exerciţiu*, neavând decât o uşoară superioritate faţă de practicarea retroversiunii greceşti sau a algebrei! (aceasta a fost, în vremurile eroice, atitudinea lui Paul Valéry, cârd între timp…), sau o *tehnică* de explorare a inconştientului (aceasta fiind poziţia suprarealismului în momentul când acesta tindea să confunde poemul cu textul automat). Prestigiul care mai înconjoară încă cuvântul protejează insuficient poezia de cei ce încep să denunţe în ea o parte considerabilă de inflaţie nostalgică în raport cu nişte pasiuni care merită mai mult. *Izolarea faptului poetic* li se pare a fi un avantaj. Nu mai ştim să salutăm frumuseţea decât în clipele de slăbiciune. În cele de tensiune, e indispensabil un aliment mai hrănitor, şi anume ştiinţa, fără îndoialî dacă nu am suferi o atracţie de neînfrânt faţă de problemele pasionante şi atât de apropiate de pragul conştiinţei ale imaginaţiei empirice, probleme pe care aceasta le studiază puţin sau prost. Ni renunţăm însă să aplicăm domeniului artei metoda ştiinţei, a cărei rigoare ni se pare, aici mai mult ca oriunde, necesară.

În orice caz, plastica sunetelor, a formelor sau culorilor, sul dublul ei aspect de ritm şi armonie care cu puţin timp în urmă ei considerată încă drept partea artei ce sfida cel mai mult anali2 apare acum ca o simplă structură formală a cărei supunere est aproape efectuată şi faţă de care interesul real este aproape nul şi care, îndeosebi, neaducând nimic mai mult decât fenomenele] naturale, nu cere în consecinţă nicio explicaţie suplimentară.] Astfel, o aceeaşi proporţie matematică guvernează morfologia majorităţii organismelor marine şi perspectivele unui monument! sau ale unui tablou. O aceeaşi lege (disimetria este condiţia unua fenomen, iar simetria a încetării sale) comandă deopotrivă] modalităţile reacţiilor chimice, formarea cristalelor şi ritmul unul

poem sau al unei bucăţi muzicale. Se poate spune că ştiinţa pură

a absorbit cu uşurinţă arta pură.

Nu există însă o ştiinţă a impurităţii în artă, adică o ştiinţă a conţinutului imaginativ: acest „subiect" pe care unii s-au străduit atât de mult să îl facă uitat. Aceasta nu înseamnă că nu trebuie să renunţăm, după exemplul lui Rimbaud, la orice atitudine de adoraţie faţă de dezordinea spiritului. *Imaginaţia nu face mărturisiri tot atât de uşor ca primul vinovat ivit, sub pretextul că este plină de remuşcări*. În orice caz, ea nu le face celor ce îi consacră un cult, ci acelora care o oprimă. Este deci necesar să o punem la cazne; mijloacele se lasă uşor determinate:

— Alcătuirea unor experienţe care să îngăduie provocarea unor fenomene imaginative în cele mai bune condiţii de control.

— Elaborarea şi critica tehnicilor destinate punerii în evidenţă a determinărilor inconştiente.

— Studiul obiectiv şi sistematic al oricărui tip de convenţionalism spontan.

— Interpretarea reciprocă a fenomenelor lumii interioare şi exterioare, astfel încât să punem într-o lumină nouă problema raporturilor dintre subiectivitate şi obiectivitate, făcând evidentă omogenitatea profundă dintre *Umwelt* şi *Innenwelt*.

— Dări de seamă, cu sau fără comentarii, ale depresiilor, confuziilor, angoaselor, experienţelor afective personale.

— Aducerea la zi a problemei cunoaşterii, nu atât cu ajutorul aporturilor continue ale teoriilor moderne despre constituţia intimă a materiei (e limpede că în acest caz nu există măsură comună şi că e rizibil să vrem să întemeiem, de exemplu, libertatea psihologică pe relaţia de indeterminare a lumii intra-atomice), ci pornind de la construcţiile epistemologice necesitate de problemele metodologiei ştiinţifice contemporane.

E superfluu să mai adăugăm ceva: putem considera că acest Program are de pe acum un început de înfăptuire, ceea ce înseamnă că deja criza literaturii intră în faza ei critică şi totodată că e de dorit ca această criză să fie ireparabilă.

Editions des Cahiers du Sud, Marsilia, 1935

II
PARADOXUL UNEI
SOCIOLOGII ACTIVE
COLEGIUL DE SOCIOLOGIE
ARGUMENT

După ce m-am separat de grupul suprarealist (am fost, fără nicio îndoială, singurul care l-a părăsit de bunăvoie, fără să fi fost eliminat cu surle şi trâmbiţe, deşi făcusem deja publice motivele distanţării mele), mi-am revizuit obedienţa faţă de psihanaliză şi marxism. Dacă am continuat să utilizez un vocabular de sorginte freudiană, nu era vorba decât de o sechelă retorică. Pentru marxism, procesul a fost mai lent şi mai nuanţat. Unul din capitolele din *Mitul şi omul* trata deja mai mult decât cu dezinvoltură teoriile „grosiere" care pretindeau să explice evoluţia societăţii prin cauze de ordin economic sau utilitar, ţinând de interese anume sau de regimul proprietăţii asupra mijloacelor de producţie, şi nu de exaltarea şi beţia izvorâte dintr-un instinct orb şi atotputernic, aşa cum se manifestă el în lumea animală. Studiul ducea la îndepărtatul Qin Shi Huang-di pe care Mao îl recunoştea, iar propaganda îl desemna ca predecesor.

Dincolo de toate astea, lucrarea de faţă o încep cu un manifest

intitulat, cu titlul puţin modificat, „Pentru o ortodoxie militantă", pe care l-am publicat în primul, şi de altfel unicul număr, al revistei *Inquisitions*. „Ortodoxie", „inchiziţie" (ba chiar la plural) nu erau termeni aleşi la întâmplare şi am întâmpinat dificultăţi în a-l impune pe al doilea ca titlu al publicaţiei în faţa celorlalţi trei directori: Aragón, Monnerot şi Tzara. Publicaţia debuta cu un alt manifest, care definea «suprarealismul». îl datoram lui Gaston Bachelard pe care, în les *vinarny* din Praga, îi atrăsesem atenţia spre alte curiozităţi decât cele care îl interesaseră până

61

atunci. Sciziunea era inevitabilă, iar ea nu a întârziat să apară între! cei doi membri şi conducători ai Partidului comunist (Aragón şi Tzara) şi ceilalţi doi care, independent de atitudinea lor politică, nu intenţionau să introducă în dezbatere problemele acestui domeniu într-un organ consacrat, cum era subliniat şi în subtitlu, studiului «fenomenologiei umane».

Dispariţia rapidă a revistei Inquisition m-a apropiat de Georges Bataille. Acesta a fost debutul sinuoasei fondări a Colegiului de sociologie. Nu este aici momentul să aduc aminte despre momente adeseori tumultuoase. O să spun doar că am ţinut, în cursul unei reuniuni ce a avut loc într-o cafenea prăfuită din Palais-Royal (era vorba de Le Grand Vefour, pe atunci aproape abandonată) o expunere urmată de dezbateri. Pe parcursul acelei întâlniri s-au pus bazele noului grup. O dată la cincisprezece zile, expunerile se ţineau în camera din spate a unei librării de pe Gay-Lussac. Se înghesuia să asiste şi să participe la dezbateri un public eterocliţ. Acolo am dezvoltat câteva ipoteze asupra sărbătorii şi... le bourreau, exemple a ceea ce azi numim «sociologia sacrului». Michel Leiris lua parte mai rar la lucrările Colegiului. Bataille, care era motorul, dădea din ce în ce mai mult colectivului un rol limitat de grup de cercetare, grup pe care încercam] să-l menţin, dar care, prin forţa lucrurilor, îşi reducea activitatea.] Eram, desigur, de acord cu toţii asupra importanţei majore, dacă nu decisive, a sacrului în emoţionalul individual ca şi în structura societăţii. Mă străduiam, în acest sens, să aplic studiului acestui fenomen ceea ce reţinusem din lectura lui Durkheim, din învăţăturile lui Mauss şi Dumezil, încrucişate bizar cu reverii extrase din lucrări de ficţiune, în particular din *Şarpele cu pene* de D.H. Lawrence. Bataille avea alte preocupări: el nu ascundea intenţia sa de a

recrea un sacru violent şi devastator, care înceta, în contagiunea sa epidemică, să-l câştige şi să-l exalte pe cel care însămânţase acest germen.

În cursul uneia dintre reuniunile noastre particulare, el s-dj mărturisit lui Alexandre Kojevnikov (care, mai târziu, şi-a prescurtat numele în Kojève). Acesta i-a răspuns că o astfel de taumaturgie nu avea şanse mai mari de a fi purtată de sacrul pe

62

care îl declanşase, decât un prestidigitator care se lasă amăgit de propria lui magie. Eram convins. Dar Bataille, care avea uimitoarea calitate de a se enerva în momentele în care avea de ales, a trecut peste. În plus, nici nu apucase să zică totul. Încerca să regăsească focarul iniţial al irezistibilei expansiuni a sacrului într-un gest ritual ireversibil, în aparenţă, cum mi-a mărturisit mai târziu, într-un sacrificiu uman liber consimţit pentru care avea deja la dispoziţie victima de la care obţinuse (sau făcea tot posibilul ca să obţină) un certificat destinat justiţiei şi care îl disculpa pe ucigaş. O astfel de şiretenie, desigur utilă, se asorta cu greu exploziei sălbatice a sacrului care urma să revigoreze o societate fără vlagă. Am cântărit iarăşi obiecţiile lui Kojevnikov şi am devenit to mai reticent. Mai mult din neîncredere decât din respect faţă de cuvântul dat, am păstrat secretul aşa cum mi se ceruse, cel puţin până la publicarea la New York, în timpul războiului, a unor indiscreţii care trebuia amendate.

Între timp, Georges Bataille şi-a continuat eforturile personale în sânul unui fel de comunităţi iniţiatice, al cărei nume, „Acephale", spunea suficient de multe despre orientarea antiintelectualistă, ca să nu spunem de *parti pris-ul* în favoarea unei emanaţii de ordin visceral, dar care, curios, nu a renunţat să o decupleze de foarte intelectualul Colegiu de sociologie. Se străduia să imagineze manifestări la care cele două grupuri să fie asociate, de exemplu în celebrarea execuţiei lui Ludovic al XVI-lea, în Place de la Concorde, la data aniversară a evenimentului şi pe amplasamentul estimat al eşafodului. Notez aceste detalii ca semnificative pentru atmosfera de atunci. Ele pot explica, dacă nu şi scuza, tonul înfumurat şi fals patetic al unor pasaje din studiile ce urmează şi pe care, oricât mi-aş fi dorit, n-am crezut necesar să le elimin.

Războiul a măturat toate aceste veleităţi, dar mai ales pacea regăsită a făcut să cadă în uitare lumea în care apăruseră. – închei

aceste mărturisiri atât sumare, cât şi indispensabile, cu câteva wdicaţii bibliografice. Alătur textelor menţionate anterior prefaţa care introducea culegerea La *Communion des fortsllomuniunea Ce or puternici*, publicată în 1943, aproape simultan, în Mexic.

63

Integral, şi în Franţa, amputată cu mai mult de o treime, dacă nu de cenzură, măcar din teama de cenzură, ceea ce înseamnă acelaşi lucru. Acele studii pe care le aduna şi care, în mare parte, fuseseră susţinute în faţa Colegiului de sociologie, sau publicate în *Quatre essais de sociologie contemporainel Patru eseuri de sociologie contemporană*, altă lucrare de circumstanţă care nu era destinată să rămână ca atare. Ele apar azi în *Instinct şi societate*, împreună cu un memoriu asupra *Spiritului sectelor*, publicată în limba spaniolă, la México, în 1945, şi pe care încă nu m-am decis să le public în franceză. Extrag aici, printr-o excepţie, preambulul, pentru că tratează în mod explicit *Colegiul de sociologie şi ipoteza sacrificiului uman* la care am făcut aluzie. Acest text dă întregului o judecată retrospectivă.

Şi totuşi, nu în aceasta constă adevărata lecţie pe care am tras-o din această peripeţie. Am exprimat-o în confesiunea intitulată *Etres de crepuscule/Fiinţe ale amurgului*, unde mărturisesc dezamăgirea intimă pe care am trăit-o. În mod expres, ea încheie *Le Rocher du Sisyphe*, în care scriitura şi gândirea pun punct pentru mine himerelor arogante şi juvenile, marcând în acelaşi timp o nouă orientare.

Cât despre *Instinct şi societate*, care rămâne probabil mărturia cea mai reprezentativă pe care am putut să o dau despre epocă, ea se alătură, în mod cu totul natural, lucrărilor mele *Mitul şi omul*, *Omul şi sacrul*, *Jocurile şi oamenii*, *Belona sau povârnişul războiului*, care se constituie printre apropierile de imaginar pe care eu le numesc, de bunăvoie, cotitura sau paranteza socio – logică.

Puterea romanului, cu un plus de distanţare, se înscrie pe aceeaşi listă.

SOCIOLOGIA CLERICULUI*

Într-o societate întemeiată pe distincţia dintre temporal şi spiritual, opoziţia dintre cleric şi laic este dată de fapte. Ea este indiscutabilă în ele şi, într-o oarecare măsură, constituţională. Dimpotrivă, nu se poate admite fără o examinare prealabilă faptul că într-o stare socială uniformă anumite elemente pretind să-şi asume funcţia de clerici, sub pretextul că slujesc valori pe care le consideră

abstracte, eterne, universale, în sfârşit, independente de interesele temporale. Într-adevăr, ei menţin exigenţele acestor valori cu, fără sau împotriva acestora din urmă: dar oare atitudinea lor este prin aceasta valabilă şi eficace?

Valorile pe care le apără – justiţie, raţiune, adevăr – se opun idealurilor întruchipate, cum ar fi naţiunea, statul, clasa, care implică prin natura lor urmărirea imperativă a unor profituri egoiste. Se constată fără greutate că aceste idealuri sunt exact acelea pe care le invocă politicienii, veghind la administraţia, conservarea şi fructificarea bunurilor cetăţii. Totodată, înţelegem felul în care între aceste entităţi prinse în istorie şi nevoite să lupte Pentru existenţă şi principiile abstracte pe care „clericii" ori se străduiesc să le instaureze în societate, cu riscul implicit de-a amesteca aurul cu ceva plumb vulgar, ori le venerează în stare de

Autorul contează pe polisemia termenului de *clerc*, însemnând şi „cleric" „Carturar", „intelectual"; distinge însă cele două sensuri, punând „cleric" între smirnele când e vorba de al doilea sens (n.trad.).

65

reculegere, departe de orice luptă, salvgardându-şi integritatea şi asigurându-i contururi de nedeformat, se poate naşte un conflict I

Cel ce guvernează nu are de ales, el este nevoit, o dată cui Goethe, să prefere nedreptatea în locul dezordinii. Aceasta estJ maxima supremă a politicii. Cetăţenilor lipsiţi de răspundere însăl de care nu depinde bunul mers al nici uneia din acele nenumăratei angrenaje ale vieţii sociale pe care o diviziune extremă a muncii le-a făcut necesare şi care fac cu putinţă tocmai detaşarea celor cel le critică funcţionarea, le este lăsată o marjă apreciabilă del nedeterminare. Ei pot opune măsurilor politicienilor un prestigios! *fiat justitia*, *mat coelum* şi, pentru înfăptuirea amănunţită a drept taţii, pot atrage prin dorinţa lor cele mai mari catastrofe şi chiJ ruina universului.

Nu trebuie să ascundem gravitatea, rigoarea internă şi, într-l privinţă, măreţia unei asemenea atitudini: în orice înverşunare, în orice împotrivire ireductibilă, faţă de tot şi de toate, există e anumită atracţie sălbatică ce forţează admiraţia. Dar, în sfârşm nici încăpăţânarea, nici eroismul nu sunt garanţii de exactitate şi moartea martirilor nu dovedeşte adevărul nici unei credinţei Astfel, din moment ce eroarea nu este neapărat lipsită de tărie da caracter, va trebui să avem grija de-a o face să făgăduiască mai mult decât poate

duce şi acest lucru va fi de-ajuns pentru în constata că, dacă distincţia dintre cleric şi laic comportă un sens într-o societate care nu o cunoaşte pe aceea dintre spiritual şi temporal, aceasta se întâmplă în măsura în care ea acoperă opoziţia dintre cele două atitudini definite mai înainte ca sutx» donând totul, una ordinii, iar cealaltă justiţiei.

«Clericul" modern se iluzionează afirmându-se apărător™ oricărei valori supreme, eterne, dezinteresate, deoarece el last multe din acestea, din omisiune sau arbitrar, în afara domeniului său propriu. îl vedem condamnându-le pe unele, deşi posedă total caracterele celor pe care le aprobă, de exemplu o anumită concepţie abstractă a forţei în sine, şi neglijându-le pe altele, cum ai fi frumuseţea, căreia i se aplică totuşi perfect determinările cari de obicei îi reţin atenţia. Nu putem nega, de altfel, că spirituli repugnă în mod deosebit să-l numească pe un artist ci Motivul este, în fapt, străveziu: valoarea pe care artistul ş

66

Însuşeşte şi tipul de activitate pe care aceasta o comandă, creaţia estetică, nu au vreo inserţie practică în lumea temporală, nu sunt susceptibile de a-i aduce un element de decizie morală. Nu există niciun lucru cu care arta să nu se acomodeze şi pe care să nu îl poată orna. Or, presupunând că valorile „clericului" trebuie să fie dezinteresate, se cade totuşi ca ele să arate o pondere efectivă care să determine o implicare a persoanei. Situaţia ajunge până acolo încât „clericului" nu i se va recunoaşte complet menirea de-a apăra adevărul, decât în măsura în care – se înţelege de la sine – adevărul este legat prin circumstanţe de justiţie şi duce la adoptarea unei poziţii în dezbaterile concrete ale secolului. Rezultă că savantul nu este neapărat un „cleric" şi nu este „cleric" prin calitatea-i de savant, drept pentru care contestarea unei teorii ştiinţifice nu înseamnă în general o operă de „cleric". Dimpotrivă, denunţarea ca fals a unui document care a dus la condamnarea unui nevinovat şi solicitarea, în consecinţă, ca procesul să-i fie revizuit sunt fapte de „cleric". Nu este nevoie să subliniem diferenţa extremă a acestei atitudini faţă de cea a expertului grafolog ce-şi dă părerea profesională despre chestiunea de fapt. Savantul nu pune problema valorii, nu îşi face niciodată griji în legătură cu ceea ce trebuie să fie şi tocmai de aceea el nu este exact un „cleric".

Suntem deci tentaţi să credem că acesta din urmă se dovedeşte

ataşat de salvgardarea unei singure valori: dreptatea. Dintre valorile zise abstracte şi dezinteresate, aceasta este într-adevăr singura care, în ultimă instanţă, nu există decât în funcţie de temporal, singura a cărei aplicare duce la o conduită şi, ca să spunem aşa, la o politică, singura, mai ales, care obligă la a opta între ea şi cetate. Neavând relaţii de bună vecinătate cu lumea, justiţia pretinde ca aceasta să o aibă cu ea şi ca slujitorii ei să aibă faţă de lume o atitudine lipsită de echivoc, de acord perfect sau de conflict declarat.

În acest punct, analiza scoate la iveală o a doua şi mai gravă distanţă între pretenţiile „clericului" şi natura sa. Într-adevăr, nu Putem susţine prea mult timp că justiţia este, aşa cum afirmă el, abstractă, absolută, imuabilă şi apriorică. Dimpotrivă, nimic nu este mai mobil, mai specific fiecărei civilizaţii şi mai subordonat timpului şi spaţiului. Nici orientalul nu este de acord în ce o

67

priveşte cu europeanul, nici omul antic cu creştinul, nici copilul cu adultul, nici nomadul cu sedentarul, nici agricultorul cu vânătorul; şi constatăm că până şi vara şi iarna determină în regiunile polare justiţii sezoniere ce se substituie periodic una alteia în cadrul unei aceleiaşi populaţii. Nu neg că în acest ultim exemplu este vorba de aversul şi reversul unei singure medalii, dar el arată că între principii şi coduri există inevitabile aranjamente provocate de chiar tulburarea extremă a ritmului circadian.

Desigur că este îngăduit să concepem moralitatea ca fiind întotdeauna identică. Loialitatea şi rectitudinea nu depind de climat şi la aceleaşi caractere de pe toate meridianele se pot deosebi mărinimia de avariţie, francheţea de ipocrizie şi atâtea alte calităţi bune sau rele, a căror apreciere nu variază deloc în funcţie de latitudine sau de secol. Aceste virtuţi nu au însă decât o pondere privată. Ele nu interesează decât sufletul. Legile nu le-au pretins niciodată. Nici măcar opinia publică nu le-a apreciat întotdeauna. Nimeni nu mai este de acord în privinţa valorii lor atunci când intră în joc vreun interes public sau personal. Nimic nu le sancţionează. Toate sunt intime. De îndată ce le asociem cu necesităţile vieţii colective, se ivesc diferenţele; codurile şi cuta –, mele intră în opoziţie; iar moralitatea, fie ea şi imuabilă faţă de principiul ei în inima omului, îi trasează drepturi şi datorii diverse, şi schimbătoare de îndată ce acţiunea sa priveşte interesul grupului; în care trăieşte şi de la care îşi primeşte forma. În momentul când îşi

găseşte materializarea, instinctul a ceea ce este drept şi nedrept, se risipeşte în nenumărate legislaţii difuze sau precise, deopotrivăj de presante.

Mai mult chiar, noţiunea de dreptate este în ea însăşi echivocă. Diferitele sale accepţiuni au fost enumerate de multe orij şi tot de multe ori s-a dezbătut dacă trebuie să i se dea fiecăruia după merit, capacitate sau nevoi şi felul cum poate fi evaluată una sau alta. Nu e nevoie să insistăm: această nelămurire este sen Hnificativă. În fond, conţinutul ideii de dreptate oscilează între doi poli definiţi cu aproximaţie de noţiunile greceşti de *themis* şi *ăă dike*, sau de cele latine de *fas* şi de *jus*: ordinea cosmică şi repartizarea echitabilă, o concepţie ce este inspirată de observ

68

naturii şi deopotrivă de experienţa unei regularităţi universale ce pare să situeze fiecare fenomen în timpul şi locul lui, şi o alta ce pare să conceapă un spirit geometric îndrăgostit de împărţiri exacte şi care nu ia în seamă contingenţele. Câtă recunoştinţă datorează un „cleric" impreciziei unui limbaj în care acelaşi cuvânt include două concepte diferite: echilibrul fundamental al lumii ce nu poate fi rupt fără a declanşa o forţă de compensaţie automată, şi distribuţia de recompense şi pedepse proporţională cu faptele. Dificultatea este esenţială: este vădit, într-adevăr, că pe plan cosmic dreptatea şi ordinea nu sunt decât unul şi acelaşi lucra şi că treburile cetăţii, mergând până la drepturile şi obligaţiile fiecăruia, nu sunt situate în afara rânduielii lumii, astfel încât maxima lui Goethe, dând preferinţă ordinii şi nu dreptăţii, şi căreia „clericul" i se opune direct, se dovedeşte dintr-odată o formă legitimă, universală şi dezinteresată a dreptăţii, chiar aceea ce traduce permanenţa unei ordini eterne a universului şi care, departe de-a contraria aspiraţiile justiţiei distributive, le întemeiază în raţiune. Nu există niciun conservator care să raţioneze altfel.

Fără a reţine consecinţele extreme ale acestei dialectici, care sugerează că noţiunea de dreptate acceptată cel mai lesne de către „cleric" nu este singura întemeiată, deoarece la urma urmei acestuia îi este îngăduit să o adopte pe cea pe care o preferă fără a-i păsa că mai există şi altele, vom extrage un nou argument din caracterul atât de funciar echivoc, aproape insesizabil al conceptului. Este, la limită, un cuvânt prin care fiecare înţelege ce vrea. Acordul asupra conţinutului

său nu se poate face decât cu condiţia de a-l sărăci, de a-l abstractiza la maximum, astfel încât nu mai este imediat aplicabil particularului. Punţile sunt tăiate. Nu mai există o coborâre ineluctabilă, univocă, necesară, a principiului la eveniment, ci interpretări contingente şi multiple ale litigiului dezbătut, unde fiecare, în imposibilitatea de-a urca riguros până la definiţia conceptului, introduce între aceasta şi concretul asupra căruia doreşte să decidă mediaţii oportune. În funcţie de perioadele în care s-a impus cel mai mult, demersul s-a numit succesiv sofistică, cazuistică, dialectică. Din acest motiv, „clericii" nu sunt de acord în privinţa exigenţelor justiţiei în fiecare caz şi propun soluţii divergente care, totuşi, se reclamă toate deopotrivă de la ea

69

Ne putem da seama de importanţa acestei constatări: „clericul" nu este cenzorul imparţial al societăţii, aşa cum se pretinde. El nu se menţine în afara dezvoltării ei, în dependenţă directă de principiile eterne pe care nădăjduieşte să le vadă triumfând: între acestea şi judecăţile pe care le emite există un interval pe care nu îl poate acoperi efectiv şi prin care se strecoară presiunile ipocrite ale intereselor facţiunii sale şi toate prejudecăţile pe care le împărtăşeşte fără a-şi da seama. Dacă ni-l imaginăm scutit de ele, subzistă spre a-i devia decizia solicitările amorului propriu şi până şi acel orgoliu tainic, de n-ar fi decât unul, de-a fi cenzorul pomenit, în aceste condiţii, înseamnă că face pe bestia vrând să facă pe îngerul şi este de fapt jucăria aceloraşi determinări pe care pretinde că le domină de la o atât de mare înălţime şi a căror abjecţie îi place să o semnaleze prin referire la valorile supreme. În loc să aducă punctul de vedere pur al eternului, el aduce o opinie personală sau sectară şi care adesea este cea mai tributară cu putinţă celor mai puţin valabile motive; că îşi spune părerea despre orice – raţiune, adevăr şi dreptate – când oricine poate fi îndreptăţit să facă la fel şi nu se sfieşte să o facă, deoarece! vanitatea îl îmboldeşte prea mult, iată o situaţie insuportabilă şi anarhică, şi un nou ferment de dezordine şi confuzie.

* * *

Înseamnă oare toate acestea că funcţia de cleric trebuie recuzată fără niciun fel de nuanţare? Analizele anterioare nu-i; demonstrează caracterul amăgitor decât pentru o societate uniformă, în ea, funcţia de cleric este, în rest, fără pondere, şi constrânsă să joace rolul de a cincea roată la căruţă. Căci, dacă această societate nu

comportă distincţia dintre spiritual şi temporal, politicienii ei sunt aduşi în situaţia de a-şi pune activitatea! sub stindardul dreptului. Toţi sunt avocaţi, efectiv sau de ocazie, şi fac apel la justiţie, la valorile eterne şi imprescriptibile, pentru a sancţiona decizii care nu sunt decât avantajoase. Fiecare dintre actele lor cere o justificare, o referire la principiile ideale. Cura să mai alegem atunci între justiţia „clericilor" şi cea a politici!

nilor? Cum să distingem care dintre drepturile invocate de ei este legitim şi care uzurpat? Se va gândi cineva la dezinteresul de care „clericul" face atâta caz? Dar, pe lângă faptul că acesta nu este întotdeauna vădit şi că e greu de conceput un dezinteres absolut, ar fi o logică destul de ciudată să considerăm dezinteresul drept garanţia adevărului când acesta nu este decât o şansă a lui, ca şi cum, pentru a avea dreptate într-o dezbatere, ar fi de-ajuns să nu avem niciun interes sau să nu ne dăm dreptate.

Pe deasupra, e doar o supoziţie că de o parte se află „clericii", iar de cealaltă politicienii, dar aceştia îşi determină strict opinia susţinând o părere diametral opusă adversarilor, astfel încât au dreptate sau greşesc la întâmplare şi fără a înceta prin asta să apere interesele pe care le reprezintă. Cât despre „clerici", după cum am văzut, ei nu pot coborî de la nivelul principiilor la cel al evenimentelor fără a face uz de un element contingent. La rândul lor, ei susţin opinii pe care justiţia singură nu a pus să fie adoptate. Este deci cvasi-necesar ca nişte „clerici" şi nişte politicieni să fie întruniţi în fiecare tabără, ceea ce se întâmplă efectiv.

Contradicţie a „clericilor" între ei, imposibilitate de-a prefera cu îndreptăţire părerile pe care le emit ei în locul motivelor invocate de politicieni: eşecul lor nu ar putea fi mai bine subliniat. Cu toate acestea, trebuie repetat că bilanţul acesta prezintă interes numai în cazul în care „clericul" apare deposedat de prerogativele sale. Funcţia sa, pur reziduală şi lipsită de forţă vie, se vede atunci transferată de forma existenţei sociale guvernanţilor înşişi.

Invers, clericul, când îndeplineşte o funcţie în societate, este prin chiar acest fapt investit cu autoritate, nu ca individ, ci pentru că aparţine unei organizaţii de natură puternic definită şi care trebuie denumită pretutindeni Biserică. Aceasta îşi rezervă monopolul clericalismului, pentru ca nicio concurenţă să nu-i pună în cumpănă

creditul sau să-i tulbure acţiunea. Trebuie să se mai înţeleagă pe deasupra că Biserica este de esenţă autocratică şi wfailibilă, aşa cum a demonstrat-o impecabil J. de Maistre, iar acest caracter implică imediat cea mai severă disciplină, chiar în ordinea gândirii. Dacă lucrurile ar sta altfel, dacă fiecăruia i s-ar da îngăduinţa de-a avea părerea lui proprie, de-a şi-o manifesta şi

de-a o apăra când, unde şi cum vrea, nu ar mai fi de conceput nici; un prestigiu şi nicio autoritate eficace. Biserica, un grup necesarmente dens, apare ca un corp constituit, de neatins, ce se dezvoltă, prin liberă afiliere sau cooptare, în interiorul societăţii şi-i depăşeşte limitele temporale. Clericul îşi primeşte investitura sarcinii sale şi semnul distinctiv, veşmânt sau ninsoare, care îl exclude din lumea profană, marca perceptibilă care îl dezvăluie ca receptacul al sacrului, din apartenenţa sa la acest bloc omogen şi indivizibil. Forţa sa nu este cea a unui om, ci a organismului în care persoana lui dispare şi pe care îl reprezintă cu toate acestea în integritatea lui, aşa nedemnă cum este. Căci, eliminându-se pe sine, clericul a făcut loc în el Bisericii, care de-acum înainte se exprimă prin toate cuvintele sale şi întruchipează suma fiinţei lui în corpul mizerabil al fiecăruia dintre slujitorii ei.

Complet separaţi de lumea pasiunilor şi a aviditătilor, ei pot atunci să o trateze de sus. Atâta vreme cât rămân amestecaţi în ea, ei sunt lipsiţi de un punct de sprijin pentru a-i face morală.

Aşa se explică rolul clericului în societăţile în care el poate fi constatat cel mai clar: în China, cărturarul stă alături de feudal: ca să aprobe sau să dezaprobe felul în care guvernează; brah – manul indian, garant al ordinii divine, îl asistă şi îl sfătuieşte pe rajah; şi, în Occidentul creştin, în faţa seniorului se ridică monahul] şi în faţa împăratului papa, cu fulgerele anatemei, interdicţiei şi excomunicării, şi niciodată prestigiul unuia nu este lipsit de putere în faţa soldaţilor celuilalt.

Numai în aceste condiţii există o contrapondere între spiritual şi temporal, iar clerul are sens şi putere. Dar autoritatea clericului nu vine numai din partea Bisericii. Acestei surse externa şi sociale i se adaugă o alta, intimă şi personală: garanţiile pe cârd clericul le dă în privinţa superiorităţii funcţiei sale prin severitatea legămintelor şi a servituţilor lui voluntare, într-un cuvânt prin alienarea consimţită a

naturii sale de individ şi care este vizibil semnificată de costumul său sacerdotal. Bucuriile de la caref abdică, satisfacţiile pe care le respinge, tot ce este dat de trup, d bani şi de demnităţile oficiale, tot ceea ce face obiectul dorinţei omeneşti şi al dispreţului său, iată ce îi conferă un fel de dre

esenţial asupra celor ce se mulţumesc cu ceea ce el dispreţuieşte. Renunţând la avantajele temporale pentru a dobândi merite, şi mai mult din precauţie decât din dezgust, şi încă mai mult pentru a putea pretinde de la semeni ca urmare a faptului că pretinde atât de mult de la sine însuşi, el dă dovada irefutabilă a înaltei sale calităţi sufleteşti şi câştigă infinit mai mult în a fi decât pierde în a avea.

Ne dăm seama acum fără greutate pentru ce profit se laudă unii laici din societatea modernă, solicitaţi de memorie sau de imaginaţie, că îşi asumă o funcţie a cărei necesitate socială a căzut în desuetudine şi pe care nimeni, de altfel, nu le-o dispută. Plus-valoarea este vădită. Pretinzându-se clerici şi rămânând laici, ei cred că pot să mizeze pe ambele tablouri şi să păstreze sau să primească totul de la viaţa seculară, dacă nu mondenă (dat fiind că inconştienţa lor nu cunoaşte margini), sperând ca prin numele pe care îl împrumută să se bucure de aureola sacrului, să fie ascultaţi ca nişte purtători de cuvânt ai veşniciei (sau ai unui soi de fatalitate istorică), să-şi însuşească autoritatea asociată noţiunii de Biserică, să şi beneficieze de privilegii fără a-şi asuma obligaţiile corespunzătoare, să-şi revendice dreptul de-a judeca guvernământul cetăţii declinând responsabilităţile funcţiei şi să se erijeze, în sfârşit, în martori de referinţă atunci când sunt agitaţi de cele mai uşoare adieri.

Este aici o uzurpare de titlu pe care, dacă din asta ar rezulta o confuzie cu ample consecinţe, ar fi foarte important să o denunţăm cu asprime. Ceea ce clamează aceşti „clerici" fără biserică se pierde în tumultul pieţei publice, unde, după exemplul lor, fiecare dă lecţii, măgulindu-se că este vocea justiţiei şi a dreptului, fără a-şi asigura creditul prin nimic care să-i deosebească viaţa de cea a turmei. Uneori îi auzim plângându-se că vorbele lor rămân literă moartă şi felicitându-se în acelaşi timp că trăiesc într-o perioadă de toleranţă fericită în care cuvântul nu mai duce la rug, ca şi cum una nu ar implica-o pe cealaltă, ca şi cum ar fi firesc ca mulţimea să asculte docilă

şi reculeasă cuvinte care nu îi costă mare lucru pe cei Ce le rostesc şi nu îi angajează la nimic.

Toate aceste motive care fac din folosirea nechibzuită a titlului de cleric o fraudă vădită definesc în acelaşi timp condiţiile

73

unui cler autentic. Ele arată că acesta nu este în niciun caz compatibil cu o formaţie dispersată, în care fiecare îi ignoră sau îi combate pe ceilalţi. Ele afirmă necesitatea unei organizaţii strict constituite şi ierarhizate, care să-l lipsească pe fiecare de odihna şi libertatea sa, răpindu-i capacitatea de-a se bucura şi până şi pe aceea de a-şi aparţine. Atunci, alienaţi simultan faţă de societatea laică şi faţă de ei înşişi, aceşti oameni vor forma deoparte o comunitate puternică. Ei nu vor interveni în treburile cetăţii] pentru a le măsura imperfecţiunea la scara absolutului, ci se vor strădui să elaboreze valorile care vor reînnoi secolul, valori cât mai puţin abstracte şi eterne cu putinţă, dar nu mai puţin ideale şi exaltante, şi, ca s-o spunem până la capăt, valori istorice, supuse devenirii şi morţii, răspunzând necesităţilor momentului şi mediului şi pierind prin însăşi victoria lor. Ele închipuie tot atâtea proiecţii active ale unor aspiraţii tranzitorii, care traduc totuşi necontenit aceeaşi exigenţă de moralitate, ele sunt adevăratele *idei care conduc lumea* şi care, o dată moarte, depăşite, fosilizate, vor fi poate la rândul lor utilizate într-un timp de penurie de către alţii ce-şi vor zice „clerici" şi care le vor apăra fără speranţă, când de fapt ar trebui concepute altele.

Într-adevăr, clericii veritabili nu apără valorile, ci le creează, le introduc. Istoria lor este mereu cea a unor iezuiţi. Ei nu aprobă şi nici nu cenzurează din afară, ci propagă, răspândesc, fac să triumfe prin iradiere şi exemplu credinţa care a produs miracolul iniţial, asociindu-le indivizibil la începutul lor. Ei cuceresc \ propagându-se aidoma unei epidemii. Iniţial, germenul nu este diferenţiat, contemplarea penetrează acţiunea, enunţarea regulii şi punerea în mişcare a braţului secular sunt făcute de unul şi] acelaşi. Clericul nu poate fi decât al Bisericii şi Biserica Militantă* e cea care îi formează, astfel încât destinul lor nu este de-a reţine cuvintele de care se îndepărtează lucrurile, ci, luându-se la trântă] cu realitatea, de-a pregăti transformarea ei rânduind lumea în funcţie de dorinţa lor şi prelungind în afară ordinea pe care au făcut-o să triumfe în ei înşişi.

N.R.F., august 192

PROGRAM PENTRU UN COLEGIU DE SOCIOLOGIE

S-e pare că împrejurările actuale se pretează în chip deosebit unui *travaliu critic* având ca obiect raporturile mutuale dintre *fiinţa* omului *şi fiinţa* societăţii: ce aşteaptă de la ea şi ce pretinde ea de la el.

Aceşti douăzeci de ani din urmă vor fi văzut, într-adevăr, unul dintre cele mai considerabile *tumulturi* intelectuale ce se pot imagina. Nimic durabil, nimic solid, *nimic temeinic*: deja totul se fărâmiţează şi îşi pierde muchiile, iar timpul nu a făcut încă decât un singur pas. În schimb, asistăm la o extraordinară şi aproape de neconceput *fermentaţie*: problemele din ajun sunt puse zilnic din nou în discuţie, odată cu multe altele, noi, extreme, derutante, inventate neostenit de spirite prodigios de active şi nu mai puţin prodigios de incapabile de răbdare şi continuitate. Într-un cuvânt, avem de-a face cu o producţie ce copleşeşte realmente piaţa în mod disproporţionat faţă de nevoile şi capacitatea însăşi a consumului.

De fapt, există destule bogăţii, destule spaţii virgine brusc deschise explorării, şi uneori exploatării: visul, inconştientul, toate formele miraculosului şi excesului (unul definindu-l pe celălalt). Un individualism înverşunat, care făcea din *scandal* o valoare, dădea ansamblului un fel de unitate afectivă şi cvasi-lirică. Era, la drept vorbind, o depăşire a scopului: în orice caz, uisemna a da mult societăţii, cât şi a se complace în a o provoca, „poate că aici trebuie văzut germenul unei contradicţii a cărei ploare crescândă avea să sfârşească prin a domina asupra unui

anume registru al vieţii intelectuale a epocii: scriitorii se străduiau cu stângăcie sau superbie să participe la luptele politice şi îşi vedeau preocupările intime potrivindu-se atât de prost cu exigenţele cauzei lor, încât trebuiau să se supună sau să demisioneze rapid.

Dintre aceste două determinări opuse – cercetarea fenomenelor umane abisale şi solicitarea imperativă a faptelor sociale – l niciuna nu

poate fi abandonată fără a nu regreta în scurt timp. Cât despre a o sacrifica pe una în favoarea celeilalte sau a spera căi este posibil ca amândouă să fie urmate în paralel, experienţa nu \ a încetat să arate la ce grave erori de calcul expuneau aceste soluţii greşite. Salvarea trebuie să vină din altă parte.

Or, de o jumătate de secol, ştiinţele umaniste au progresat cu o asemenea repeziciune încât, în loc să se fi avut îngăduinţa şi îndrăzneala de-a le aplica multiplelor probleme pe care le pune jocul instinctelor şi al „miturilor" ce le alcătuiesc sau le mobilizează în societatea contemporană, nu s-a luat suficient de mult cunoştinţă de noile posibilităţi pe care ele le oferă. Din această carenţă rezultă cu precădere că o întreagă dimensiune a vieţii: colective moderne, aspectul ei cel mai grav, păturile sale profunde, scapă inteligenţei. Şi această situaţie nu are ca efect doar de a-l! lăsa pe om pradă zadarnicelor puteri ale viselor sale, ci şi de-a altera înţelegerea întregului ansamblu de fenomene sociale şi de-a vicia în principiul lor maximele de acţiune care găsesc în ea referinţă şi garanţie.

Această preocupare de-a regăsi transpuse la scara socială aspiraţiile şi conflictele primordiale ale condiţiei individuale se află la originea *Colegiului de sociologie*. Ea încheie textul care notifică înfiinţarea lui şi îi defineşte programul. Este necesar să îl l reproducem aici fără nicio întârziere:

1. De îndată ce atribuim o importanţă deosebită studierib structurilor sociale, observăm că cele câteva rezultate dobânditei de ştiinţă în acest domeniu nu numai că sunt în general ignorate! ci se află şi în contradicţie directă cu ideile în curs despre acestei subiecte. Aceste rezultate, aşa cum se prezintă, apar ca extrem del promiţătoare şi deschid perspective nebănuite pentru studiereal comportamentului fiinţei umane. Ele rămân însă timide şi incom-l

plete, pe de o parte fiindcă ştiinţa s-a mărginit prea mult la analiza structurilor societăţilor zise primitive, lăsând deoparte societăţile moderne, iar pe de alta fiindcă descoperirile realizate nu au modificat atât de profund pe cât ne-am fi putut aştepta postulatele şi spiritul cercetării. Se pare chiar că obstacole de o natură particulară se opun dezvoltării unei cunoaşteri a elementelor vitale ale societăţii: caracterul necesarmente contagios şi *activist* al reprezentărilor pe care munca le pune în lumină apare ca fiind responsabil de acest lucru.

2. Rezultă că este cazul de a crea între cei ce au de gând să ducă cât mai departe cu putinţă investigaţiile în acest sens o comunitate morală, parţial diferită de cea care îi uneşte de obicei pe savanţi şi legată chiar de caracterul virulent al domeniului studiat şi de determinările ce se dezvăluie treptat în el.

Această comunitate rămâne la fel de liberă în privinţa accesului ca şi cea a ştiinţei constituite, şi orice persoană poate veni în cadrul ei cu punctul ei propriu de vedere, fără a se sinchisi de preocuparea particulară care s-o facă să capete o cunoaştere mai precisă a aspectelor esenţiale ale existenţei sociale. Indiferent de originea şi ţelurile sale, se consideră că această preocupare este insuficientă ea singură pentru a întemeia legăturile necesare acţiunii în comun.

3. Obiectul precis al activităţii plănuite poate primi numele de *sociologie sacră*, ca în măsura în care implică studiul existenţei sociale în toate manifestările sale în care se dezvăluie prezenţa activă a sacrului. Ea îşi propune astfel să stabilească punctele de coincidenţă dintre tendinţele obsedante fundamentale ale psihologiei individuale şi structurile directoare ce prezidează organizarea socială şi-i comandă revoluţiile.

Omul valorizează la maximum anumite momente rare, fugitive şi violente din experienţa lui intimă. *Colegiul de sociologie* Pleacă de la acest fapt şi se străduieşte să discearnă demersuri echivalente în chiar inima existenţei sociale, în fenomenele elementare de atracţie şi de repulsie care o determină, ca şi în *alcătuirile* sale cele mai pronunţate şi mai semnificative, precum bisericile, arrtlatele, confreriile, societăţile secrete. Trei probleme principale

domină acest studiu: cea a puterii, cea a sacrului şi cea a miturilor. Rezolvarea lor nu este doar o chestiune de informaţie şi de exegeză: este necesar ca pe deasupra ea să cuprindă activitatea *totală* a fiinţei. Desigur, ea necesită o muncă întreprinsă în comun cu o seriozitate, un dezinteres, o severitate critică în stare nu numai să acrediteze eventualele rezultate, ci şi să impună respect chiar de la începutul cercetării. Cu toate acestea, ea ascunde o speranţă de un cu totul alt ordin şi care conferă demersului întregul său sens: ambiţia ca astfel formată comunitatea să-şi depăşească planul iniţial, trecând pe nesimţite de la voinţa de cunoaştere la cea de putere, devenind nucleul unei mai vaste conjuraţii – calculi deliberat ca acest trup să-şi găsească

un suflet.

VÂNTUL DE IARNA

N.R.F

., iulie

Extraecclesiam nulla salus.

Îndreptaţi împotriva unei lumi care îi satisface prea puţin, refractarii resimt în comun aceeaşi nevoie de acţiune şi suferă de aceeaşi incapacitate de a acţiona. Ei îşi dau seama că trebuie să se unească pentru a fi puternici, dar, temându-se că acest mijloc e mai oneros decât slăbiciunea care îi împovărează, ei se tem că unirea îi va sili să consimtă la un număr mai mare de sacrificii decât cel al renunţărilor impuse de neputinţă. Discipoli ai marilor individualişti ai secolului trecut, ei sunt cuprinşi de presimţiri nefaste la gândul unei căi pe care exigenţele solidarităţii le-ar limita foarte repede independenţa. Într-un cuvânt, ei se tem că, devenind puternici, îşi pierd raţiunile de-a fi şi sunt cuprinşi, la această răscruce de drumuri, de o bruscă stare neplăcută. Într-adevăr, miza este de mare importanţă1.

I. Destinul individualismului

Disoluţia moravurilor societăţii este un stadiu în care apare noul ovul, *sau noile ovule – nişte ovule* (*indivizi*) *care conţin ger*

1 Aceste pagini, care rezumă o expunere pe care am făcut-o în

martie 1937 în faţa unor auditori care, de atunci încoace, s-au întrunit în cea mai mare parte ’n cadrul *Colegiului de sociologie*, nu păstrează decât progresia dialectică a acesteia, excluzând orice analiză amănunţită şi orice argumentaţie concretă. De aici şi aspectul lor schematic, dacă nu scheletic. Altfel, ceea ce ar fi trebuit să scriu ar fi fost povestea întreagă a reacţiilor individului faţă de viaţa socială „începând cu secolul al XIX-lea.

79

menul societăţilor şi unităţilor noi. Apariţia indivizilor este semnul că societatea a devenit aptă să se reproducă (Fr. Nietzsche, *Voinţa* I *de putere*, trad. fr., Paris, 1935, 11, p. 361).

Dacă examinăm evoluţia ideilor, nu numai în Franţa, ci şi în 1 toată Europa, de la începutul romantismului, suntem negreşit] frapaţi de influenţa crescândă, preponderentă, realmente dispro-l porţionată faţă de oricare alt fenomen de acelaşi ordin, a marilor 1 individualişti, a căror tradiţie atinge punctul culminant odată cu Stirner, iar expresia-i cea mai bogată odată cu Nietzsche. Este remarcabil că operele acestei tendinţe par să se situeze deliberat în afara planului estetic, dându-şi cu bună ştiinţă aspecte exemplare şi luând la utilizare valoarea de sloganuri. Dacă urmările 1 extreme ale doctrinei nu au fost în general primite, s-a suferit din ce în ce mai puţin din pricina faptului că principiul său a fost recuzat de la bun început. Autonomia persoanei morale a devenit temelia societăţii. Totuşi, puţin câte puţin, s-a declanşat o criză a individualismului, în care anumite cauze externe, masive, imediat aparente îşi au partea lor: dezvoltarea lucrărilor sociologice a subi minat postulatele fundamentale ale construcţiei şi, mai imperativ, evenimentele politice şi sociale înseşi, care nu mai lasă deloc posibilitatea de-a trăi deoparte, ci cel mult pe cea de-a muri, au făcut treptat ca existenţa în umbra turnurilor de fildeş să pară cea mai ternă şi prăfuită dintre toate. Aceste determinări, care sunt suficiente pentru a-i face pe adepţii fideli ai marilor individualişti să-şi reconsidere atitudinea şi pentru a le da gustul de-a între –, prinde o activitate cu caracter net colectiv, nu îi deposedează totuşi de orice scrupul şi nu îi împiedică să se întrebe dacă aceasta tentaţie îi duce la o aprofundare a atitudinii lor, la o concesia acordată tribului, sau la capitularea pură şi simplă.

Nu putem spera să rezolvăm această dificultate fără a examin: raţiunile care l-au determinat pe intelectual să se separe de grupu

social, să se retragă pe Aventinus1 şi să adopte de îndată o atitudin

1 Una dintre cele şapte coline ale Romei, pe care plebea romană revolta contra patriciatului s-a retras până ce a obţinut recunoaşterea drepturilor salij (n.trad.)".

direct ostilă faţă de orice societate constituită. Or, această demisie este contemporană cu o ideologie care neagă în chip ciudat fenomenele de atracţie şi de coeziune instinctive în care vom căuta mai târziu forţa vie a grupărilor sociale. Acestea nu erau privite decât ca produsul interesului bine înţeles şi al preocupărilor de justiţie distributivă, toate consideraţii cu care fiinţa profundă a omului nu simte că ar avea ceva în comun şi care îl deturnează cu atât mai mult de la existenţa socială, determinări, culmea, categoric absente dintr-o societate întemeiată pe nedreptate şi pe privilegiile care o fac să pară de îndată scandaloasă şi detestabilă. De aceea, individul conştient nu a mai nutrit faţă de ea decât indiferenţă, atunci când o natură contemplativă îl îndemna, şi o ostilitate mărturisită şi arţăgoasă, atunci când un caracter întunecat făcea ca restricţiile impuse de grup şi pe care le privea necontenit ca pe nişte persecuţii şi vexaţiuni să îi fie insuportabile. Nemaiavând faţă de societate decât reacţii de apărare, el şi-a păstrat în chip firesc simpatia pentru toţi cei pe care ea îi ţine la marginea sa, adică pentru depravaţi, prostituate şi răufăcători, şi şi-a făcut treptat un erou din *ocnaşul intratabil care cade întruna victimă temniţei1*. Greşim când considerăm tema prostituatei cu inimă bună sau pe cea a banditului mărinimos din literatura romantică drept trăsături ale unei sensibilităţi grosolane, când de fapt ele reprezintă unul dintre cele mai clare semne ale noutăţii esenţiale a epocii: consumarea divorţului, în valori şi aproape că deja şi în moravuri, dintre scriitor şi partea compactă şi stabilă a corpului social.

Cu toate acestea, exagerându-şi curând la maximum punctul de vedere, individualistul se apucă să denunţe ca amăgitor şi tiranic tot ceea ce i se pare întrucâtva un element constitutiv al societăţii: familie, stat, naţiune, morală, religie, la care adaugă uneori raţiunea, adevărul şi ştiinţa, fie pentru că legăturile pe care acestea le creează par şi nişte piedici, fie pentru că sunt în oarecare măsură îmbrăcate în sacru, după modelul entităţilor precedente. Ia naştere atunci un tip de iconoclast metodic, disperatul în căutare de profan pe care îl descrie Stirner: „Torturat de o foame devorantă, rătăceşti, scoţând strigăte de

deznădejde, în

1 Rimbaud.

81

jurul zidurilor care te întemniţează, ca să cauţi profanul. Zadarnic însă. În curând, Biserica va acoperi întreg pământul şi *lumea sacrului* va fi biruitoare". În aceste condiţii, se impune o singură reacţie morală: profanarea, distrugerea înverşunată a sacrului, singura activitate capabilă să îi dea anarhistului sentimentul unei libertăţi efective.

De fapt, aceasta nu este decât o iluzie: sacrilegiul rămâne la stadiul de sarcasm sau de blasfemie; faptele sunt atât de departe de-a depăşi făgăduinţa cuvintelor, încât acestea nu par uneori atât de abundente şi de mândre decât pentru a acoperi ieftin absenţa celor dintâi. Cei mai mari individualişti au fost cei slabi, minori, neadaptaţi, deposedaţi de singurele bunuri de care ar fi vrut să se bucure şi a căror obsesie îi înfierbânta: Şade imaginându-şi, între zidurile unei celule, fornicaţii şi cruzimi, Nietzsche la Sus-Maria, solitar şi bolnăvicios teoretician al violenţei, Stirner, funcţionar cu viaţa reglată ca un ceas, făcând apologia crimei.

În acelaşi timp, poezia proslăvea şi ea toate eliberările, d era, mai mult decât orice altceva, o poezie a *refugiului*, care alin consola, aducea uitarea şi zugrăvea o lume severă în culori calmante ale visului. Această cale fără ieşire nu putea satisface 1 nesfârşit. Într-o măsură mult mai mare decât *evaziunea*, cucerire avea să seducă. Astăzi, problema se pune în termeni şi mai pe sânţi, dar a devenit limpede că societatea, prin coeziunea ei posedă o forţă care înfrânge orice efort individual: de aceea a sosi momentul să îi facem să înţeleagă pe cei ce nu refuză acest lucdin interes sau teamă că indivizii realmente hotărâţi să pornea" lupta, la nevoie la o scară infimă, dar pe calea eficace prin e tentativa lor riscă să devină epidemică, trebuie să se confrunte I societatea pe propriul ei teren şi să o atace cu propriile ei arme adică constituindu-se ei înşişi într-o comunitate şi, mai mult de atât, încetând să facă din valorile pe care le apără apanajul rebe – Iilor şi al insurgenţilor, privindu-le, invers, ca pe valorile prime; ale societăţii pe care vor să o vadă instaurată şi ca pe cele mai sociale dintre toate, chiar dacă sunt puţin cam implacabile.

Acest proiect presupune o anumită educaţie a sentimentul de revoltă, care să-l facă să treacă de la spiritul de răzmeriţă la atitudine

larg imperialistă şi să-l convingă să-şi subordon".

82

reacţiile impulsive şi turbulente necesităţii disciplinei, calculului şi răbdării. Într-un cuvânt, trebuie ca din *satanic* să devină *luciferic*.

În mod asemănător, se cade ca individualistul consecvent să-şi inverseze mentalitatea faţă de putere şi de sacru în general. Asupra acestui punct trebuie ca el să adopte aproape contrarul injoncţiunii lui Stirner şi să-şi încordeze efortul nu spre profanare, ci spre sacralizare. De altfel, aceasta este manevra prin care se va opune cel mai profund unei societăţi care s-a profanizat de la sine într-o măsură extremă, astfel încât nimic nu o indispune mai rău decât intervenţia acestor valori, nimic faţă de care să fie mai neajutorată. Mai mult de atât: constituirea în grup e prezidată de dorinţa de-a combate societatea ca societate, planul de a o înfrunta ca structură mai solidă şi mai densă încercând să se instaleze ca un cancer în sânul unei structuri mai labile şi mai laxe, deşi incomparabil mai voluminoase. E vorba de un demers de *suprasocializare*, şi ca atare comunitatea luată în considerare se găseşte în chip firesc hărăzită deja să sacralizeze cât mai mult cu putinţă, în scopul de-a spori în cea mai mare măsură singularitatea fiinţei sale şi ponderea acţiunii sale.

Individualiştii sunt acum în măsură să-şi domolească scrupulele. Întreprinzând o acţiune colectivă, ei nu şi-ar renega credinţa, ci s-ar angaja pe singura cale ce li se oferă, încă din clipa în care au hotărât să se înalţe de la nivelul incriminărilor teoretice la cel al luptei eficace, nefăcând altceva decât să treacă de la încăierări sporadice la luptă în toată regula. În felul acesta, ei şi-ar urzi războiul lor sfânt.

II. Temeiul efortului colectiv

Nu ştiu dacă nu am spus deja în această lucrare că ceea ce i-a deosebit mai mult pe oameni este că cei ce au întreprins marile acţiuni şi-au apreciat corect înaintea altora posibilităţile de care dispuneau (Retz, *Memorii*, Amsterdam, 1717, t IV, pp. 177-178).

Aşa cum există o experienţă primitivă ireductibilă a euhii care Or>stituie resortul elementar al individualismului anarhist, tot aşa

83

trebuie să scoatem la iveală temeiul esenţial inalienabil al efortului colectiv. Acesta nu poate în niciun caz să utilizeze ca bază afectivă o coordonată întru totul retrospectivă de genul determinăriloil efective, rasă ori limbă, teritoriu sau tradiţie istorică,

ce condiţiol neazã existenţa naţiunilor şi hrănesc patriotismul. Ar însemna să i sancţionăm exact ceea ce conspirăm să modificăm, să consolidăm 1 ceea ce vrem să şubrezim. E cât se poate de limpede că o mişcare ce ia naştere *în interiorul* unei societăţi şi e îndreptată împotriva] ei nu poate fi întemeiată pe elementele ce îi trasează limitele şi îi întăresc coeziunea opunând-o unor rivali.

Un nucleu social al tipului în chestiune trebuie să se sprijine pe elemente de o cu totul altă natură: voinţa comună de-a înfăptui»] o operă identică implică deja afinităţi elective capabile să prezi-l deze singure agregarea în comunitate şi să constituie raţiunea ei fi necesară şi suficientă, furnizându-i fiecărei replici în oglindă a fiinţelor o dublă serie de experienţe complementare de atracţii în repulsii. Este vorba aici de un irecuzabil fapt cotidian care îi impresionase până şi pe promotorii înşişi ai individualismului! opoziţia etică esenţială a cel puţin două clase de fiinţe, cu reacţia tot atât de diferite ca şi când ar face parte din nişte specii animala deosebite, şi ajungând la concepţii contrare despre lume, la tabla de valori inconciliabile.

Într-adevăr, în raporturile lui cu fiinţele, fiecare întâlneşti! unele ce se dovedesc de o altă specie morală decât el şi aproapă de altă rasă. Suntem siliţi inexorabil să ne îndepărtăm de aceşti oameni ca de o ciudăţenie nocivă. Comportamentul lor este întob deauna dintre cele de care ne temem, niciodată dintre cele pe car J le sperăm, iar vulgaritatea lor depăşeşte orice previziune. Dimpol trivă, alţii se comportă la anumite încercări exact aşa cum ne-am aştepta, aşa cum ni se pare că ne-am comporta noi înşine în celd mai bune momente şi exact aşa cum am dori să se comporte şi alţii. Astfel, prin însăşi comportamentul fiinţelor, adică în lumii fără minciuni a acţiunii înfăptuite şi sub presiunea realităţilor pl care ar fi imprudent să le eludăm şi care cheamă constant 11 ordine, se consolidează o demarcaţie ideală în raport cu caii fiecare îi împarte pe ceilalţi în *semeni* şi în „ceilalţi". Dincoace dl

84

această linie de demarcaţie este stabilită prin faptul însuşi o comunitate de persoane strâns unite, care s-au recunoscut spontan înrudite şi care sunt gata să-şi acorde o asistenţă mutuală necondiţionată, în timp ce dincolo trăieşte sub legile sale mulţimea nenorociţilor cu care nimic nu este comun, faţă de care este drept şi întemeiat să simţi dispreţ şi de care te îndepărtezi din instinct ca de

lucrurile necurate, iradiind ca o contagiune periculoasă acel soi de chemare, acea ispită latentă pe care o exercită întotdeauna nivelul cel mai de jos asupra celui mai elevat şi care ar fi suficientă pentru a justifica mândria celor de sus de a fi acolo şi voinţa lor de-a se menţine pe loc.

Acestea nu sunt nişte distincţii de grad, ci de natură. Nimeni nu este răspunzător de locul pe care îl ocupă în această ierarhie a însuşirilor sufleteşti: învinsul nu este condamnat prin judecată, ci ţinut deoparte prin măsură sanitară, pentru salvgardarea unei integrităţi. Din acelaşi motiv pentru care se cade să separăm fructele întregi de cele stricate dintr-o recoltă, o neutralitate armată şi distantă faţă de fiinţele prea puţin sigure nu este decât o simplă conduită de legitimă apărare, absolut necesară pentru a evita contaminarea. Ca şi un organism, o societate trebuie să fie capabilă să-şi elimine deşeurile.

Simpatiile şi antipatiile despre care se afirmă cu atâta îndreptăţire că *nu se comandă* pot trece drept rudimente individuale şi efemere, extrem de debile, din pricina naturii lor subiective şi fragmentare, ale unui sistem vital de acest gen. De altfel, nu este deloc o întâmplare că opinia colectivă le reprezintă lesne drept mincinoase, recomandă să se treacă peste ele şi prescrie să nu se ţină seama de ele, sub pretextul imparţialităţii, de îndată ce este vorba de o decizie ce prezintă un cât de mic interes pentru societatea însăşi, îndeosebi pentru serviciile publice. Se pare că aceasta simte astfel necesitatea de-a stăvili formarea oricărei agregări *endogene* întemeiate pe reflexe diferenţiale, în ideea că aici există Un ferment de disoluţie a structurii sale şi deopotrivă un început ye recompunere a forţelor vii, susceptibil să câştige din aproape în aproape şi cu atât mai hărăzit să răstoarne echilibrul social spre toll său cu cât s-ar propaga în însăşi armătura ei. De aceea.

85

socializarea reacţiilor individuale imediate apare ca fiind, dimpotrivă, prima fază a dezvoltării unei existenţe sociale în sânul alteia, i Aprofundate şi sistematizate, privite ca expresia unei realităţi fundamentale, este neîndoielnic că ele reuşesc să îi confere şi individului celui mai gelos pe independenţa sa o conştiinţă de I grup extrem de puternică, comportând la nevoie o alienare totală! de sine însuşi.

De fapt, când individualiştii secolului trecut şi-au imaginat (ei

nu au încercat niciodată nici cel mai mic început de realizare) un fel I de cucerire a societăţii, ei şi-au încredinţat întotdeauna speranţele unor formaţiuni de acest tip. Nu se va sublinia niciodată îndeajuns 1 cât de important este că Balzac şi Baudelaire l-au privit cu simpatiei şi l-au propus ca model pe Loyola şi pe *perinde ac cadaver* al Companiei lui Iisus, pe Bătrânul de pe Munte şi pe haşişinii săi, cât 1 de semnificativ este că unul dintre ei a descris cu delicii acţiunile unei asociaţii misterioase din sânul societăţii contemporane, iar altul a proiectat formarea unei aristocraţii noi întemeiate pe un har misterios ce nu avea să fie nici munca şi nici banii.

La limită, aceste consideraţii înclină să recunoască drept deosebit de bine înarmată pentru luptă o asociaţie militantă şi] închisă ţinând de ordinul monahal activ în privinţa stării de spirit! de formaţiunea paramilitară în privinţa disciplinei, de societatea! secretă, la nevoie, în privinţa modurilor ei de existenţă şi de acţiune.1

Aceste trei tipuri de comunităţi sunt imediat comparabile prin separaţia severă care îi izolează pe membrii săi de restul! societăţii. Analiza ar demonstra că ele sunt mai puţin diferite prim finalitatea lor proprie decât prin condiţiile exterioare ale dezvoM tării lor, după cum se bucură de sprijinul puterilor, sunt toleratei fără tragere de inimă sau reduse la ilegalitate. Afilierea la fiecare din ele se face prin iniţiativă sau noviciat. Distincţia fiecăruia de1! ceilalţi şi înrudirea cu ai săi se obţin printr-o uniformă sau un semn imperceptibil. Toată etica lor se bazează pe această situaţiei prevede obligaţii stricte între membri şi îi îndeamnă să privească restul fiinţelor nu atât ca pe egalele lor în drept, cât ca pe o materie primă a acţiunilor lor.

Astfel tind să fie sancţionate în structura socială nu numai atracţiile şi repulsiile individuale, ci în scurt timp şi o distincţi*!

86

de genul celei pe care o instituia Nietzsche între stăpâni şi sclavi. Poate că este necesar ca în această privinţă să fie actualizat vocabularul, astfel încât termenii săi să nu mai fie împrumutaţi de la o situaţie dispărută şi în consecinţă să îndepărtăm spiritul de starea de lucruri prezentă, pentru ca ei să înceteze deopotrivă să pară paradoxali, când urmarea doctrinei îi înfăţişează pe sclavi ca pe nişte opresori şi pe stăpâni ca pe nişte nefericiţi neputincioşi să se apere de vexaţiunile lor.

Rezultă că s-ar obţine un avantaj cert prin dublarea acestei

opoziţii cu o pereche de cuvinte aflate într-o legătură mai strânsă cu realitatea contemporană, cum ar fi de exemplu cele *de producători* şi *consumatori*, care evocă substratul economic şi traduc totodată o atitudine vitală care, fără a fi întru totul determinată de el, nu este adesea, în cazurile cele mai simple, decât consecinţa lui directă. Prin consumatori s-ar caracteriza destul de bine un tip de oameni înclinaţi spre plăcere, neproductivi prin ei înşişi, digerând doar, paraziţi ai altora, judecând doar în virtutea principiului agreabilului, incapabili de generozitate şi cu atât mai puţin de acel dar pe care natura însăşi a producătorului îl obligă să-l facă din ceea ce *creează* şi nu este spre uzul său, căci gustul de a produce îl stăpâneşte atât de puternic, încât dispreţuieşte până şi timpul liber şi recompensa.

Creator prin soarta sa, el face moravurile cărora ceilalţi li se conformează. El inaugurează uzanţele pe care ceilalţi le urmează, astfel încât chiar sufocat şi vasalizat de masa duşmanilor săi, el conservă monopolul cutezanţelor şi al iniţiativelor şi, odată cu capacitatea sa de influenţare prestigioasă, păstrează certitudinea unei superiorităţi imprescriptibile pe care consumatorii înşişi, triumfători şi sărui, nu reuşesc să o alunge din propria lor conştiinţă, ştiind prea bine că în ei nu rezidă niciun principiu activ, eficace şi fecund. Identificaţi cu *eul* lor, în timp ce producătorii se identifică nevoii lor de creaţie, ei sunt lipsiţi de sentimentul *ironiei suverane de-a se privi trăind în momentul tragediei*, acea detaşare supremă a celor puternici, semnalată de Stirner, care le dă măsura lor înşile şi îi încredinţează de non-valoarea tuturor celor care nu ar fi în stare de o asemenea eleganţă.

III. Morala comunităţii închise

Crezusem mereu că se putea întemeia ceva pe dispreţ; acum ştiu ce anume: morallitatea (H. de Montherlant, *Service inutile*, Paris, 1935, p. 226).

Natura stăpânilor, care le îngăduie atât de puţin să aibă relaţii cu ceilalţi, îi constrânge de asemenea să-şi simtă intens propria lor alianţă, pe care o resimt în scurt timp ca pe o complicitate, dat. fiind că cele mai mici reflexe le sunt interpretate ca nişte crime. Această situaţie dă naştere, de la bun început, la conştientizarea! unei etici determinate, care nu se poate desprinde complet decât în cursul dezvoltării structurii aristocratice, dar care permite să i se definească primele aspecte încă din poziţia de plecare.

Este necesar să dăm aici descrierea sumară a acesteia. Dacă am privi onestitatea ca pe temeiul necondiţionat al oricărei morale, 1; nu ar fi de-ajuns. Nu trebuie să ne îndoim că ea este un *instinct* ce exprimă imperativul unităţii şi totalităţii fiinţei, convergenţa* tuturor postulaţiilor sale spre un singur principiu, o singură; fidelitate. Ea constituie dovada vie că fiinţa se vrea pacificată, că ea tolerează disensiunile intestine la fel de rău ca şi un organism focarele infecţioase, că îşi reprimă revoltele care clocotesc în ea şi ştie să se păzească de dezertările care o ispitesc sau ol degradează sau o dispersează. Onestitatea este acea forţă care nu îi îngăduie omului decât un singur chip şi amuţeşte *câinii înverşu-lnaţi ce tremură în aceşti regi1*. Amintesc însă că un erou este măreţ mai întâi fiindcă a avut de luptat cu nişte monştri şi abiaapoi fiindcă i-a biruit. Nu e nimic de sperat de la cei ce nu au în ei nimic de oprimat.

Vin apoi dispreţul, dragostea de putere şi politeţea, virtuţi care, fără a fi neapărat cardinale, sunt imediat derivate din atitudinea descrisă şi-i caracterizează în mod eminent originalitatea.

Întemeiată pe experienţa inegalităţii fiinţelor, virtutea dispnţului o salvgardează, o exprimă şi o sancţionează. Ilustrând o şi

1 P. Valéry.

de fapt, ea nu presupune niciun orgoliu, dar chiar şi dacă ar presupune, aceasta nu ar trebui să sperie. Pentru că un individ nu este de dispreţuit din cauza greşelii sale, nu înseamnă că trebuie dispreţuit mai puţin, căci este în ordinea lucrurilor să fie tratat aşa cum cere natura sa. îi dispreţuim în esenţă pe cei ce fac sau acceptă acţiuni care nouă înşine ne-ar repugna să le comitem sau să le suportăm. Nu ar servi la nimic să disimulăm latura înşelătoare sau cel puţin incontrolabilă a unui asemenea sentiment, deoarece nimeni nu poate afirma că, pus în aceleaşi condiţii şi în obligaţia de-a acţiona, nu ar adopta comportamentul pe care îl dispreţuieşte. De aceea dispreţul nu este fecund decât dacă este exigent. El nu este nimic dacă nu sileşte imediat la o oarecare severitate faţă de sine însuşi. O dată resimţit, trebuie să îl luăm în considerare în funcţie de datoria pe care o impune de-a nu îl merita niciodată la rândul nostru în condiţii similare, astfel încât fiecare act de dispreţ apare ca un angajament de onoare şi o ipotecă pe comportamentul viitor. Trebuie să îl privim însă şi din perspectiva dreptului pe care îl dă de-a nu îi trata pe cei de care se separă ca pe egali, ca pe nişte adversari faţă de care se cuvine să

respectăm legile războiului şi să facem uz de curtoazia de rigoare între cei de rang similar.

Cât despre putere, este important să o tratăm ca pe o forţă a naturii, pe care este lipsit de rost să o acuzăm şi criticăm, dar pe care este îngăduit să o combatem şi poate să o aservim.

Nimic nu este mai zadarnic şi mai jalnic decât acea ură de principiu faţă de putere care îi slăbeşte şi pe cei mai curajoşi atrăgându-i în lupte inegale şi inutile, îi înverşunează în această atitudine şi îi face, în cele din urmă, să divinizeze capriciul şi încăpăţânarea. Este un lucru sănătos să doreşti puterea, indiferent ca o vrei asupra sufletelor sau a trupurilor, că este vorba de prestigiu sau de tiranie. Fiecare, de altfel, o exercită într-un domeniu limitat, pe care i se poate întâmpla să-l extindă pe neaşteptate considerabil, Căci relaţiile umane sunt de aşa natură încât dobândim deseori Puterea nedorind decât libertatea, astfel că dominaţia pare a fi fatalitatea celor puternici, iar ei, chiar în lanţuri, o privesc instinctiv

89

cu respect şi seriozitate, dovedind astfel că dragostea de putere îi deosebeşte din principiu pe cuceritori de sclavi.

Precisă şi meticuloasă ca o etichetă de curte, politeţea care ritualizează raporturile mutuale ale oamenilor în aspectele lor secundare descarcă spiritul de ele prin asta şi-i sporeşte cu atât mai mult dezinvoltura. Pe deasupra, ea contribuie la menţinerea unei anumite tensiuni interioare care ar fi greu de păstrat dacă am neglija simpla întreţinere. Într-o asociere de tip închis, destinată agravării separaţiilor, politeţea face parte din etică şi devine aproape o instituţie. Codificând relaţii de iniţiaţi, caracterul ei esoteric şi convenţional este întărit prin faptul că el trebuie să servească la a-i diferenţia şi mai mult de profani. Într-adevăr, nepoliticos nu este atât cel ce neglijează uzanţele, cât cel ce le ignoră sau care le practică pe cele ale unui alt grup. Astfel, politeţea, care este un mod de-a se recunoaşte între ai săi şi de a-i recunoaşte pe intruşi, devine un mijloc practic de a lua distanţă. De fapt, atunci când trebuie să-ţi exprimi faţă de cineva ostilitatea sau dispreţul, e suficient, după cum se ştie, să afectezi la adresa lui o politeţe excesivă, care îl jeneză ca un blam şi exclude imediat orice familiaritate. Nu putem uita în privinţa acestui subiect modul atât de caracteristic în care anumiţi individualişti celebri, precum Baudelaire, ghicind ce armă redutabilă se ascundea în

spatele unei corectitudini desăvârşite, au făcut din dandism forma privilegiată a eroismului modern.

Aşa arată primele virtuţi pe care trebuie să le dezvolte întâi de toate o asociaţie ce-şi găseşte finalitatea în ea însăşi. Ele nu auj nimic din ceea ce individul nu şi-ar putea asuma fără reticenţe. Dimpotrivă, el îşi recunoaşte în acestea prelungirea anumitor gusturi pe care le resimţea fără a le putea defini, înainte ca elef să-şi fi găsit domeniul de aplicare ce să le permită să se precizeze. Transpunerea lor la scara socială, departe de-a le atenua, le-ai comunicat, relevându-le lor însele, acel surplus de decizie şi da forţă care măsoară superioritatea conştiinţei limpezi faţă de un presentiment obscur, confuz şi bâjbâitor. În cadrul grupului, acestei virtuţi tind concomitent să facă mai tăioase muchiile contururiloij sale, mai abruptă falia care îl izolează în societatea în care a luat

90

naştere: cei ce le practică în acest scop se pomenesc în curând că formează la rândul lor un veritabil *mediu*, în sensul organic al termenului, o insuliţă de mare densitate, capabilă în consecinţă să-şi aglomereze corpurile plutitoare risipite într-o societate diluată şi să confere astfel celulelor sale active un rol realmente pozitiv în locul agitaţiei sterile şi dezaxate în care se complăceau înainte.

Vremurile de acum nu mai îngăduie clemenţa. În lume se ridică acum un vânt năvalnic de subversiune, un vânt rece, riguros, arctic, dintre acele vânturi ucigaşe şi atât de salubre ce răpun păsările şi pe cei delicaţi şi bolnavi, *care nu îi lasă să iasă din iarnă*. În natură se face atunci o curăţenie mută, lentă, fără recurs, ca o maree a morţii ce urcă imperceptibil. Sedentarii, refugiaţi în locuinţele lor supraîncălzite, se ostenesc să-şi trezească la viaţă mădularele prin care sângele înţepenit în vene nu mai circulă. Îşi îngrijesc crăpăturile şi degerăturile – şi dârdâie. Se tem să se aventureze afară, unde nomadul robust, cu capul descoperit, cu tot trupul bucurându-se, râde în vânt, îmbătat de violenţa glacială şi tonică ce-i plesneşte faţa cu părul său îngheţat.

Un anotimp rău, poate o eră cuaternară – înaintare a gheţarilor – a început pentru această societate destrămată, senilă, pe jumătate năruită: un spirit de examen, o incredulitate nemiloasă şi foarte nerespectuoasă, căreia îi place forţa şi ţine seama exclusiv de capacitatea de rezistenţă – şi suficient de şireată ca să demaşte prompt şiretlicurile. Climatul acesta va fi extrem de aspru, iar selecţia cu

adevărat nimicitoare. Fiecare va trebui să arate ce poate în faţa unor urechi surde la cântece, dar vigilente şi exersate, în faţa unor ochi orbi la podoabe, dar pătrunzători; va trebui să treacă prin mâini avide şi savante, printr-un simţ tactil extraordinar de educat, acest simţ mai material, mai realist decât celelalte, pe care aparenţa nu îl înşală, care separă de minune golul de plin.

În perioada acestor *foarte joase temperaturi*, cei care au o circulaţie bună vor fi recunoscuţi după obrazul lor trandafiriu.

91

după frăgezimea pielii, după uşurinţa şi bucuria cu care se vor bucura în sfârşit de condiţiile lor de viaţă şi de marea doză de oxigen ce le este trebuincioasă plămânilor lor. Ceilalţi, învinşi de slăbiciune şi alungaţi de pe scenă, se contractă, se chircesc, se ghemuiesc prin găuri; agitaţii devin imobili, cei ce rostesc vorbe frumoase amuţesc, histrionii devin invizibili. Terenul e liber pentru cei mai apţi: nicio îmbulzeală pe drumuri care să le stânjenească mersul, niciun ciripit melodios şi fără de număr care să le acopere glasurile. Fie ca ei să se numere şi să se recunoască în aerul rarefiat, fie ca iarna să-i părăsească uniţi, compacţi, cot la cot, cu conştiinţa forţei lor, şi primăvara ce va veni le va consacra destinul.

N.R.F., iulie 1938

PREFAŢĂ LA O CARTE PROVIZORIE

Aceste diverse eseuri implică toate deopotrivă că societatea este o a doua natură şi că disciplinarea ei nu este în afara puterii omului. Vreau să spun că societatea ascultă de propriile sale legi şi nu de dorinţele indivizilor care o alcătuiesc. Desigur, cum aceştia nu desluşesc în ea nimic altceva decât pe ei înşişi, ei nu îşi imaginează prea uşor că ea îşi poate bate joc de eforturile lor şi poate să le zădărnicească voinţa. Crizele, războaiele, revoluţiile au loc fără să fi putut fi prevăzute sau evitate, în caz că ar fi fost prevăzute. O naţiune se îndreaptă spre dezastru la fel de năvalnic ca o avalanşă. Indiferent că ea consimte bucuroasă la soarta-i sau că încearcă să-i scape, suferă în ambele cazuri. Elanul care o precipită, inerţia care o paralizează sunt la fel de implacabile. Mai mult, această furie sau această indiferenţă nu sunt decât rezultatele stării generale a societăţii, ultim şi suprem efect al unor cauze îndepărtate şi numeroase. Ele au fost coapte şi pregătite vreme îndelungată de o multitudine de începuturi independente şi neobservate care, o dată ce au depăşit un anumit

punct al evoluţiei lor, s-au pomenit brusc închegate şi puternice. Ele determină totul şi totul le serveşte. Ele constituie climatul însuşi al societăţii şi creează în ea punctul din care pornesc posibilul şi imposibilul.

Voinţa slabă a unui individ nu poate face nimic în privinţa acestei mişcări a lumii. E ca şi cum am dori să schimbăm direcţia vântului sau să tulburăm ritmul mareelor. Totuşi, omul nu este condamnat să rămână mai dezarmat în faţa elementelor sociale

decât în faţa legilor naturii. Ar însemna să dispere şi să se piardă de-ar crede aşa ceva. Trebuie însă ca el să cunoască şi să măsoare forţele pe care vrea să le manevreze. Trebuie să îmblânzească, să dirijeze şi să divizeze energiile lor rebele. Neputincios prin el însuşi, el le poate anula influenţele unele prin celelalte, ajungând să le poată guverna după voia sa, înserând în mecanismul lor tot soiul de organe de joncţiune, de echilibru şi de reglare. Trebuie să descopere punctele în care vigoarea lor sălbatică este cel mai lesne de captat sau de dominat şi el învaţă în curând să o intercepteze în cursul ei necesar prin tot felul de diguri, macazuri sau capcane. Cum nu poţi îndepărta o inundaţie ridicând pumnii spre cer, ci construind din vreme un sistem complex şi calculat de canale şi baraje, omul trebuie să poată influenţa istoria ca şi materia, prin tot atâta ştiinţă, inteligenţă şi muncă.

De altfel, nu e de temut că ar domestici-o întru totul. Vor rămâne întotdeauna destule forţe catastrofale în natură sau în societate spre a satisface inimile romantice, pentru care singurele destine de dorit sunt cele luate de furtuni sau zdrobite de războaie. Nimic nu li se pare mai nobil decât să gonească spre pierzanie. Ele se cufundă de bunăvoie în măreţia cataclismelor, în care se complac să recunoască efectele cumplite ale unei voinţe superioare. Convinse şi mulţumite de neputinţa lor, ele găsesc că ambiţia de-a rândui un univers ale cărui dezordine şi furie le ameţesc este un sacrilegiu. Există destule asemenea spirite care sunt în stare să declanşeze incendii şi să aprindă lumea întreagă. Orice demagog ştie să aţâţe un fanatism. Nu e nevoie decât de instinct. Apoi vine tehnica, pe care experienţa o desăvârşeşte. În curând, dacă instigatorul este iscusit şi dacă demersurile sale sunt inspirate de vreun geniu, el obţine în urma primelor sale succese un prestigiu care îi înlesneşte reuşite şi mai mari. La sfârşit, puterea îi oferă aparatele de constrângere utile scopurilor sale şi iată-l capabil să

transforme mult mai multe decât se credea iniţial. Dacă stăpâneşte arta simplă de-a măguli pasiunile, de-a aţâţa cupiditățile, de-a insufla teamă şi de-a întreţine discordiile, el pare să modeleze istoria. Nu a făcut altceva decât să dezvolte energiile oferite şi

să se lase în voia lor, fără a le manevra, luat de torentul pe care a avut grijă să-l dirijeze pe versantul cel mai abrupt.

Omul este aspirat din toate părţile de curenţii pe care i-au provocat acţiunile sale imprudente. El se împotriveşte prea târziu violenţei lor, pe care a lăsat-o să sporească, sau sfârşeşte prin a i se încredinţa, cuprins brusc de ameţeală şi pierzându-şi speranţa de-a mai putea domina o forţă atât de irezistibilă.

Dar dezlănţuirea forţelor nu înseamnă stăpânirea furiei lor. Oricât de enormă ar fi devastarea ce rezultă, efectul nu este decât negativ. Furtunile nu construiesc. Un corp ce cade este redutabil. Ca să-i provoci căderea, nu e nevoie de timp şi nici de îngrijiri. Restul se face de la sine. O simplă zgâlţâitură zămisleşte dezastrul: totul se întrece în a-i face consecinţele înspăimântătoare. Dimpotrivă, nimic nu se poate construi fără chibzuinţă şi constanţă. Pentru cea mai neînsemnată creaţie sunt necesare eforturi continue şi inteligente. De aceea, între a te lăsa în voia sorţii şi a încerca să înoţi împotriva curentului există diferenţe foarte severe. A urma un impuls şi a i te împotrivi sunt căi contrare: pe cât de mult oferă una înlesniri şi beţie, pe atât cealaltă cere osteneală şi prevedere.

În societate, izolatul este neputincios. Masa îl zdrobeşte sau îl ignoră. Asupra ei nu are efect nimic din ceea ce nu se conformează mai întâi legilor sale şi nu îi adoptă felul de-a fi. *Sicut natura societas parendo imperatur*. Numai ceea ce este de natură socială poate acţiona eficace asupra societăţii. Aceasta nu poate fi reformată fără a o înfrunta ca de la o putere la alta şi fără a crea în sânul ei un centru de atracţie capabil să o disloce. Totul este aici o probă de forţă, de densitate, de credinţă, o adevărată luptă a lui David împotriva lui Goliat, deoarece pentru a face o operă valabilă trebuie să renunţi la orice ajutor şi la orice punct de sprijin, să nu te foloseşti de pante, ci să le urci întotdeauna, să nu Provoci pasiunile, ci să uzezi constant de voinţă şi stăpânire de sine. În societate nu se poate instaura niciun fel de ordine dacă cei ce depun eforturi pentru a o impune nu sunt deja disciplinaţi. Ei au nevoie de virtuţi aspre şi de o detaşare completă de

materia socială. Secolul nu trebuie să poată tulbura fiinţele care se

95

străduiesc prin acţiunile lor să dezvolte în el o forţă contrară înclinaţiilor sale naturale şi capabilă să le pună în cumpănă influenţa. Nu pot numi elită altceva decât această comuniune a celor puternici, ce disprețuiesc toate bunurile şi chiar şi viaţa, şi sunt devotaţi conceperii şi respectării unei puteri spirituale de către nişte oameni pe care totul îi hărăzeşte să sfârşească prin violenţă.

Multe slăbiciuni şi pofte îi pândesc pe indivizi, dar teama şi raţiunea îi reţin pe majoritatea să le dea prea mare ascultare. Reuniţi, dimpotrivă, în societăţi, dintre care cele mai consolidate sunt şi cele mai redutabile, şi nevăzând nicio putere susceptibilă să o oprească pe a lor, ei nu se mai tem să comită niciun exces şi nu se mai supun unei legi care nu dispune de nimic pentru a interzice să fie transgresată. Astfel, naţiunile recurg la arme şi iau drept maxime fanatismele care le ridică la luptă sau aviditatea ce le precipită spre cuceriri. Ar mai fi ceva dacă aceste mase ar fi conduse de interes, dar fiinţei colective îi lipsesc deopotrivă voinţa şi inteligenţa care îi îngăduiau uneori individului să se controleze. Ele sunt întru totul elementare, oarbe, anonime şi nu par în stare decât de angoasă şi de frică, decât de resentimente sau de invidie, i

Zadarnic se încearcă organizarea lor: ordinea prin care se vrea ca ele să fie cuminţite face ca emoţiile fruste care le bulversează să circule şi mai bine în interiorul lor şi sporeşte virulenţa otrăvurilor care le înnebunesc. Cu cât societatea este făcută să fie; mai compactă, cu atât pericolul e mai grav. Când totul în ea este constituit pentru a fremăta la chemarea unei singure voci şi pentru ca o zgâlţâitură să se propage pe loc pretutindeni, suntem siguri că aparatul care îngăduie transmisii atât de rapide şi o atât de perfectă coeziune nu serveşte decât la a face ca aceste mase să fie şi mai masificate. Ele nu mai seamănă nici măcar cu animalele pe care instinctul poate cel puţin să le îndrume, ci cu materia inertă, al cărei destin, atunci când iese din imobilitatea ei, nu este altul] decât să zdrobească înainte de-a fi zdrobită.

Formarea unei elite presupune hotărârea fermă de-a scăpa da fatalitatea unui asemenea univers. Nu vedem nimic care să poate fără o ruptură brutală cu el, să-şi asume sarcina de-a domir îndeajuns legile care îl guvernează pentru a face ca acţiunea să fie inofensivă şi chiar

binefăcătoare. Dacă este posibil ca energiile virgine ale societăţii să fie guvernate precum forţele naturii, singurele care pot izbuti această domesticire nu pot fi decât nişte fiinţe care vor fi ştiut mai întâi să se plaseze în afara razei lor de acţiune. Trebuie să o rupi cu societatea pentru a-i opune una de un tip nou, fără trecut ori rădăcini şi fără legături de niciun fel. Despuiaţi astfel de ambiţii lumeşti şi extrem de preocupaţi să stabilească o putere pură pentru a le menţine în limite corecte, mai uniţi prin misiunea lor decât sunt cei din jurul lor prin cupiditatea sau istoria lor, ei pot forma prin comuniunea lor un mediu mai puternic decât cel de care s-au despărţit şi care să îl poată obliga pe primul să-l respecte şi poate să îl imite.

Detaşarea, oricât de mică, îl uimeşte pe cel avid. Preferinţa pentru bunurile ideale îl nelinişteşte întotdeauna pe cel ce nu este sensibil decât la posesiunea celorlalte. Iată de ce, pentru a instaura în societate o putere spirituală, trebuie să reunim şi să separăm în ea o societate întru totul inversă, spirituală şi ea, din care va emana puterea cu pricina. Ca să se facă ascultată, ea nu va avea decât prestigiul spiritului. Nedispunând de niciun fel de mijloc de constrângere, va trebui să fascineze. Recuzând forţa, va trebui să posede o magie sau un har, în sfârşit, vreo virtute ce va fi principiul ei şi care îi va părea naturii supranaturală. Şi nimic nu va putea să o stupefieze pe aceasta mai mult decât renunţarea voluntară la avantajele pe care şi le asigură cei mai mulţi, profitând de felul ei greoi de-a fi.

Acestea sunt subiectele despre care tratează această lucrare: legile materiei sociale, virtuţile aspre necesare pentru a le domina şi noţiunea unei elite hărăzite acestei stăpâniri.

La Communion des Forts, México, 1943; Marsilia, 1944

96

PREAMBUL PENTRU *SPIRITUL SECTELOR*

Diverşi scriitori, solicitaţi, îmi închipui, de problemele epocii, au atras recent atenţia asupra rolului sectelor. Unii fac teoria acestora; alţii le înfăţişează în acţiune în naraţiunile lor. Sunt unii, în sfârşit, care, pentru a trage învăţătură de pe urma lor, invocă propria lor experienţă. Voi lăsa deoparte tot ceea ce nu este decât imaginaţie: nu lipsesc romanele, mai ales dintre acelea ce se adresează celor mai tinere curiozităţi, punând în scenă isprăvile vreunei asociaţii misterioase şi atotputernice care, în umbra codrilor sau în inima capitalelor, îndeplineşte ritualurile unui cult sângeros, exercită

răzbunări cumplite, secondează dreptul şi virtutea sau încearcă să cucerească imperiul lumii. Confrerii de sugrumători sau de piraţi, societăţi de fanatici sau de ambiţioşi, de criminali sau de justiţiari, toate variantele par bune pentru a încânta deopotrivă, în reveria copilărească, nu se ştie ce gust natural de-a uni aventura cu secretul. Nu este însă vorba aici decât de nişte fantezii de care adultul se ruşinează dacă îi plac. Totuşi» există altele, extrem de apropiate de aceste născociri pe care le disprețuiește, care îi sunt destinate. De data aceasta, autorii lor nu. le tratează deloc uşuratic, evitând să le dea drept poveşti arbitrare, alcătuite la întâmplare şi exclusiv ca să distreze. Ei pretind *ca* desluşesc o nevoie, că propun mijloace de mântuire, că prezintă o doctrină chibzuită sau un program aplicabil, privind ceea cd expun ca fiind real sau posibil sau de dorit. De exemplu, unj romancier celebru, Jules Romains, se apucă să scrie cronica fii

98

şi completă a vremii sale: el crede că trebuie să consacre un întreg volum al operei sale, pe care o intitulează în chip semnificativ *Recherche d'une Église1*, acestor preocupări uimitoare. Vedem cum un personaj interpretează întreaga istorie a lumii în lumina puterii presupuse a sectelor. Doar ele, explică el, au condus totul. Aplicând de fiecare dată cu inteligenţă o forţă eficientă în punctele importante, ele au declanşat sau dirijat după bunul lor plac, dar cu discreţie, evenimentele decisive. Şi invocă în continuare ordinele monahale şi militare, ca de exemplu Templul şi Cavalerii Teutoni, Ienicerii şi Asasinii, Iezuiţii şi, în sfârşit, Francmasonii, a căror alianţă ar trebui, după părerea sa, concertată. Acest istoric îndrăzneţ se mulţumeşte să facă speculaţii. Alţii însă trec la acţiune şi sunt descrise pe larg uneltirile tenebroase ale conjuraţilor hotărâţi să împiedice războiul, eliminându-i pe cei ale căror manevre, calcule sau imprudenţe pun pacea în pericol.

În aceeaşi manieră, Thomas Mann schiţează în *Muntele vrăjit* un vast tablou al tendinţelor politice care divizează lumea modernă. Este deopotrivă o sinteză şi o anchetă. Un teoretician se desprinde într-un mod neobişnuit de pregnant, apărând concepţii tranşante cu o luciditate şi o vigoare care ne câştigă adeziunea. Este vorba de un israelit, discipol al iezuiţilor, care ar fi intrat el însuşi în Companie dacă boala nu i-ar fi întrerupt noviciatul. El opune aspiraţiilor egalitare ale

unui democrat liberal ideea unei societăţi comuniste şi teocratice, guvernate prin intermediul unei sfinte Terori de o ierarhie de asceţi implacabili. Fac trimitere, fără a insista mai mult, la această dublă şi răsunătoare mărturie. În rest, nu lipsesc contribuţii mai puţin dense şi mai puţin celebre ce trădează neliniști analoge.

Astfel, totul se petrece ca şi cum multe spirite bine intenţionate ar resimţi astăzi în mod foarte pregnant şi în momentul când nioravurile, ca şi instituţiile, par să fie ocolite de aceasta, seducţia societăţilor secrete. Aceste spirite par să nutrească proiectul de-a mfiinţa un fel de Ordin, de organizaţie care ar include iniţial câţiva oameni nu prea satisfăcuţi de lumea în care trăiesc şi

Căutarea unei Biserici (n.trad.).

doritori să o reformeze. Ne place să-i închipuim încheind un pact de solidaritate care ar pretinde infinit mai mult decât acordă ei mediului din care provin, deşi mediul nici nu se gândeşte să le ceară ceva. Însă tocmai această disciplină e ceea ce îi atrage, deoarece văd în ea o garanţie a eficacităţii. Această comunitate este concepută ca fiind protejată iniţial prin insignifianţa sa sau prin ridicolul ei, apoi câştigând încetul cu încetul în proporţii şi putere. Rămânând mereu o minoritate de aleşi, ea ar obţine în final conducerea tuturor destinelor ansamblului naţiunii sau al universului. Sau, cel puţin, ar avea o influenţă decisivă în guvernarea lor, fără ca mulţimea inutilă, pretenţioasă şi obtuză, care ar suferi pentru fericirea ei de sclav acest jug dintre cele mai subtile, să poată bănui ceva.

Desigur că este vorba de reverii pe care le amplific şi le fac şi mai himerice. Am greşi însă dacă le-am dispreţui prea mult. Ele denunţă o stare proastă generală şi pot inspira iniţiative viabile. Zâmbim când le întâlnim în cărţi, dar le putem găsi cu spaimă şi în altă parte şi chiar în viaţa însăşi, căci este în firea miturilor să încerce să prindă viaţă şi să modeleze realitatea după imaginea lor. Trebuie să ne ferim de un scepticism de principiu care, mai orb decât naivitatea, ne împiedică să urmărim progresele miraculoase ale unor destine ciudate.

Încă dinaintea războiului din 1914, Germania oferea un teren favorabil pentru aventuri de acest fel. Desigur, nu erau încă decât nişte copilării. Totuşi, diverse mişcări se gândeau la ele cu complezenţă sau aveau simptomele lor. Tineretul, grupându-se în bande, părea să facă

secesiune de societate şi căuta pe drumuri un climat mai propice nu se ştie căror dorinţe de ardoare şi de puritate. Războiul, apoi înfrângerea au exasperat aceste veleităţi încă inofensive şi nedeterminate. Umilinţa naţională demonstra! falimentul lumii vechi, de mult discreditate, căreia mulţi îi renegaseră deja mediocritatea şi care încerca să-şi supravieţuiască cui ajutorul unei zadarnice schimbări a instituţiilor. Întinderea dezastrului cerea totuşi vehement necesitatea unei răsturnări radicale sH desemna în acelaşi timp un scop comun, urgent şi măreţ, atâtorl energii libere, cu aspiraţii încă nehotărâte, ce aveau să intre în

scurt timp în luptă făţişă cu ordinea şubredă şi persecutate de ea. Se ştie destul de bine că asociaţiile secrete de terorism şi răzbunare au fost în acea vreme prospere. Corpurile de franctirori prelungeau războiul la frontiere. Sfânta Vehmă pedepsea trădătorii din interior. Mişcarea condusă de Hitler şi-a extras de aici cele mai importante forţe. Totul ne îndeamnă să credem că s-a descotorosit apoi de aceste elemente prea refractare, dar sumbrul lor misticism i-a prezidat începuturile. Există despre această frenezie iniţială mărturii elocvente, dintre care *Blestemaţii* de Ernst von Salomon rămâne neîndoielnic cea mai directă şi instructivă. Desigur, noul stăpân a ştiut să elimine din rândul acestor noi fanatici pe cei a căror dispoziţie aşa-zis religioasă era deplasată pe terenul politic. Asemenea virtuţi turbulente, de care te poţi folosi avantajos când este vorba de cucerirea puterii, devin periculoase după ce ai cucerit-o şi când riscă să se întoarcă împotriva ta.

Acum nu trebuie să ne ocupăm însă decât de început, de momentul în care visele originale nu lasă să se ghicească defel cumplita izbucnire pe care această efervescenţă o produce în final în istorie, când, isteţimea slujindu-se de toată forţa lor în circumstanţe propice, se declanşează deodată o avalanşă de neînţeles, care înnebuneşte şi zdrobeşte un întreg popor şi nu numai.

Într-unul din primele caiete ale unei reviste care în ianuarie 1941 începea să apară în Parisul ocupat chiar de efectul ultim al unui asemenea cataclism, Henry de Montherlant relatează o tentativă la care luase parte în 1919, împreună cu alţi patru tineri. Era vorba, spune el, de formarea „unei societăţi oarecum codificate şi oarecum aspre". Ea s-a întâmplat să fie destul de anodină în ea însăşi şi până şi

în privinţa ambiţiilor sale, care totuşi puteau fi nelimitate. Autorul adaugă la mărturisirea sa atâtea comentarii şi trimiteri la cele mai ilustre exemple, cum ar fi cavaleria medievală şi Bushido-ul nipon, încât se vede limpede că începe din nou să pună evenimentul la inimă. Ce anume îl îndeamnă oare, după douăzeci de ani, să-şi rememoreze nişte episoade atât de insignifiante dintr-o tinereţe uitată, dacă nu conştiinţa confuză că există o legătură care le asociază spectacolului pe care îl are în raţa ochilor şi marilor evenimente cărora le este martor?

101

În sfârşit, să recitim *La Gerbe desforces* a lui Alphonse de Chateaubriand. S-a observat cât de multe simpatii nepreţuite faţă de noua Germanie a stârnit cartea aceasta printre ofiţerii armatei franceze. Este limpede că scriitorul, invitat cu bună intenţie să viziteze cel de-al III-lea Reich, a fost înainte de toate sedus de o anumită tentativă, împinsă atunci activ înainte, de-a reconstitui fostele Ordine de cavalerie. De fapt, în câteva fortăreţe pierdute în inima Pădurii Negre şi a Kurlandei, se depuneau eforturi de-a pregăti pentru rolul suprem de conducători ai naţiunii, apoi ai lumii făgăduite cuceririi de către ea, o elită de tineri şefi neîndurători şi puri. Încercarea, pare-se, n-a avut urmări perceptibile. Pentru această sarcină, Partidul îşi avea fără îndoială candidaţii lui gata pregătiţi, dar acţiunea respectivă a înflăcărat nu o singură imaginaţie.

Aşa stăteau lucrurile îndeosebi pentru noi, care înfiinţasem *Colegiul de sociologie1*, dedicat exclusiv studiului grupurilor închise: societăţi de bărbaţi ale populaţiilor primitive, comunităţi iniţiatice, confrerii sacerdotale, secte eretice sau orgiastice, ordine monahale sau militare, organizaţii teroriste, asociaţii politice secrete din Extremul Orient sau din perioadele tulburi ale lumii europene. Eram pasionaţi de decizia unor oameni care din când în când, în cursul istoriei, păreau că vor să dea legi ferme societăţii lipsite de disciplină care nu ştiuse cum să satisfacă dorinţa lor de rigoare. Urmăream cu simpatie demersurile celor care, îndepărtându-se de ea cu dezgust, plecau să trăiască în altă parte, sub instituţii mai aspre. Unii dintre noi însă, plini de fervoare, nu se resemnau prea uşor să interpreteze numai, ci erau nerăbdători să acţioneze pe socoteala lor. Cercetările noastre îi convinseseră că nu exista vreun obstacol pe care voinţa şi credinţa să nu-l poată învinge, cu condiţia ca pactul de alianţă iniţial să se dovedească realmente indisolubil. În exaltarea momentului, nimic nu

pare mai capabil să închege energiile pe cât de profund era nevoie pentru ducerea la bun sfârşit a unei sarcini imense şi de altfel lipsită de obiect definit decât unj

1 Scopurile instituţiei au fost expuse în trei manifeste apărute simultan 1 numărul revistei *La Nouvelle Revue française* din 1 iulie 1938 şi semna respectiv de Georges Bataille, Michel Leiris şi de mine însumi.

sacrificiu omenesc. Aşa cum fizicianului antic nu îi trebuia decât un punct de sprijin ca să răstoarne lumea, uciderea solemnă a unuia dintre ai lor părea să le fie suficientă noilor conjuraţi pentru consacrarea cauzei lor şi pentru a le asigura pe vecie fidelitatea. Făcând ca eforturile lor să fie invincibile, ea trebuia să le pună universul la picioare.

Va fi oare de crezut? A fost mai uşor să găsim o victimă voluntară decât un sacrificator benevol. În cele din urmă, totul a rămas în suspensie. Cel puţin aşa cred, deoarece eram unul dintre cei mai reticenţi membri şi poate că lucrurile au mers mai departe decât am ştiut eu1. Ne încurajam totuşi prin mai multe exemple vechi şi moderne, exotice sau cât se poate de apropiate, iar dacă această conspiraţie nu a fost pecetluită de nimic extraordinar, aceasta s-a întâmplat din laşitate elementară şi prin efectul unei oarecare îndoieli nemărturisite asupra fecundităţii unei asemenea vărsări de sânge. Îndrăzneala a lipsit, şi totodată, din câte cred, convingerea. În ce mă priveşte pe mine, cel puţin, mă temeam că această crimă, care trebuia să aducă inimilor noastre slabe un fel de botez, n-avea să ne procure niciuna dintre virtuţile şi ardorile ce îngăduiau să mişti munţii din loc. Mă temeam că ne va lăsa ezitanţi şi timizi, mai descumpăniţi chiar ca criminali decât ca nevinovaţi, într-atât de zadarnic mi se părea să crezi că grozăvia unei fărădelegi împărtăşite ar fi putut opera în suflet nişte schimbări miraculoase şi ca ea singură să facă de neîmblânzit curajul şi veşnic jurământul câtorva oameni care ar fi intenţionat dintr-odată să se împotrivească tuturor celorlalţi. Este nevoie în acest caz de o forţă pe care nu o poate împărtăşi niciun fel de rit monstruos. Trebuie să o extragi în întregime din tine însuţi. Celui ce s-a priceput s-o dobândească, crima şi consacrarea nu îi aduc niciodată decât nişte oncţiuni inutile, când el însuşi ar crede că primeşte din partea lor, precum Samson de

1 Fac aici aluzie la grupul *Acephale*, despre care îmi vorbea frecvent oataille şi din care am refuzat întotdeauna să fac parte, colaborând în acelaşi unp la revista cu acelaşi nume, care era organul acestuia. Despre acest grup, 'n care secretul era de rigoare, se pot găsi dezvăluiri interesante în *V.V.V.*, nr. 4, februarie 1944, pp. 41-49.

la părul său, vigoarea supranaturală care îl poartă din victorie în victorie.

Nu am vrut decât să adaug această mărturie celor precedente, atâta tot. De altfel, nu nutresc nicio iluzie excesivă şi cunosc foarte bine caracterul mizerabil al acestor ambiţii vanitoase. Vreau să arăt însă că sunt răspândite sub o formă sau alta şi că ele controlează dintr-odată nişte extremităţi uimitoare. Că de pe urma lor se alege aproape întotdeauna praful nu înseamnă că ele nu există şi că nu denunţă neîndoielnic un rău ce îndeamnă la meditaţie. În rest, aceste reverii nu sunt de ieri, de azi. Balzac şi Baudelaire se complăceau deja în imaginarea unei societăţi de piraţi puternici şi misterioşi, rafinaţi şi nemiloşi, întinzându-şi peste capitale şi aparatul marilor state o reţea secretă de servitori, spioni şi justiţiari. Nimic nu le rezistă acestor stăpâni invizibili, a căror putere e dată de unire şi discreţie. Se pot găsi, astfel, stranii divagaţii în *Istoria celor treisprezece*, şi, la Baudelaire, în textele sale critice. S-ar mai putea găsi şi alte nume care să jaloneze secolul până la a-i întâlni pe Jules Romains şi Henry de Montherlant1. Acest gust pentru umbră şi putere, această poftă de-a rândui lumea după legi mai dure sunt deci permanente? De unde vin, în orice caz, nelinişti atât de îndelungi şi constante? Iată nişte întrebări cărora mi se pare urgent să le găsim răspuns.

Preambul la *Ensayo sobre el Espíritu de las Sectas*, México, 1945, reluat în franceză în *Instincts et Société*.

Paris, 1964

1 Am strâns textele esenţiale ale lui Balzac, Baudelaire şi D.H. Lawrence care au legătură cu această chestiune într-un capitol din cartea mea *Le Mythe etru' Homme*, Gallimard, 1938, pp. 193 – 204. (trad. rom. Nemira, 2000, pp. 114-130). J

III

ŞTIINŢE INFAILIBILE: ŞTII & TE SUSPECTE

ARGUMENT

ele două studii care urmează nu atacă nici tezele fundamentale

şi nici descoperirile psihanalizei şi ale determinismului istoric. Nu se pune problema de-a subestima importanţa şi fecunditatea operei lui Marx şi nici a lui Freud. Ele au însă în comun faptul de-a fi dat naştere unui fel de Biserici care anatemizează lesne şi raţionează specios.

Nu am de gând nici măcar o clipă ca în cadrul acestor analize să limitez puterea sexului sau pe cea a economiei, şi cu atât mai puţin să neg că ambele ştiu să-şi camufleze admirabil cărările străbătute. Mă străduiesc doar să pun în lumină o ispită retorică, în faţa căreia psihanaliştii şi marxiştii au sucombat de fapt mai mult decât era necesar şi mai des decât le-ar fi venit rândul: o petiţie de principiu care oferă dinainte soluţii problemelor, asigurarea că *în esenţa lucrurilor*, *în ultimă analiză* nu vor putea apărea decât mecanismele anunţate, iar tot restul era în chip necesar o Perdea de fum, o aparenţă înşelătoare sau un subterfugiu.

În final, am devenit bănuitor şi mi s-a părut că esenţa lucrurilor şi ultima analiză constituiau o garanţie foarte fiduciară. Fără a mai pune la socoteală faptul că a explica sau a descalifica gumentele adversarului – sau cel puţin a arunca dinainte asupra lor o suspiciune curând peremptorie – fie pornind de la originile sale sociale sau de la situaţia sa improvizată, fie prin complexele care îl hărăzesc obligatoriu să reziste luminilor adevărului –, exegeţii noştri adoptă cam prea vizibil demersul invincibil propriu

ştiinţelor conjecturale: dacă cineva refuză să admită influenţa aştrilor, acest fapt nu îl tulbură deloc pe mag, care bănuieşte de îndată că recalcitrantul e născut sub o zodie ce îl face orb.

În esenţă, este acelaşi cerc vicios pe care m-am străduit să-l discern în scrierile curente, puse cu îndrăzneală sub patronajul lui Freud sau Marx. Nu contest deloc valoarea şi importanţa lucrărilor mai solide cărora le sunt autori mulţi dintre discipolii lor. În ce priveşte cususurile învăţământului psihanalitic, mi s-a părut că impostura putea fi denunţată în câteva pagini. Mi-au trebuit mai multe pentru marxism, fiindcă în spatele acestuia se află un imperiu întins care, prin puterea sa, îi sporeşte autoritatea. De unde un nou aspect al relaţiilor reciproce dintre o ştiinţă [savoir], o ideologie politico-economică prezentată cu îndrăzneală drept ştiinţă [science] şi o putere temporală care o utilizează ca instrument pentru a-şi spori influenţa: conjunctură inedită ce modifică sensibil datele problemei. Studiul asupra situaţiei

astfel create ocupă partea cea mai mare a eseului. Ar fi trebuit să îl intitulez nu *Descrierea „marxismului"*, ci mai degrabă *Eseu despre o descriere marxistă a unei ideologii ridicate de către o mare putere la rangul de adevăr ştiinţific*. În felul acesta, aş fi evitat multe neînţelegeri.

Cu toate acestea, esenţialul rămâne ideea că o ştiinţă conjecturală sau semiconjecturală este fatalmente silită să se socoată infailibilă, că o ştiinţă infailibilă nu este o ştiinţă, iar infailibilitatea, care este un avantaj pentru teologie, poate anula dezvoltarea ştiinţei.

Recent, am dat o formă diferită argumentelor mele în discursul pe care l-am rostit la primirea lui Claude Lévi-Strauss la Academia Franceză.

INFAILIBILA PSIHANALIZA

X sihanaliza a suferit persecuţii ca să-şi obţină dreptul la existenţă. Acele vremuri sunt revolute. Curajul, tenacitatea celor ce aveau încredere în ea au învins prejudecăţile redutabile care, iniţial, i-au înăbuşit mesajul, iar apoi, sub efectul a numeroase cauze, au suferit o fărâmiţare mergând până la o ruină aproape completă. Psihanalizei umilite i-a urmat psihanaliza militantă, iar în scurt timp a început domnia Psihanalizei triumfătoare. De fapt, psihanaliza beneficiază astăzi de un imperios prestigiu intelectual ce pare, pentru multă vreme încă, cu atât mai eficace cu cât cei ce au apărat-o, ei fiind adolescenţi şi ea adolescentă, continuă să şi-o imagineze sub aparenţele-i dintâi de îndrăzneală şi noutate. În acest fel, îi rămâne asigurată o putere durabilă de reverberaţie asupra majorităţii spiritelor actualmente nostalgice, a căror vigoare trecută continuă să le pară lor înseşi şi altora o cauţiune mereu valabilă.

În zilele noastre, rareori apare îndrăzneala de a o contesta altfel decât în detaliu şi declarând mai întâi de toate aprobare faţă de tezele

sale fundamentale. Nu lipseşte mult pentru ca influenţa ei să fie paralizantă pentru investigaţie. Într-un cuvânt, psihanaliza este la rândul ei protejată de o putere difuză şi perfidă, analogă celei pe care, la începuturile sale, a fost nevoită să o neutralizeze, nu fără efort, pentru a-şi putea face recunoscută valoarea contribuţiei sale.

Diverşi factori de ordin istoric şi sociologic explică cu certitudine victoria, stupefiantă la această scară, a unei doctrine al

cărei succes a avut de înfruntat inerţii ipocrite şi implacabile. Continui totuşi să fiu convins că acţiunea acestor factori externi nu ar fi fost suficientă pentru a-i aduce psihanalizei victoria răsunătoare cu care se poate mândri pe bună dreptate. Desigur, triumful este adesea pe măsura obstacolelor. Dacă psihanaliza nu ar fi avut îndărătul ei acest trecut eroic, ea nu ar mai fi atras atâta fervoare uluită şi încredere fascinată. Totuşi, practica lucrărilor de psihanaliză sau frecventarea psihanaliştilor aduc rapid dovada că o supremaţie atât de rară nu este doar rezultatul mecanic al unei anumite evoluţii a moravurilor sau al unei răsturnări îndreptăţite de situaţie. În argumentaţiile psihanalizei există o virtute specifică de convingere care nu-i lasă adversarului nicio scăpare şi care le dă campionilor săi în schimb o forţă de neînvins, de-a dreptul stupefiantă. Oricine se ştie învins înainte de a intra în luptă. Cred că este posibil să descoperim motivele acestei superiorităţi infinite. Voi încerca să rezum rapid desfăşurarea necesară a unei doctrine infailibile aproape de la origine.

Trebuie să pornim de la un exemplu, nu contează care. Mecanismul este întotdeauna acelaşi.

În ultimii ani ai secolului al XIX-lea, un medic din Viena, savantul profesor Freud, observă – acesta este exemplul meu – că faptul de a-ţi uita la cineva umbrela (sau bastonul, mănuşa, un pachet, sau orice fel de obiect) nu era un act sau mai degrabă absenţa unui act atât de anodină ori inocentă pe cât părea să fie la prima vedere. El emite ingenioasa ipoteză care urmează:

1. – X... îşi uita mereu umbrela ca să-şi ofere prilejul de-a o lua înapoi, adică prilejul de-a o revedea pe persoana la care şi-o uitase şi faţă de care nutrea fără îndoială o simpatie subterană şi exigentă. Cauţi simpatia. O găseşti. Misterul e elucidat.

Acesta este primul caz. Cel de-al doilea decurge imediat din primul:

2. – X... îşi uită umbrela la cineva pe e are îl detestă. Dar el fără îndoială că se blamează pentru faptul de-a urî o persoană pe care nu are decât motive s-o stimeze sau să o respecte. De aceea, ca să se pedepsească, X... îşi uită umbrela, peitru a se obliga să îl revadă pe cel a cărui dispariţie îşi reproşează că o doreşte în taină.

Un al treilea caz se prezintă de îndată:

110

3. – X... îşi uită umbrela la cineva care îi este complet indiferent. Cel puţin, asta îşi închipuie el. Intervine atunci psihanalistul. X... habar n-are, şi-o ascunde sieşi, dar în realitate

O iubeşte sau o urăşte pe acea persoană despre care afirmă că îi este indiferentă, de altfel cu o vehemenţă suspectă. Dovada în acest sens este faptul că îşi uită la ea acasă umbrela.

(în această ultimă frază există o conversie radicală, asupra căreia este util ca fiecare să mediteze. Este linia de demarcaţie esenţială, cercul închis, perfecţiunea de-acum fără fisură şi cheia logicii ameninţătoare care îmi provoca adineaori mirarea. La început, subtilul exeget explica uitarea prin sentimentul inconştient. Acum, sentimentul inconştient, oricare ar fi el, este dovedit prin uitare şi cere o explicaţie ce poate varia oricât de mult dorim. Diferenţa, care pare imperceptibilă, este în realitate capitală. Uitarea nu era la început decât un indiciu care lăsa să se presupună existenţa unui sentiment inconştient. De-acum înainte, acesta este presupus şi-i furnizează interpretului piatra unghiulară de neclintit de care are nevoie pentru construcţiile ulterioare faţă de care rămâne întru totul liber. Începând din acest moment, psihanalizei

I se deschide un câmp nelimitat de presupuneri întotdeauna necesarmente irefutabile.) Şi iată etapele următoare, care sunt trei, care sunt o mie şi una, care sunt atâtea câte trebuie şi care, din aproape în aproape, cuprind ansamblul lumii şi cer sprijinul tuturor disciplinelor.

4. – X... îşi uită umbrela într-un birou sau într-un autobuz. În acest caz, se cade să cercetăm cu ce anume corespund în inconştientul său umbrela, transportul în comun sau administraţia publică. Deja sunt indispensabile anchete pline de răbdare, care duc la descoperirea (sau inventarea) unei simbolistici complexe, fluide, polivalente. Ele dezvăluie diverse instanţe psihologice care se contrazic şi căror mod de funcţionare generează conflicte, obsesii şi nevroze.

Din acest moment, ingeniozitatea şi erudiţia, teoria şi experienţa se întăresc la nesfârşit. Niciun caz nu ar putea oferi o rezistenţă serioasă. Nu contează că…

5. – X… nu-şi uită niciodată umbrela, sau…

6. – că nu o foloseşte (refuză să o folosească). Aceste stranii 1 (lei preconcepute nu sunt lipsite de semnificaţie: ele dovedesc o

tensiune a sufletului anormală şi capabilă, în cazul de faţă, să provoace cândva o ruptură catastrofală.

7. – în disperare de cauză, X… îşi uită *cu bună ştiinţă* umbrela. Atunci, paradoxal, el dă realmente dreptate psihanalizei, deoarece actul său (absenţa actului s-a transformat în act) a devenit în sfârşit o manifestare şi un simbol.

Altfel, uitarea unei ustensile făcute totuşi mai mult pentru a apăra de ploaie decât pentru a reprezenta un organ sexual se poate explica şi printr-o înseninare, prin reapariţia soarelui după o aversă, prin lipsa de obişnuinţă, prin alte o sută de motive concurente şi deloc în afara puterii de presupoziţie a spiritului uman.

E limpede: în această situaţie nu există niciun lucru pe care doctrina să nu îl explice sau pe care să nu îl poată anexa. Ea face apel la preistorie, la picturile rupestre, la legile hoardei primitive (ipotetice), la o vrăjitorie (reconstituită), la sociologie, la arhetipurile imemoriale ale inconştientului colectiv (presupus), la orice dată flexibilă, docilă, efemeră a ştiinţelor umane.

* * *

Desigur, simplific, glumesc, îmi bat joc, dar nu în ce priveşte esenţialul demersului, care este realmente cel pe care tocmai l-am schiţat. Nici măcar nu văd o prea mare deformare în caricatura mea. Literatura autorizată continuă să propună mult mai mult fără nici cea mai mică ironie.

Asta nu e tot. Psihanaliştilor nu le era de-ajuns să se afle astfel în posesia unei retorici irezistibile. Unealta infailibilă le era de prea mic folos dacă le putea servi şi altora, încât le convenea să-şi asigure beneficiul ei exclusiv. A fost descoperită rapid o soluţie, veche de când lumea: iniţierea ritualică, candidatura la confrerie. Nimeni nu se putea prevala de dialectica atotputernică dacă nu suportase mai întâi el însuşi, cu succes, cura psihanalitică, într-adevăr, nu trebuia decât o asemenea precauţie pentru a exorciza o conştiinţă aflată în chip firesc

pradă inconştientului, adică, complexelor, cenzurii, fantasmelor. Fără această garanţie, fără această eliberare, ce credit se putea acorda construcţiilor unui spirit în mod sigur deformat de consecinţele secrete ale unei

112

dezordini de drame pe care nici măcar nu le bănuieşte? Costisitoarea şi lenta purificare întâi, apoi investitura au conferit puterea de-a exercita perspicacitatea irefutabilă. Cu toate acestea, trebuia un prim început, un prim exorcist, pe care nimeni nu l-ar fi exorcizat. În faţa unei asemenea obligaţii aristotelice de-a ne opri în genealogia infinită a iniţiatorilor şi a catecumenilor, s-a admis că profesorul Freud avusese parte de graţia unei iluminări. excepţionale, pe care geniul său o făcea verosimilă. De fapt, într-o dificultate atât de mare, geniul, în ciuda prestigiului ataşat cuvântului, nu constituia decât un subterfugiu derizoriu. O dată în plus, ca şi în cazul lui Dumnezeu, necesitatea logică de-a avea recurs la un început absolut determinase totul. Freud, *causa sui*, *index sui*, primul şi singurul autoanalist ca urmare a unei rupturi decisive a legilor psihiei, putuse zămisli o descendenţă neîntreruptă de mântuitori calificaţi la care, de data aceasta, legea purificării prealabile nu suferea nicio derogare. Un miracol era suficient, astfel încât s-a hotărât, de altfel în conformitate cu doctrina, că nimeni nu va mai beneficia vreodată de favoarea acordată o dată Strămoşului întemeietor, Părintelui. Astfel, de atunci încoace, doar argumentele psihanalizaţilor pot fi luate în considerare de psihanalişti. Ceilalţi au mai întâi o răfuială de încheiat cu conştiinţa lor torturată şi nu vor fi ascultaţi decât o dată ce vor fi fost eliberaţi. Ar fi, într-adevăr, o nechibzuinţă să dai atenţie obiecţiilor lor zadarnice (îndeosebi celor din prezentul studiu). Ele ascultă de ordinele inconştientului. Cei pe care psihanaliza nu îi satisface deloc demonstrează prin însuşi acest fapt o angoasă revelatoare, o rezistenţă căreia i se cunoaşte prea bine semnificaţia. Ei trebuie vindecaţi. Din păcate, sunt încăpăţânaţi, deci sunt afectaţi în profunzime. Iar în ce mă priveşte pe mine, care mă trădez prin aceste argumente specioase, eu stârnesc zâmbetele acestor doctori competenţi: „E ceva clasic", spun ei cu bonomie.

*

Perfecţiunea sistemului este inalterabilă, etanşă. Mă mir acum de relativa modestie a unui succes pe care îl credeam

113

adineaori nemăsurat, aproape ininteligibil (în orice caz, puţin cam umilitor pentru spiritul critic.

În încheierea studiului său despre psihanaliză, Clara Thompson afirmă (nu fără o umilinţă prefăcută): „Încă nu am răspuns limpede tuturor întrebărilor pe care le ridică viaţa umană". Cu metoda utilizată, un eşec chiar şi infinitezimal pare inexplicabil.

Aprilie 1957

DESCRIEREA „MARXISMULUI".

CUVÂNT ÎNAINTE

cest studiu descrie nu atât marxismul, cât situaţia care i se creează. El îşi propune în primul rând să definească natura serviciilor pe care le face celor care îl profesează. Marxismul datează de aproximativ un secol. El este prezentat când ca o filosofie a istoriei, când ca o metodă, când ca o cunoaştere enciclopedică. E deja mult. Cu toate acestea, ar fi puţin dacă modul în care ne servim de el nu ar ridica o problemă de o importanţă egală pentru psihologie şi sociologie. Firește, este o mare onoare pentru o doctrină ca un partid puternic şi chiar un stat puternic să se reclame oficial de la ea şi să revendice de fapt monopolul ei. Este însă o onoare costisitoare.

Paginile ce urmează se mărginesc să examineze efectele unei asemenea situaţii, nu prea frecventă în istoria ideilor. Această acţiune îl expune pe cel ce o încearcă unor confuzii inevitabile. Nu puţini vor conchide de pe urma acestor analize că atac în mod eronat nişte mari oameni. Nici vorbă de aşa ceva. De ce aş fi împotriva lui Marx sau Engels, sau chiar împotriva doctrinei lor? Poate cineva să fie contra lui Copernic, a lui Faraday Saul>npotriva descoperirilor lor? Dar dacă, prin absurd, dezvoltarea astronomiei s-ar opri la primul dintre ei, iar a fizicii la cel de-al „°ilea, m-aş strădui tot atât de mult să descopăr *cauzele acestui fapt. Alţii – sau aceiaşi – mă vor acuza că sunt inamiculproletanatului. Adevărat este tocmai contrariul. Găsesc că revendicările clasei muncitoare sunt cât se poate de justificate. Socialismul nu*

115

mă sperie şi pe deasupra consider firesc ca partidul comunist sau Uniunea Sovietică să ducă politica pe care au ales-o şi care li se potriveşte cel mai bine.

Scopul meu, poate nu mai puţin iritant, este de-a arăta printr-un exemplu, pe viu, ce este o ortodoxie. De obicei, prin acest termen se

înţelege o doctrină pe care partizanii ei o privesc ca invariabilă şi infailibilă. *Se discută atunci despre legitimitatea unei asemenea pretenţii*, *fără ca cineva să se sinchisească prea tare s-o aprecieze prin referire la ambiţiile puterii care o susţine*. *Aceasta fiindcă ne gândim la ortodoxiile instaurate şi nu la cele cuceritoare*. *Acestea din urmă rămân dimpotrivă infinit de mobile*, *chiar şi în timpul când se afirmă ca fiind de o fixitate absolută*. *Motivul unui asemenea paradox nu este misterios*: *facţiunile care cer unei ortodoxii să le consolideze prestigiul şi coeziunea au nevoie simultan şi de un avantaj şi de celălalt*. *O ortodoxie le este de mic ajutor dacă nu pare simultan intangibilă şi adaptabilă*. *Voi explica aici în cefei şi cu ce preţ reuşesc ele să-şi rezerve aceste beneficii contradictorii*. Scopul meu este să stabilesc faptul că o ortodoxie nu este un adevăr imuabil, ci un adevăr politic, adică un adevăr sprijinit de o putere politică şi supus unor obligaţii politice. *Mi-am asumat acest risc fiindcă mi se părea că prea puţini dintre apărătorii sau adversarii celei despre care este vorba aici* îşi *reprezentau limpede rigoarea desăvârşită a sistemului şi diversele consecinţe pe care le provoacă în mod necesar*.

CAPITOLUL I
SCURTĂ ISTORIE A DOCTRINEI

De la bun început, doctrina lui Marx şi a lui Engels a fost ambiguă: ştiinţifică şi politică deopotrivă. Şi unul, şi celălalt erau pasionaţi de ştiinţă şi de obiectivitate. Reacţionau prompt contra diverselor socialisme utopice ai căror teoreticieni bine intenţionaţi se înmulţeau necontenit în epoca lor. Le ghiceau neputinţa, gratuitatea şi voiau să descopere legile istoriei aşa cum fizicianul le descoperă pe cele ale materiei, apoi să transforme societatea pe baza acestora în felul inginerilor, care se servesc de forţele naturii pentru a o modifica după vrerea lor.

Ambiţie justificată, aş spune, ba chiar mai mult: ambiţie necesară, când i se atribuie omului fie şi cea mai mică vocaţie şi se recunoaşte faptul că el nu poate să se bucure de fericirea sa dacă ştie că ea presupune nefericirea altora. Dar Engels şi Marx se străduiau tocmai să elimine din construcţia lor şi cea mai mică preocupare etică sau sentimentală. Ei aveau intenţia de-a transforma lumea, dar le repugna să-şi asume responsabilitatea sensului acestei transformări: o voiau dictată de istoria însăşi. Atunci, s-au străduit să demonstreze că aceasta avea ca deznodământ ineluctabil dreptatea şi egalitatea,

fiindcă li se părea naiv, amăgitor şi, în cele din urmă, idealist să dorim dreptatea şi egalitatea, pentru ele însele. La gândul acesta, li se urca sângele în obraji. Aveau nevoie ca acestea să fi fost înscrise în dezvoltarea necesară a istoriei şi, pentru a dovedi că aşa stăteau efectiv lucrurile, şi-au edificat cu răbdare doctrina, păcălindu-se pe ei înşişi şi păcălindu-i

117

şi pe alţii, prefăcându-se pentru nevoile cauzei şi pentru satisfacerea conştiinţei lor că nu fac altceva decât să sistematizeze şi să interpreteze o sumă de date pozitive, controlate cum se cuvine. Totuşi, rămâne limpede faptul că ştiinţa, rigoarea şi abilitatea sunt suspendate în cazul lor nevoii de reformă.

E foarte important să înţelegem această pudoare, acest scrupul său, dacă vreţi, această prudenţă. Marx şi Engels sunt impresionaţi de spectacolul mizeriei şi a inechităţii care le este oferit zi de zi de o societate nemiloasă şi caută mijloacele eficace de-a aduce un remediu oribilei condiţii a unei omeniri înrobite. Cu toate acestea, ei refuză să-şi prezinte programul ca pe o nevoie sufletească, o exigenţă a spiritului de echitate, şi îl anunţă drept rezultatul unei partide în care cărţile sunt deja împărţite şi al cărei deznodământ ţine de ştiinţă să-l prevadă cu certitudine. Cei doi îşi concentrează eforturile în acest sens, analizând, coordonând, evaluând, numărând, anticipând, cu temeinicie, uneori cu geniu, improvizând metodele, umplând lacunele, suplinind cum puteau mai bine ignorantele epocii, simplificând totul, considerând definitive primele intuiţii ale unei ştiinţe tatonante. Nimic nu îi opreşte. La sfârşit, trag concluzia pe care o doreau. Nu mă pot împiedica să mă gândesc la Spinoza, sceptic, disperat şi încăpăţânat, aşa cum îl descrie Miguel de Unamuno: văzând pretutindeni în jurul său răul triumfător şi fericit, dar refuzând să se resemneze şi scriind cele cinci părţi ale *Eticii* sale pentru a-şi demonstra sieşi, împotriva evidenţei, adevărul ultimei sale propoziţii: beatitudinea nu este recompensa virtuţii, ci virtutea însăşi.

În mod analog, cei doi autori ai *Manifestului comunist* par să fi edificat în diversele lor scrieri un enorm eşafodaj în scopul de-a se convinge că idealul pe care li-l comandă conştiinţa lor să-l dorească nu este doar un vis evanghelic sau umanitar, un fel de reziduu al educaţiei primite, a cărei ipocrizie funciară se străduiesc să o demaşte. Ei intenţionează să îl acrediteze în chip absolut, să îi obţină garanţia

istoriei şi a viitorului, astfel încât să nu mai fie o opţiune discutabilă, fie ea şi generoasă, ci verdictul insurmontabil al ştiinţei, care porunceşte să se lucreze la instaurarea unei societăţi noi.

118

Iată explicaţia multor contradicţii care îi scindează de obicei pe comentatori: unii pun accentul pe rămăşiţele la Engels sau la Marx ale punctului de vedere moral, alţii reiau declaraţiile categorice în care aceştia îşi subliniază voinţa de-a exclude din lucrările lor o asemenea preocupare. Aceste divergenţe nu fac decât să traducă echivocul fundamental al doctrinei, ambiguitatea ei esenţială pe care nu puţini au evidenţiat-o foarte bine: constatarea unei desfăşurări istorice fatale sau voinţa de instaurare a dreptăţii universale!

Trebuie să ne întrebăm însă asupra destinului însuşi al acestei filosofii: voi lăsa deci deoparte contradicţiile sale proprii, care sunt de altfel numeroase şi importante, dacă e să judecăm după disputele doctorilor în materie. Nu mă voi referi nici la obiecţiile pe care i le opun economiştii: acestea sunt probleme în care profanul nu are a se amesteca. Nu voi aborda nici dificultăţile generale pe care le ridică postulatele sale. Putem oare concepe o doctrină care să fie deopotrivă materialistă şi dialectică, adică un sistem care să reducă totul la materie şi să-i atribuie în acelaşi timp legile spiritului? Această ceartă pare extrem de inutilă, de scolastică. Se cuvine oare să acordăm vreo consideraţie unei construcţii de tip milenarist, care profetizează venirea societăţii perfecte şi, în consecinţă, a unei lumi imobile? Cine nu ar ezita în zilele noastre să reia fără a o nuanţă o teorie care prevede o stabilizare definitivă a istoriei şi care, la început, o prevedea aproape pentru ziua de mâine? în sfârşit, această doctrină nu este oare imprudentă prin ardoarea ei polemică atunci când proclamă că orice teorie este explicabilă prin jocul determinărilor dintr-o perioadă dată? Deoarece nici ea însăşi nu a picat din cer, ci s-a născut într-un timp dat, care avea nu mai puţin decât altele nişte determinări economice. Nu ar trebui atunci să îi hotărâm valoarea în funcţie de acestea? O doctrină de acest gen pare să evoce exemplul nătărăului care tăia craca pe care stătea.

Ţelul acestui studiu nu este acela de-a face o critică teoretică a marxismului. În starea actuală a lucrurilor şi din diverse motive ce vor reieşi pe parcurs, o consider inutilă. Este însă important să cercăm să descriem situaţia originală a unei asemenea doctrine. Ne găsim,

într-adevăr, în faţa unui sistem filosofic adoptat de un
119
partid politic care îl socoate pur şi simplu adevărul revelat, astfel încât, aderând la acest partid, contractăm prin însuşi acest fapt obligaţia de-a crede în doctrina pe care o profesează el oficial. Invers, departe de-a fi măgulit, partidul acceptă cu greu ca doctrina lui să fie profesată fără a se accepta obedienţa faţă de el, deslușind, dimpotrivă, în această recunoaştere limitată un act de concurenţă neloială. Din această circumstanţă accidentală, rară pentru o filosofie, decurg consecinţe cu efect nedefinit.

Cu timpul, cum este normal, teoria respectivă a fost depăşită de investigaţia ştiinţifică. Pe deasupra, fiind o filosofie a istoriei, ea atribuise o importanţă extremă chestiunilor de evoluţie şi cercetării originilor. Firește, acestea, indiferent de domeniul căruia îi aparţineau, erau problematice în momentul când scriau Marx şi Engels, care au inventat cu îndrăzneală altele întru totul arbitrare, în funcţie de prejudecăţile epocii. Aceste puncte de plecare au rămas în general dintre cele mai îndoielnice. Ştiinţa, în acest caz, nu a reuşit decât să fortifice motivele unei circumspecţii salutare. Astfel, Jean Paulhan constată cu melancolie la începutul unui opuscul că, de la Platon încoace, numărul etimologiilor adevărate (prin aceasta înţelegând: considerate adevărate) nu a încetat să descrească.

La fel decurg lucrurile şi în multe alte discipline, care spre mijlocul secolului al XIX-lea se arătau foarte sigure de sine. Savanţii au devenit mai modeşti. Rezultatul este acela că nu există, ca să spunem aşa, niciun domeniu în care progresul investigaţiei pozitive să nu fi ruinat aproape complet cunoştinţele eronate şi ipotezele gratuite pe care se bizuiseră întemeietorii marxismului. Ca o culme a ghinionului, principalele ştiinţe ale omului: etnografia, sociologia, istoria, psihologia, economia politică, beneficiind de metode mult mai riguroase sau mai fecunde, cunoscând o dezvoltare neaşteptată, acumulând descoperiri surprinzătoare, au făcut la puţin timp după aceea progrese decisive. Era
120
O lipsă de noroc. Cu toate acestea, doctrina a rămas imuabilă şi nu a avut deloc de suferit. Dimpotrivă, s-a stabilizat şi mai mult şi a cunoscut un succes şi mai mare.

Aceasta s-a întâmplat tocmai fiindcă era legată de un organism de luptă care nu-şi putea permite luxul unor discuţii epuizante, a unor actualizări continue, şi cu atât mai puţin pe cel de-a renunţa la o construcţie perimată. Drept pentru care s-a cramponat de ea. Din ce în ce mai mult, a fi comunist nu a însemnat numai a fi partizan al unei transformări anumite a societăţii, şi nici măcar a fi afiliat la partidul care o înscrisese cel mai clar în programul lui. Această apartenenţă implica pe deasupra faptul că recunoşteai şi apărai adevărul marxismului. Pe încredere, desigur: căci nu i se putea cere fiecărui aderent să citească şi să mediteze asupra unor lucrări numeroase, lungi şi grele; iar în ce îi priveşte pe cei mai instruiţi şi mai curioşi, aceştia renunţau tot mai mult să confrunte această doctrină învechită deja cu un secol (şi ce secol!) cu rezultatele cele mai recente ale investigaţiei ştiinţifice. Chiar dacă lucrul îi ispitea, nici măcar nu o puteau face. Problemele nu se mai puneau în aceiaşi termeni. Devenise cu mult mai greu să-i critici pe Marx şi Engels decât pe Ptolemeu sau Darwin. Într-adevăr, în cazul astronomiei, al mecanicii sau al biologiei, doar ştiinţa se perfecţionează: rafinându-şi metodele, ea se apropie tot mai mult de un real imuabil. Dar domeniul umanist nu are aceeaşi fixitate: obiectul ştiinţei se modifică, în timp ce ştiinţa însăşi îşi sporeşte simultan exactitatea. De unde un dublu decalaj care face ca în scurt timp să nu se mai vorbească aceeaşi limbă. Aceleaşi cuvinte desemnează realităţi diferite. O observaţie mai exactă corectează fostele concordanţe, decelează acţiunea unor factori nebănuiţi, trebuie să ţină seama de acel supliment de istorie care se adaugă trecutului cunoscut înainte şi a cărui adăugire, departe de-a fi indiferentă, nu permite cel mai adesea să se facă despărţirea între ipoteza bună şi cea proastă. În condiţiile unei asemenea încurcături, pare mai simplu să laşi să vorbească mai întâi simpatiile tale proprii şi să adaugi credinţă din principiu şi fără examinare prealabilă filosofiei unui partid ale cărui revendicări n sunt deloc în dezacord cu cea mai arzătoare realitate.

121

Înţelegem atunci că tocmai în măsura în care te apropii mai puţin de texte crezi mai mult în ele, iar ele încetează să stârnească îndoieli şi polemici. De fapt, nu mai apar niciun fel de studii critice despre opera lui Marx şi Engels. Comentariile propriu-zis patrologice înseşi au luat sfârşit sau nu mai au mult până când acest lucru să se

întâmple. În schimb, sporesc lucrările despre diverse discipline, în care se încearcă să se aplice formulele Scripturilor. Savanţi ingenui, plini de bunăvoinţă, convinşi că numai victoria partidului comunist poate ameliora soarta poporului, consideră că trebuie să o grăbească în măsura posibilităţilor de care dispun. Ei se declară marxişti din generozitate; şi cum o ignoranţă desăvârşită în materie de economie politică le îngăduie în acest domeniu un entuziasm cutezător, ei se apucă să expună cu drag chestiunile pentru studierea cărora şi-au dedicat viaţa, străduindu-se să pună de acord propriile lor rezultate cu principiile materialismului istoric. Ei îl descoperă până la capăt şi îşi imaginează cu naivitate că rezultatele lui sunt de aceeaşi natură, provenite din aceleaşi cercetări şi supuse aceloraşi controale ca şi cele la a căror instaurare în propriile lor discipline au contribuit. Pentru a demonstra acest acord, se slujesc de câteva citate, puţin compromiţătoare şi în general mereu aceleaşi, extrase din operele lui Marx şi Engels prin intermediul unor studii de mâna a doua, a treia şi a patra, presărându-şi lucrările cu asemenea fraze vagi şi anodine. Se află în circulaţie un anumit număr de volume de acest gen, îndeosebi în domeniul biologiei, sociologiei religioase şi astronomiei. Câteva au avut onoarea de-a fi traduse în mai multe limbi şi sunt semnate de mari savanţi care, între limitele uneori extrem de înguste ale specialităţii lor, dau dovadă de o rigoare sensibil mai bine înarmată şi mai exigentă. Firește că aceste lucrări nu sunt citite decât de nişte militanţi extrem de ignoranţi în privinţa problemelor tratate în ele; ei extrag de aici cel mai mare orgoliu pentru filosofia oficială a partidului lor, pe care ştiinţa cea mai înaltă şi mai nouă pare să o coroboreze astfel în mod miraculos.

Atunci când se iveşte vreo dificultate, cuvântul „dialectică", expresia „negarea negaţiei" o rezolvă cât se poate de repede. Dar nici nu este nevoie de aşa ceva, deoarece lipsa totală de raporturi

122

între citatele din Marx şi Engels pe care aceşti savanţi le scot din manualele elementare pe care le utilizează şi teoriile la care le aplică împiedică constatarea fie şi a celui mai mic divorţ între unele şi celelalte. Astfel, nu este decât rareori necesar să se facă apel la celebra „conciliere a contrariilor", care este, după cum se spune, cheia materialismului „dialectic" şi o perfecţionare care l-ar deosebi în chip foarte fericit de materialismul „vulgar".

În diverse ştiinţe, cu precădere în fizică şi în genetică, se produce un fenomen şi mai semnificativ. Teoriile fizicienilor contemporani ce ar fi putut fi, bineînţeles, lesne puse de acord cu marxismul prin aceleaşi procedee trezesc, dimpotrivă, suspiciunile Doctorilor Legii, cuvântul „liber arbitru" fiind rostit, de altfel în mod superficial, de către un savant de mare reputaţie cu prilejul principiului indeterminării al lui Heisenberg. S-a hotărât în congres solemn că fizica relativistă şi mai ales fizica cuantică erau pesimiste, burgheze şi reacţionare. Din 1938 şi până în 1949, teoriile lui Einstein au fost condamnate în mai multe rânduri la Academia de Ştiinţe din Moscova. Un vorbitor a denunţat existenta în relativitate a unei „tumori canceroase ce roade teoria astronomică modernă" şi a desemnat-o drept „principalul duşman ideologic al astronomiei materialiste".

Bineînţeles, în cazuri asemănătoare, nefericiţii care, pe baza unor experienţe pe care le estimau convingătoare, considerau adevărată teoria excomunicată, sunt priviţi imediat ca fascisto-trotkişti şi ca duşmani primejdioşi ai clasei muncitoare. E îndoielnic că, de la procesul lui Galileo Galilei desfăşurat în faţa Inchiziţiei, istoria a mai avut de înregistrat multe alte condamnări ale unei teorii ştiinţifice fiindcă ea nu se potrivea cu nişte principii prestabilite.

Explicaţia unui asemenea exces este uşor de imaginat. E probabil că anumiţi polemişti au extras argumente din imposibilitatea în care se găsea micro-fizica de-a determina cu exactitate traseul fiecărui electron, pentru a pune astfel în cauză determinismul în general şi în consecinţă determinismul economic, pe care se bazează materialismul istoric. Evident, se putea contesta faptul că o asemenea deducţie ar fi legitimă, obiectându-se că pentru o filosofie a istoriei nu avea nicio importanţă faptul că mişcările corpusculilor intra-atomici trebuiau calculate statistic şi nu

Individual. Asta însă însemna să se discute la nesfârşit şi fără ca militantul să fie convins în final că teza apărată era cea bună. Era preferabil să se arunce anatema împotriva unei teorii din care era vădit că duşmanii revoluţiei extrăgeau cu răutate arme împotriva doctrinei oficiale a partidului proletariatului. E suficient să recitim paragrafele verdictului ca să ne convingem că lucrurile s-au petrecut întocmai aşa.

La fel s-a întâmplat şi cu psihanaliza: într-adevăr un psihiatru nechibzuit îşi dăduse cu părerea că apelul „proletari din toate ţările, uniţi-vă" nu era decât formula sublimată a homosexualităţii universale, comunismul agrar semnifica simbolic întoarcerea la mamă, iar economia capitalistă se explica prin dezvoltarea în domeniul social al unui complex sadic anal, de care făcea mare caz. Firește că psihanaliza a fost pe loc proscrisă şi persecutată în totalitatea sa ca doctrină metafizică şi romantică, demn simptom al contradicţiilor caracteristice procesului de descompunere a societăţii burgheze.

Fizicienii şi psihanaliştii care simţeau o oarecare simpatie faţă de programul social al partidului comunist au devorat frenetic manuale marxiste, în care au descoperit fără greutate citate din Marx şi Engels care lăsau să se presupună că aceştia prevăzuseră „în chip genial" descoperirile lui Einstein şi ale lui Freud. Degeaba: adjectivul *genial*, deşi rostit, nu a fost de niciun ajutor. Au fost trimişi la plimbare cu tot cu el. Paznicii ortodoxiei au invocat alte texte ce păreau dimpotrivă să indice că aceiaşi autori sesizaseră „în chip genial" pericolul pe care îl reprezentau pentru cauza proletară asemenea „ideologii" şi că, dacă s-ar fi născut pe vremea lor, ei le-ar fi respins fără milă.

Astfel, marxismul a încremenit în forma unei construcţii îndepărtate care nu a mai avut cu investigaţia ştiinţifică decât un tip foarte aparte de relaţii: cel de-a servi la condamnarea rezultatelor acesteia atunci când păreau de o asemenea natură, încât ar fi putut fi utilizate de nişte spirite rele, cu sau fără dreptate, fie împotriva sistemului însuşi, fie contra programului partidului.

Aceia dintre savanţi care considerau incredibilă fie şi numai posibilitatea unei asemenea atitudini au fost siliţi să se plece în faţa evidenţei când genetica neo-mendeliană a fost condamnata

124

În ansamblu. Degeaba era ea atestată de nenumărate experienţe întreprinse aproape pretutindeni de cincizeci de ani încoace. Comitetul Central al Partidului comunist rus s-a declarat împotriva ei. Academia de Ştiinţe de la Moscova nu a putut decât să se încline în faţa verdictului Atotputerii şi a condamnat solemn teoriile lui Mendel şi pe ale urmaşilor lui. Savanţii care le profesau au fost nevoiţi să abjure, să-şi mărturisească greşelile în scris, să declare că se căiau şi că aveau să-şi răscumpere păcatele prin docilitate şi trudă.

De data aceasta, condamnarea a provocat o mai mare tulburare în cercurile ştiinţifice internaţionale, deoarece nu se referea doar la prelungirile doctrinare ale unei teorii ştiinţifice, despre care se poate crede într-adevăr că pot da naştere unor interpretări contradictorii, ci lovea chiar rezultatele unei experimentări riguroase, sistematice, repetate de mii şi mii de ori, nişte rezultate atât de bine stabilite încât pentru a le infirma cu îndreptăţire ar fi fost nevoie de cu totul altceva decât decizia unei autorităţi politice. Ar fi fost nevoie de mult mai mult şi totodată de mult mai puţin: de o singură experienţă probatorie.

Dar de ce s-o fi negat atât de obstinat, de uşuratic, existenţa unor celule care sunt suportul fizic al eredităţii şi care asigură astfel, pe baza unor legi complexe, dar din ce în ce mai bine cunoscute, transmiterea caracterelor fiinţelor vii? Motivul este acelaşi: liderii sovietici, după cum e şi firesc, sunt mai ocupaţi cu politica decât cu biologia. Ei ştiu că nişte teoreticieni duşmani vor scoate argumente din fixitatea caracterelor transmise pentru a susţine superioritatea unei rase asupra alteia şi a unei clase sociale faţă de alta. E prea destul pentru ca să-şi spună că orice bun marxist trebuie să adopte teoria inversă, care afirmă ereditatea transformărilor datorate influenţei mediului. Aceasta înseamnă că nu se cere faptelor să hotărască între o teorie şi alta, ci se caută să se vadă care dintre cele două teorii pare în abstract mai conformă cu ideologia şi acţiunea comuniste.

În acest moment, doctrina marxistă îndeplineşte funcţia unei adevărate dogme, continuând totodată să se pretindă ştiinţifică. Această situaţie creează mai multe probleme, a căror examinare constituie chiar ţelul acestei lucrări. Aceste probleme nu sunt

toate de ordin teoretic. Există unele care se referă la administraţia temporală a ortodoxiei. Aceasta este extrem de delicată. Trebuie procedat astfel încât fiecare să îi fie supus fără ca nimănui să nu-i treacă prin cap să o invoce împotriva ierarhiei. Aşa se face că partidul comunist, ca orice Biserică faţă de orice dogmă, reglementează strict studierea acesteia, învăţându-i pe unii detaliul teologiei şi necerându-le altora decât să profeseze un crez simplificat, pe care primesc misiunea de a-l apăra fără şovăire şi fără să crâcnească de criticile „contrarevoluţionare". În conştiinţa militanţilor, marxismul a devenit o teorie infailibilă, cu care erudiţii ei sunt la curent, dar pe care nici ei nu o cunosc decât cel mult prin lectura unui

fascicul, dar a cărei formulă esenţială este verificată în ochii lor de viaţa de zi cu zi, de fiecare dată când văd vreun privilegiat apărând interesele materiale ale clasei sale sau ale sale proprii, ceea ce, după cum se poate lesne bănui, nu este cu totul imposibil de întâlnit.

În aceste condiţii, credinţa în marxism rămâne vie şi eficace. Această doctrină îşi găseşte uşor martiri, fiindcă cea mai stabilă experienţă a adepţilor ei, care le dovedeşte egoismul omenesc, individual sau colectiv, îi încredinţează prin contagiune de adevărul absolut şi permanent al unei interpretări a lumii de la mijlocul secolului al XIX-lea, care a fost de multă vreme depăşită de cercetarea pozitivă.

Astfel, adeziunea este într-o asemenea măsură vivace şi profundă, încât îi orbeşte uneori până şi pe fidelii ei chiar în domeniul în care este angajată acţiunea lor. Căci această doctrină înţelege să zămislească, să sfătuiască, să dirijeze o politică. Ea a anunţat recent fatalitatea unei revoluţii de masă efectuate de proletariatul organizat pentru a instaura socialismul universal. În jurul unor asemenea speranţe şi al unor asemenea preziceri s-au format şi s-au adunat mari mişcări. Or, nu s-a întâmplat nimic care să le confirme, ci dimpotrivă, ele au fost dezminţite izbitor: în ţările industrializate au survenit revoluţii naţionaliste şi autoritare, care nu se înscriau deloc în linia profeţiilor şi care i-au băgat pe comunişti în lagăre de concentrare; în schimb, primul triumf al proletariatului a fost lovitura de stat întru totul eretică, dintr-un imperiu agricol şi feudal, dată de o mână de oameni care au profitat

de un dezastru militar. Victoriile care au urmat peste treizeci de ani s-au datorat armatei noului stat. Aceste victorii batjocoreau atât principiile marxismului, cât şi înfrângerile suferite în alte părţi de diferite partide muncitoreşti, ceea ce nu înseamnă că revoluţia nu a instituit materialismul dialectic ca filosofie oficială a „patriei muncitorilor", acolo unde socialismul învinsese iniţial într-un chip atât de nefericit. Aşa se face că muncitorii sunt cu atât mai mult gata să creadă că de fiecare dată când se contestă oricât de puţin caracterul veridic al doctrinei lui Marx, cel care o face se declară duşmanul lor.

De aceea, nu trebuie să ne mirăm peste măsură de vigoarea acestor teze perimate, care surprind astăzi prin spiritul lor de sistematizare grosolană şi prin caracterul lor adventist. Ceea ce le

apără nu este nici raţiunea, nici cunoaşterea, ci credinţa şi ignoranţa. Inteligenţa nu are niciun rol în adeziunea pe care vedem că o suscită, fiindcă inima este cea care le adoptă. Cei pe care societatea îi menţine într-o situaţie mizerabilă şi care-i doresc transformarea, îmbrăţişează cu încredere această doctrină şi a ataca un sistem legat de un secol de eforturile şi lupta lor înseamnă în ochii lor a face jocul duşmanilor. Chiar şi dacă li s-ar demonstra de o sută de ori că sistemul respectiv nu corespunde nici unui fapt exact şi valabil, ei nu s-ar schimba, fiindcă ar fi ca şi cum şi-ar schimba drapelul. Dar cum aceste teorii nu le mai sunt şefilor lor de prea mare folos ori învăţătură într-o lume care s-a schimbat atât de mult de atunci încoace, aceştia au luat hotărârea să nu se mai inspire atât de mult din ele, ci să le facă să fie respectate într-o şi mai mare măsură, ceea ce este înlesnit tocmai de îmbătrânirea crescândă a formulelor, de numărul luptelor susţinute pentru apărarea lor şi de grija de-a nu le examina prea îndeaproape.

* * *

În istoria economiei politice şi a ştiinţei societăţilor, contribuţia lui Marx şi a lui Engels a fost la vremea ei considerabilă şi fecundă. Cine îşi dă osteneala să studieze felul cum s-au constituit aceste cercetări pe atunci noi, aceste puncte de vedere pe atunci

revoluţionare, descoperă în ce efervescenţă şi contradicţii se formează o filosofie. Tocmai am văzut cum se poate ea converti în ortodoxie.

O asemenea transformare nu este nici obişnuită, nici uşoară. Cea mai superficială privire aruncată asupra istoriei e suficientă, dimpotrivă, spre a ne convinge că este excepţională şi că, pentru ca ea să aibă loc, e nevoie de nişte condiţii care rareori se găsesc întrunite. În schimb, ea atrage după sine consecinţe importante şi numeroase, pe care cei mai mulţi le apreciază prost, astfel încât fenomenele cele mai limpezi sfârşesc prin a fi interpretate într-un mod întru totul extravagant.

Acestea sunt condiţiile şi consecinţele pe care am intenţia să le examinez, în scopul de-a aduce un minimum de precizie într-un domeniu în care contradicţia discursurilor şi a faptelor duce confuzia pe cele mai înalte culmi.

CAPITOLUL II

DE UNDE VINE FORŢA UNEI ORTODOXII

H/ste limpede că partizanii marxismului îşi apără doctrina într-un cu totul alt fel decât partizanii altor doctrine şi le apără pe ale lor. Ei sunt, în cel mai bun caz, mai susceptibili şi mai intransigenţi, refuzând fie şi cea mai neînsemnată critică. Poate că nu ar trebui să desluşim aici decât exagerarea dusă la extrem a unei atitudini foarte răspândite şi, la urma urmei, destul de firești. Iată însă unde anume situaţia devine singulară: adversarii doctrinei îi creează la rândul lor o soartă particulară, alegând-o ca referinţă atunci când îşi expun doctrinele lor şi marcând cu grijă diferenţele şi coincidenţele. Cu orice prilej, ei îşi dau cea mai mare silinţă să o discute sau să o combată, ca şi cum nu ar exista decât ea, ca şi cum de un secol încoace, de când a apărut ea, pe lume nu s-ar mai fi produs nimic, ca şi cum un misterios privilegiu ar hărăzi-o pentru eternitate să guverneze în cele mai diverse domenii construcţiile gândirii umane.

Pe deasupra, partizanii şi adversarii se ceartă la nesfârşit asupra naturii sale şi, mai mult de-atât, nu reuşesc nici măcar să se pună de acord între ei. E ştiinţă, zic unii, şi ştiinţă a ştiinţelor, enciclopedie decisivă şi mereu nouă; e filosofie perimată, răspund ceilalţi, una care se transformă în teologie, în dogmatică, în simplă scolastică. Această opoziţie nu epuizează de altfel deloc realitatea, deoarece constatăm de fapt că marxismul îndeplineşte multe alte funcţii.

Se înţelege de la sine că, prin acest cuvânt, nu pretind să desemnez operele lui Karl Marx, ci suma formulelor şi atitudinea

psihologică pentru care ele rămân istoricește garante, indiferent că acestea din urmă le-au rămas sau nu fidele de-a lungul atâtor transformări şi vicisitudini. Aşa cum este, marxismul actual se prezintă realmente ca o interpretare a lumii şi a istoriei, dar el este şi o previziune a viitorului şi un program politic, o descriere, o metodă şi un ansamblu de revendicări. Este deopotrivă o logică, o morală, o tactică chiar, un corp de doctrină care tranşează cele mai vaste şi mai grave chestiuni, dar care dă şi sfatul adecvat în cele mai mărunte detalii ale acţiunii cotidiene. El nu este alcătuit numai din reflecţiile a trei sute de filosofi, ci şi din experienţa a nouă sute de mii de militanţi.

Iată ciudăţenia. Pentru a o explica, se cuvine ca mai întâi să ne întrebăm, dacă tot e considerat ştiinţă, asupra valorii ştiinţifice reale a marxismului. Or, aici sare în ochi paradoxul.

Ca ştiinţă, într-adevăr, construcţia lui Marx nu reprezintă, evident, decât un moment deja îndepărtat al economiei politice. Şi, aşa cum se întâmplă adesea cu ştiinţele care se formează, analizele, afirmaţiile acestora nu au întârziat să se dovedească sumare şi totodată temerare (aceste vicii se cheamă şi se susţin reciproc). Din când în când, câte un studiu scoate în evidenţă dezminţirile aduse de istorie prezicerilor unei doctrine ce se lăuda că îi dictează cursul necesar: de fapt (dau exemple la întâmplare), nivelul de trai al proletariatului, în loc să se înrăutăţească, nu a încetat să se amelioreze; proporţia muncitorilor, departe de-a spori, tinde să se micşoreze, datorită progreselor tehnicii, în timp ce creşte notabil cea a funcţionarilor şi angajaţilor de altă natură, adică a mic-burghezilor; în sfârşit, ţările în care revoluţia a învins s-au însărcinat să dea dovada că socialismul nu vrea să însemne neapărat libertate, şi nici măcar egalitate.

Toate acestea, ca şi multe alte constatări la fel de contrare profeţiilor şi oarecărei tenace şi mesianice aşteptări, reies cu o asemenea evidenţă din evoluţia istorică încât mulţi oameni, de îndată ce li se atrage atenţia asupra acestui fapt, au impresia *e* & le-au căzut de pe ochi nişte ochelari deformanţi pe care nici nu-ş1 dăduseră seama că îi poartă. Până atunci, realitatea li se părea iremediabil tulbure, în van deconcertantă, greu de descifrat. Şi

130

Iat-o deodată clară şi inteligibilă: obiectele îşi recapătă locul, dimensiunile, aspectele veritabile. Îţi tragi răsuflarea. Şi te întrebi, dat fiind că mistificarea a fost atât de grosolană, cum de ai putut fi păcălit atâta amar de vreme: ceea ce înseamnă să te întrebi de unde vine prestigiul marxismului.

Or, acesta este imens, eficace, atât de eficace încât doar exactitatea doctrinei părea să-l poată explica. Când vezi că aceasta este radical înşelătoare, te minunezi şi mai mult, dovadă că – sunt sigur de asta – pentru cei mai mulţi e mult mai uşor să o considere adevărată decât să conceapă că a putut, falsă fiind, să orbească atâta lume atâta amar de vreme şi că reuşeşte să o facă în continuare. Căci, după o sută de ani, se fac referiri din ce în ce mai dese la Marx, care este citat şi discutat tot mai mult, comentat la nesfârşit, ca şi cum, printr-un miracol unic în istoria ştiinţelor şi a filosofiei, teoriile sale ar suscita un interes cu atât mai mare cu cât sunt recunoscute ca fiind mai eronate.

Dar poate tocmai că nu adevărul este căutat în ele. De altfel, dacă această cauză nu ar fi atât de paradoxală, nu s-ar pune atâta înverşunare în susţinerea ei.

Nimic nu este mai comic decât să vezi cum spiritele cele mai luminate din vremurile actuale, care, desigur, sunt adesea şi cele mai candide, cheltuiesc comori de ingeniozitate pentru a justifica vreo propoziţie de-a lui Marx. Unul se dedă la nenumărate acrobaţii delicate ca să demonstreze valabilitatea vreunei predicţii a Magistrului referitoare la proletariat, fără să-şi dea seama că în epoca săptămânii de lucru de patruzeci de ore, a asigurărilor de boală şi de bătrâneţe, a inspecţiei muncii, a contractelor colective, a concediilor plătite, a pensiilor, oricât de insuficiente ar continua să fie salariile, Pur şi simplu nu mai există proletariat în sensul pe care îl dădea Marx acestui termen şi aşa cum îl cunoştea el pe vremea sa.

Un al doilea, metafizician, tranşează voinicește cele mai grave dificultăţi amintind că, după Hegel sau Engels, libertatea °u este altceva decât cunoaşterea necesităţii, formulă ce nu pare nici clară, nici reconfortantă, ci extrem de susceptibilă, în schimb, se a le zăpăci minţile celor ingenui.

Un al treilea consideră cucernic maxima celebră din *Manifestul comunist*, conform căreia moara de vânt produce societatea

131

feudală, moara cu abur societatea capitalistă, drept însăşi definiţia doctrinei. Este mult prea limpede că ea desemnează, invers, ca motor al istoriei nu lupta de clasă, ci invenţiile ştiinţifice, care nu îi sunt subordonate vădit. Acesta este un exemplu de confundare excesivă a tehnicului cu socialul.

În acelaşi spirit, se constată în mod curent că teoria lui Lefebvre des Noettes, care susţine că o inovaţie fericită în privinţa modului de-a înhăma caii a adus cu sine sau a contribuit la dispariţia sclavagismului, e considerată drept un soi de verificare a marxismului. Or, din nou, este evident că din această descoperire trebuie extras argumentul invers. Ea dovedeşte, la rândul ei, că mai degrabă invenţiile tehnice decât lupta de clasă atrag după sine transformările structurii sociale. Nici vorbă însă de aşa ceva: ceea ce este adevărat în privinţa inventării gâtarului trebuie să fie cu atât mai mult în privinţa descoperirii aburului, a electricităţii sau a energiei atomice, care au toate drept prim rezultat faptul că îngăduie economisirea unei cantităţi deja

enorme şi în viitor fabuloase de efort uman.

Măcar dacă aceşti apărători benevoli ar fi priviţi cum se cuvine de către partizanii oficiali ai cauzei de care se îngrijesc! Ei sunt însă prompt maltrataţi şi trataţi ca duşmani. Li se explică faptul că marxismul nu are nevoie de ajutorul lor şi că a-ţi imagina că el ar putea primi de la primul venit un supliment corect în cazul – de altfel improbabil – în care ar avea nevoie să fie completat în vreo privinţă reprezintă o injurie faţă de o asemenea doctrină.

Căci această doctrină are nişte partizani atitraţi. Jocul nu este liber. Ea a fost adoptată de un partid puternic care, la fel ca o Biserică, nu îi vede cu ochi buni pe liber-cugetători, adică pe cei ce ar vrea să-şi dedice, independent de el şi într-o manieră dezinteresată, timpul, înţelepciunea şi talentul examinării şi dezvoltării sistemului. Aceştia imploră zadarnic şi oferă degeaba dovezile docilităţii lor. Trebuie ca mai întâi să intre în partid, iar dacă nu intră, este clar că refuză esenţialul, că „răspund", aşa cum spun mamele copiilor obraznici.

Pe de altă parte, îşi imagina cineva că cei ce sunt campionii unei teorii pe care suita evenimentelor a dovedit-o atât de greu de susţinut ar fi concilianţi? Ei sunt neînduplecaţi. Nu cedează

niciodată. Par insensibili în faţa evidenţei şi oricine îşi dă seama în scurt timp că este inutil să prelungeşti controversa cu ei. Este iritat de discuţie, deşi rămâne incapabil să descopere punctul anume care îl afectează şi continuă să fie cu atât mai înfuriat cu cât simte că furia sa este oarbă şi neputincioasă.

Nu există nicio soluţie pentru încăpăţânatul care, bizuindu-se pe vreo dogmă pe care nici nu se osteneşte să o cunoască aşa cum trebuie, respinge cu îndrăzneală cele mai bune argumente care se opun certitudinii sale. Nici faptele, nici logica nu reuşesc să îl convingă. îl sileşti să facă o opţiune dificilă, crezi că l-ai obligat să accepte alternativa finală forţându-l să se contrazică, dar el inventează întruna, ca să se fofileze, cine ştie ce portiţă de scăpare, subtilă sau bizară şi impertinentă. Nimic nu îi poate clătina decizia; îl faci în sinea ta imbecil, dar eşti derutat de ingeniozitatea sa. îl acuzi de candoare, dar simţi că e viclean. Nu îi mai trebuie decât să înţeleagă, dar nu consimte la aşa ceva. îi incriminezi reaua-credinţă, dar-vai! – cum să-i negi sinceritatea când tocmai ea e cea care creează enigma? Mulţi o contestă: în acest fel, ei simplifică problema pentru moment, dar fac ca

orice soluţie să fie ulterior dificilă.

Ori de câte ori te laşi surprins, ieşi din dezbatere indignat. Cu fiecare nouă experienţă, îţi juri că nu o să mai discuţi şi o faci din nou cu prima ocazie, fiindcă această înfrângere a raţiunii e pentru spirit un fel de scandal. Nu reuşeşti să-ţi dai seama că în acest caz inteligenţa se dovedeşte întru totul dezarmată în faţa unei tenacităţi absurde, neinteligente şi ininteligibile, impermeabile prin natura sa la motivele raţiunii (şi cu atât mai mult la cele ale inimii).

Un autor a notat remarcabila diferenţă ce separă reacţiile credinciosului dintr-o biserică sau ale unui membru al vreunui partid, după cum acesta se află în faţa superiorilor săi sau a unor profani. Faţă de conducători, umilinţa sa nu are margini: „*Eu nu ştiu nimic*, afirmă el, *iar ei ştiu totul*". În schimb, ce dispreţ faţă de cei ce rămân în bezna din afară: „*u ştiu*, spune el de astă dată, *iar ei nu ştiu nimic*".

Ne putem da seama în scurt timp că o asemenea atitudine în cursul unei discuţii face ca orice dezbatere intelectuală în care trebuie să precumpănească evidenţa sau, în lipsa ei, cea mai bună

133

raţiune, să fie imposibilă: aici nu raţiunea are importanţă, ci autoritatea indivizibilă a comunităţii la care s-a aderat, pentru că prin ea se simte susţinut şi pe ea are conştiinţa că o protejează la rândul său cel care-i apără dogmele chiar şi în privinţa celui mai insignifiant punct. Nu contează că acesta din urmă, supus judecăţii tuturor, nu trece examenul: nu este vorba de judecată sau de examen. Detaliul degeaba pare lipsit de orice importanţă. Nu are niciun rost să-i strigi încăpăţânatului că ar putea renunţa la el fără nicio pagubă, că în acest fel cauza sa nu ar fi cu nimic şubrezită, ba chiar că ar fi mai consolidată; totul e zadarnic. El nu cedează, deoarece simte că, dacă ar ceda câtuşi de puţin, ar ceda complet. Explicaţia este simplă. Pentru el, a aproba sau a rămâne de neclintit nu este o chestiune de eroare sau de adevăr, ci de loialitate sau de trădare. Totul este inversat: nu se pune problema de-a fi înţelegător, ci de-a fi incoruptibil.

Pe de o parte, o ştiinţă desconsiderată în ochii tuturor celor ce ştiu, pe de alta o fervoare prost informată care se consumă fără socoteală pentru a demonstra excelenţa celei dintâi: această situaţie dă de gândit. Ea nu se explică în niciun fel fără intervenţia unui factor străin de ordinea cunoaşterii şi de pura concurenţă a ideilor, într-adevăr, cum să dai seamă de extraordinara fascinaţie exercitată

asupra unui foarte mare număr de spirite lucide şi informate de către o doctrină îmbătrânită, excepţional şi clar dezminţită de fapte, care este pe deasupra apărată de un arsenal de subterfugii grosolane, de o dezordine eficace de absurdităţi şi de inconsecvenţe?

Răspunsul nu lasă loc îndoielii. Doar simplitatea îi împiedică recunoaşterea. El putea fi dedus din însăşi doctrina al cărei succes deconcertează. Iată-l, într-un cuvânt: acest prestigiu scandalos vine în totalitate din existenţa partidelor comuniste şi a Rusiei sovietice. Ca să o spunem mai pe şieau: departe de-a garanta forţa şi raţiunea de-a fi a partidelor comuniste, doctrina marxistă e cea căreia partidul comunist, împreună cu imperiul care îl sprijină (şi care, după cum se repetă mereu, ocupă o cincime din glob), îi oferă pretutindeni forţa şi raţiunile-i actuale de existenţă.

Fără acest partid şi fără acest imperiu, ea nu ar mai fi fost de mult decât un soi de curiozitate de care s-ar mai interesa doar o mână de erudiţi. Studiind primele începuturi ale economiei politice, aceşti

arheologi ar vorbi între ei despre Marx aşa cum istoricii chimiei vorbesc despre Lavoisier sau aşa cum este citată în manuale fiecare teorie a precursorilor: erorile lor naive stârnesc zâmbete, dar intuiţiile lor corecte continuă să provoace admiraţie. Aceasta ar fi fost soarta inevitabilă a marxismului, dacă ar fi fost realmente teoria ştiinţifică pe care fidelii săi susţinători pretind că este.

El nu este însă nici ştiinţă şi nici măcar o metodă, ci, cel mult, în stadiul ultim al degradării sale, o sofistică, de genul celor de care fac uz diversele ştiinţe conjecturale şi pe care este îngăduit, dar fără ca asta să aibă o prea mare importanţă, să le numim complezent „dialectică". În acelaşi timp, el este mai mult decât o ştiinţă: este ideologia unui partid puternic, care se serveşte de ea ca de un stindard, prefăcându-se că îl face să fie invincibil, când, dimpotrivă, numărul şi valoarea trupelor sale sunt factorii care îl salvează de la uitare, care îi permit să subziste şi care fac să fie respectat, în loc să fie ţinta batjocurii de care ar avea parte din plin dacă nu ar beneficia de un sprijin atât de redutabil.

Într-o formulă cunoscută şi repetată de mii de ori, Marx şi Engels sunt lăudaţi pentru a fi spulberat iluzia idealistă a filosofiei lui Hegel şi a fi repus dialectica pe picioare. Se pare că discipolii lor au răsturnat-o din nou cu capul în jos, într-atât de necesar pare ca

operaţiunea să fie luată de la capăt. Ce poate fi mai contrar materialismului istoric decât să-ţi imaginezi că existenţa şi demersurile unui partid, expresie a unor structuri economice şi politice considerabile, sunt determinate de un sistem de idei? Nu este mai conform cu propriile teze ale doctrinei să o consideri mai degrabă decât descrierea obiectivă şi fidelă a realităţii, drept vălul ideologic ce serveşte la justificarea ambiţiilor unei clase?

Desigur, sistemul de idei exista înaintea mişcării care şi l-a însuşit ca drapel. Doctrina marxistă a existat înaintea partidului comunist. Dar tocmai asta este: conjunctura istorică nu determină niciodată ideile în sine, ci uzul căruia le sunt ele hărăzite.

135

CAPITOLUL III ORTODOXIE ŞI ŞTIINŢĂ

1. *Dogmatismul* vJ dată ce am lămurit această relaţie, nu mai rămâne nicio ciudăţenie căreia să nu-i putem înţelege de îndată raţiunea de-a fi. Înainte de toate, desluşim lesne în care puncte esenţiale şi pentru satisfacerea căror presiuni interne se separă de ştiinţă o doctrină care se afirmă cu disperare ştiinţifică, dar: 1) la care recursul la argumentul autorităţii joacă rolul cel mai de seamă; 2) care consideră depăşirea ei ca fiind imposibilă; 3) care aparţine unui grup definit, fără investitura căruia nimeni nu e presupus a putea s-o cunoască, s-o înţeleagă şi s-o interpreteze în mod util; 4) care, erijându-se în criteriu suprem al adevărului, pretinde că decide în privinţa justeţei ipotezelor ştiinţifice, dacă nu şi a oportunităţii investigaţiilor.

Aceste patru trăsături, opuse toate deopotrivă însuşi spiritului ştiinţific, sunt dimpotrivă eminamente caracteristice spiritului ortodoxiei. Merită osteneala să zăbovim asupra fiecăreia dintre ele, subliniind de fiecare dată măsura în care decurge necesarmente dintr-o situaţie dată, mereu aceeaşi: existenţa unui grup cuceritor care îşi bazează totodată titlurile, pretenţiile şi succesul pe posesiunea unui soi de doctrină-talisman. Funcţia acesteia, care nu variază deloc, depăşeşte la drept vorbind destul de vădit domeniul intelectual. Un talisman se prezintă îndeobşte la popoarele primitive sub forma vreunui obiect miraculos, iar în civilizaţiile mai avansate, mai curând sub înfăţişarea unui adevăr revelat sau a unei metode infailibile, ceea ce nu înseamnă că nu continuă să îndeplinească aceleaşi servicii şi să pună în joc aceleaşi pasiuni.

136

Prestigiul ştiinţei nu are a se teme deloc de critică sau de libera examinare, deoarece rezultatele sale sunt însuşi rodul unei cercetări la care au putut participa toţi şi în care contestaţia nu numai că nu a fost evitată, ci a fost sistematic provocată. Adevărul unei teorii fizice sau biologice rămâne întotdeauna suspendat de verdictul unei experienţe favorabile sau defavorabile. O experienţă, o nouă cercetare, poate oricând dovedi că Newton, Lavoisier sau Einstein ori, ca să rămânem în domeniul teoriilor economice, că Adam Smith, Ricardo sau Keynes au greşit. De altfel, nu e nimic tragic în eroarea lor. Ştiinţa nu avansează decât cu acest preţ. Ea nu este de la bun început perfectă şi completă, şi nici fixă şi infailibilă. Ea constă într-un şir de descoperiri mereu repuse în chestiune.

Dimpotrivă, o doctrină garantată prin forţa unei facţiuni, pe care pare să o protejeze la rândul ei, căreia-i slujeşte ca să-şi acopere strategia, trebuie să prezinte un minimum de stabilitate. În orice caz, este exclus ca ea să poată fi inventată din exterior, lăsată la cheremul unei descoperiri, al unei experienţe, al unui supliment de studiu sau de informaţie. De unde şi perpetuul recurs la textele originale, disputele glosatorilor şi recursul la argumentul autorităţii. Se vede limpede că a adera la marxism are o cu totul altă importanţă decât a lua partea fizicii relativiste sau a geometriei noneucli-diene. Într-un caz, nu este vorba decât de o opţiune intelectuală, revocabilă oricând şi care nu atrage după sine niciun fel de fidelitate, iar în celălalt nu este vorba doar de acceptarea unui sistem de ipoteze, ci de afilierea deliberată la o sectă, de intrarea într-o alcătuire de forţe. Această situaţie atrage după sine o particularitate notabilă care a provocat o mare surprindere. Ea constituie cel de-al doilea punct.

2. *Marxismul nu poate fi depăşit*!"; – S

Istoria ştiinţei este cea a unui şir de erori rectificate: fiecare teorie este nuanţată, completată, realcătuită sau descalificată, într-un

137

cuvânt: depăşită de următoarea. Or, marxismul, deşi pretinde că absoarbe instantaneu orice nouă descoperire, nu admite posibilitatea de-a fi modificat de aceasta pentru nimic în lume. El se prezintă ca un fel de cadru extensibil în mod nedefinit, dar a cărui arhitectură nu este deformată de dezvoltarea sa. Postulatele sunt intangibile. O dată ce a fost dobândit, un rezultat rămâne imuabil, doar dacă o decizie

pontificală, notificată *ex cathedra*, nu vine de sus ca să autorizeze o nouă interpretare. Nicio altă procedură de revizuire nu este de conceput. Extraordinară pretenţie care, şi ea, contrazice categoric natura ştiinţei, în care progresul constă într-o depăşire continuă. Orice savant şi-a depăşit predecesorul şi se aşteaptă să fie depăşit la rândul lui. E un fel de regulă a jocului.

O ortodoxie nu-şi poate permite un asemenea lux. Ea are nevoie de o continuitate mai bine afirmată. Lucrul acesta se vede clar la marxism: acela care pomeneşte de depăşirea sa rosteşte, după cum bine se ştie, o blasfemie inexpiabilă. Sunt mulţi care nu înţeleg că nişte spirite ce se pretind a fi în avangarda progresului ştiinţific dau dovadă de o atât de insurmontabilă aversiune faţă de termenul *a depăşi*, care ar trebui, dimpotrivă, să-i încânte. Raţionamentul se prezintă în felul următor: de ce să-l depăşeşti pe Marx nu ar fi ţelul suprem al discipolilor săi, aşa cum cel al discipolilor lui Galileo Galilei a fost în mod evident să-l depăşească pe Galilei, al urmaşilor lui Arhimede să-l depăşească pe Arhimede etc? Desigur, dacă ar fi vorba de ştiinţă, aşa s-ar petrece lucrurile. Dar, de îndată ce esenţialul nu mai este cunoaşterea, ci lupta, atitudinea normală devine imposibilă. Noii ortodocşi socotesc deci că adevărul a fost descoperit la jumătatea secolului al XIX-lea şi strigă cu toţii că sub pretextul de a-l depăşi se ascunde dorinţa obscură de-a regresa. Fără osteneală, ei denunţă această manevră insidioasă.

Pentru a înţelege atitudinea lor, e suficient să ne amintim că dezbaterea nu se situează pe planul adevărurilor abstracte, ci pe cel al confruntării forţelor. Într-adevăr, în spatele marxismului se află partidul comunist, adică o organizaţie puternică şi speranţa unei mulţimi umilite. În spatele lui Galilei şi al lui Newton nu s-a aflat niciodată nimic altceva decât ştiinţa şi adevărul. Diferenţa

este fundamentală: e suficient să medităm o clipă ca să sesizăm efectele. A critica marxismul înseamnă a insinua că partidul comunist ar putea să nu aibă dreptate. A pretinde că este depăşit nu are consecinţe doar la nivelul ideilor, ci înseamnă în fond a estima că o altă formaţiune politică ar putea răspunde mai bine necesităţile! istoriei, că ipoteza aceasta, cel puţin, nu ar putea fi exclusă din principiu. Iată ce este intolerabil. Iată unde se ascunde trădarea. Iată de ce este important ca marxismul să fie apărat împotriva a tot şi a toate. Cine, în

locul marxiştilor, nu ar gândi la fel şi nu ar proceda similar?

Când o doctrină nu a dat naştere nici unei biserici, puţin contează că este discutată. Ea atrage dimpotrivă discuţia, despre care fiecare speră că va aduce lumină. Într-adevăr, ea ridică o problemă pur intelectuală, care nu îi tulbură decât pe filosofi. Dar când o simplă facţiune a adoptat o teorie, iat-o pe aceasta transformată în dogmă, inevitabil; iar problema capătă de îndată o nouă gravitate. Să ne gândim la vivacitatea cu care adepţii lui Compte, Freud sau ocultiştii, care nu sunt totuşi decât o mână de oameni, care sunt blânzi şi nu au prea multe ambiţii, reacţionează la cel mai mic atac la adresa scrierilor maeştrilor lor, şi vom înţelege că adepţii comunismului, care sunt numeroşi, bine organizaţi şi care nutresc planuri măreţe, nu îl văd cu ochi buni pe cel care, fie şi cu cele mai bune intenţii de pe lume, se apucă să rectifice marxismul. Ei nu îi ascultă justificările şi se îndoiesc de bunăvoinţa sa. Se simt atacaţi şi ripostează fără întârziere sau îngăduinţă. Argumentele invocate de adversarii lor nu îi interesează. De altfel, nu îi interesează nici conţinutul propoziţiilor contestate, deoarece acestea sunt pentru ei precum teologia pentru creştin: tutelare şi îndepărtate. Trebuie să le apere nu fiindcă sunt adevărate, ci fiindcă apărându-le, apără partidul, adică pe ei înşişi.

De aceea nu se cuvine să speri ca zelosul să examineze raţionamentele care îi sunt aduse drept contraargument. El îşi trădează credinţa de fiecare dată când admite, chiar şi provizoriu şi pentru comoditatea controversei, validitatea acestora. Dacă nu ştie să răspundă, el acuză mai degrabă incapacitatea sa de-a discuta decât insuficienţa doctrinei sale. Şi mai frecvent, el recu

noastre în aceste obiecţii dificile tot atâtea capcane ale diavolului: vreau să spun că le explică în scurt timp prin tarele inerente naturii interlocutorului său, de exemplu originea socială sau mentalitatea-i reacţionară, care îi deformează judecata şi îi discreditează dinainte argumentele. O asemenea atitudine este fără îndoială mai mult polemică decât comprehensivă. Prin asta de altfel poate fi estimată ca indispensabilă unor oameni care sunt mai ocupaţi cu lupta politică decât cu interpretarea dezinteresată a universului: ei lasă altora, mai exact chiar savanţilor sau filosofilor, această din urmă grijă, iar în ce îi priveşte personal, ei caută înainte de toate în doctrina lor un principiu suplimentar de coeziune. De aceea marxiştii se simt

solidari unii cu alţii şi îi privesc ca pe duşmanii lor comuni pe toţi cei care atacă sistemul indiferent în ce privinţă, fie ea şi cea mai îndepărtată de preocupările lor personale.

Înseamnă oare aceasta că marxismul este condamnat la fixitate absolută? Nici pe departe. Rămâne doar stabilit că doctrina e infailibilă. Ea nu serveşte de fapt decât la acest lucru. În orice caz, nu i se cere practic nimic mai mult decât această ostentaţie de infailibilitate. În rest, sunt îngăduite cele mai libere interpretări, cu condiţia să fie acoperite de autoritatea partidului. Aşa se petrec lucrurile cu imutabilitatea dogmelor pentru orice Biserică.

Dialectica, ce îndeplineşte în problemele de ideologie acelaşi rol ca raţiunea politică în deciziile partidului şi care pare uneori o simplă prelungire a acesteia din urmă, e suficientă pentru a anexa, a respinge sau a corecta ceea ce trebuie. Este un instrument infinit de suplu, a cărui utilizare este recomandată dintotdeauna oficial şi al cărui echivalent i-a lipsit Bisericii catolice, împiedicând-o să-şi adapteze dogmele la situaţiile noi. De aceea, în ciuda dogmatismului şi a pretenţiei sale de a nu putea fi depăşit, nu s-ar putea nega, după opinia mea, fără a greşi, că marxismul este viu. Căci vii sunt numai doctrinele încarnate (într-un partid sau într-o Biserică) şi ele rămân astfel câtă vreme prosperă sau doar subzistă comunităţile care le încarnează.

Confuzia vine, fără îndoială, din faptul că există obiceiul de-a valida partidul comunist pornind de la temeiul doctrinei marxiste, dar am văzut că se cuvenea să se pornească de la ipoteza

140

Inversă, conform căreia doctrina marxistă e cea care îşi ia vigoarea şi justificarea din existenţa şi progresele partidului comunist: acesta, bineînţeles, întreţine echivocul, în mod inocent de altfel, deoarece are nevoie să-şi bizuiască dreptul pe o autoritate necontestată, şi anume cea a ştiinţei, exact cum a făcut şi Biserica, ce oferea Revelaţia drept garanţie a misiunii sale, în timp ce în realitate teologia pe care o susţinea nu-şi găsea alt sprijin decât în puterea sa efectivă de comunitate înflăcărată şi disciplinată. Nu e în aceasta niciun machiavelism, ci cel mult una din iluziile obişnuite date de fervoare şi sinceritate. În măsura în care adevărul se bucură de mai mult prestigiu decât forţa, sau doar de un alt prestigiu, este inevitabil ca ceea ce exprimă un antagonism de forţe să fie transpus în limbaj al adevărului, fiindcă se adaugă de îndată o prioritate de drept unei revendicări de

fapt.

De aceea, atunci când mulţi se ostenesc să demonstreze cu erudiţie sau sagacitate inexactitatea marxismului, subliniindu-i erorile, înfrângerile sau laturile ridicole, ei se chinuiesc degeaba, deoarece nu pot spera să îi convingă decât pe savanţi. Or, niciun economist nu i-a aşteptat pe ei şi demonstraţiile lor pentru a desluşi ce trebuie luat şi ce nu de la Marx, la fel cum un chimist nu ignoră ceea ce mai este valabil din opera lui Gay-Lussac. Cazurile sunt aparent similare, dar nu asta este problema.

Pentru omul de ştiinţă, marxismul nu e nimic altceva decât o teorie de la mijlocul secolului al XIX-lea, marcată de defectele vremii sale. El îşi dă seama cât de grav se resimte ea de pe urma faptului că pe atunci disciplinele sociologice erau încă în stadiul copilăriei timpurii, şi regretă de asemenea că ea este atât de contaminată de filosofiile istoriei de la începutul secolului, atât de naiv „milenariste" şi convinse, după cum s-a observat deseori, că după o îndelungată istorie nefericită, omenirea avea să cunoască o perioadă fericită şi fără istorie. El mai ţine seama şi de transformările considerabile pe care le-a suferit lumea din epoca în care a fost formulat marxismul încoace şi de condiţiile particulare din acea epocă. Căci, dacă istoria determină orice lucru, ea determină şi teoriile care o interpretează. De altfel, savantul nu se gândeşte să nege importanţa contribuţiei marxiste, Pe care presupun că o consideră în anumite privinţe decisivă. El

141

consideră că anumite părţi ale acesteia sunt definitiv încorporate ştiinţei, dar pe lângă restul trece indiferent, fără a se preocupa măcar de-a şti dacă este sau nu de acord cu nişte teze care sunt tot atât de îndepărtate de el ca şi cele ale Sfântului Toma sau ale lui Paracelsus. Marxistul nu poate manifesta o asemenea detaşare: el are nevoie ca, într-un fel, doctrina sa să rămână invariabilă. El nu este moştenitorul întregului lanţ de savanţi sau filosofi, ci al unuia singur dintre ei, căruia trebuie să-i rezerve o soartă aparte şi să axeze totul pe evanghelia sa. Pentru el nu contează adevărul ştiinţific. Îndepărtată, abstractă, fluctuantă, supusă constant revizuirii, dacă nu revoluţiilor, ea nu-i satisface nevoia unui reper fix şi a unei garanţii permanente pentru acţiunea lui.

3. Marxismul este apanajul unei facţiuni

Adevărul ştiinţific suferă din acest punct de vedere de un viciu

capital, care îl face să se recuze fără apel în privinţa acestei funcţii discriminatorii: el este impersonal, fiecare îl poate invoca deopotrivă, el nu aparţine în propriu nici unui clan. Acest fapt tranşează totul. Într-adevăr, este limpede că un partizan nu poate face nimic cu un adevăr pe care adversarului i-ar fi îngăduit să se bizuiască dacă e cazul sau pe care ar fi în drept să-l conteste. O facţiune ambiţioasă are nevoie de un adevăr pe care să-l poată afirma ca fiind universal valabil şi căruia să-i deţină totuşi monopolul. Trebuie ca fiecare din membrii săi să-şi poată spune, gândindu-se la refractari: „Eu ştiu, ei nu ştiu". Să chibzuim o clipă. Este aceeaşi problemă pe care religiile le rezolvă, pe plan teoretic, prin recursul la Revelaţie, iar pe plan practic, prin obligaţia convertirii, adică a unui soi de transformare a personalităţii, de nouă naştere, care nu are nevoie de nimic altceva decât de graţia unui sacrament pentru a-i asigura neofitului avantaje.

Este cu atât mai interesant să cercetăm felul cum se prezintă o asemenea dificultate pentru o doctrină care consideră temeiul adevărului ca fiind întru totul uman şi căreia această soluţie îi este deci în principiu refuzată. Căci pentru ea problema nu este mai puţin presantă: soluţia este mai delicată. Pe de o parte, facţiunea

I

nu ar putea renunţa la privilegiul de-a deţine ştiinţa infuză, de-a reprezenta, ca să spunem aşa, calea, adevărul şi viaţa. Cu toate acestea, cum ar îndrăzni ea să afirme în mod raţional că adevărul coincide cu o doctrină anume, atât de bine asimilată de un grup definit, încât pare exclus să poţi să o descoperi, să o posezi sau chiar să te apropii sensibil de ea înainte de a-i aparţine acestui grup?

Răspunsul tradiţional la o dilemă de acest fel nu este altul decât distincţia dintre cele două ordine, cel al ştiinţei şi cel al credinţei: unul se deschide spre cercetarea independentă, la care sunt suficiente luminile naturale, iar celălalt presupune altele speciale, care provin de la divinitate şi care îi favorizează doar pe membrii Bisericii sale.

Această soluţie, cea mai economică în ansamblu, nu este scutită de dificultăţi, pentru că la urma urmei oricine se poate pretinde direct inspirat de Dumnezeu şi receptacul al unei revelaţii inedite, de unde şi luptele ce pot fi mereu observate între mistici şi ierarhia ecleziastică. În final, aceasta nu îi admite decât pe cei ce îi admit la rândul lor autoritatea suverană, stigmatizându-i pe ceilalţi ca eretici. Ei îi este în

general uşor să descopere în labirintul textelor un motiv de a-i condamna şi, când nu găseşte niciunul, orgoliul de-a nu se supune trece drept o dovadă destul de bună a intervenţiei Diavolului.

Se poate însă întâmpla ca facţiunea cuceritoare, şi exact acesta este cazul partidului comunist, să-şi fi interzis dinainte această soluţie. Ea este atunci constrânsă să întemeieze cunoaşterea adevărului pe folosirea facultăţilor despre care e greu de pretins că o docilitate de principiu le dezvoltă sau le iluminează, şi care sunt chiar destul de vizibil stânjenite de frâne, limite şi controale.

Cu toate acestea, facţiunea nu ar putea renunţa la monopolul ei. Dificultatea pare atunci aproape insolubilă. Teoretic, aşa şi este. Practic însă, este de-ajuns să o lăsăm în umbră, deoarece spiritul este atât de obişnuit să despartă complet problemele reflecţiei de cele ale acţiunii încât foarte puţini îşi dau seama de antinomie. Pe de o parte, adversarii doctrinei examinează foarte firesc unde anume este ea justă şi unde eronată şi o discută cu yioiciune, iar pe de altă parte iau seama la pretenţiile unui partid de-a poseda în propriu aceeaşi doctrină pe care pe deasupra o

143

prezintă ca infailibilă; desigur, ei consideră că asemenea pretenţii sunt de nesusţinut, dar ele nu îi surprind în mod deosebit, le înţeleg de minune, le găsesc la urma urmei fireşti şi nici prin gând nu le trece să le ceară socoteală teoreticienilor facţiunii despre motivul acestei exclusivităţi pe care o solicită pentru o doctrină întru totul umană. Ar fi totuşi curios să ştim cum o justifică aceştia din punctul lor de vedere. Ei nu o justifică însă: dat fiind că nimeni nu îi chestionează prea insistent asupra acestui punct, ei profită de asta în cel mai simplu mod cu putinţă, optând pentru tăcere.

Totuşi, intervalul dintre ştiinţa obiectivă, a celorlalţi, şi o teorie care fără îndoială că a fost la vremea ei ştiinţă, dar care face din ce în ce mai mult oficiu de credinţă, sporeşte fără încetare. Acest lucru nu se întâmplă numai fiindcă fidelii ei se încred în ea orbeşte: oricine procedează la fel faţă de ştiinţa obiectivă. Cine simte nevoia să verifice înălţimea Everestului sau viteza luminii? Important este că acest aşa-zis adevăr este considerat ca fiind rezervat unui anumit grup de oameni, care pe deasupra este un grup animat de o ardoare mesianică, ce crede că a primit din partea istoriei un soi de misiune şi se priveşte, tocmai în virtutea acestei doctrine, drept instrumentul conştient şi

făptuitor al unei necesităţi ce depăşeşte orice contingenţă individuală. Se poate înţelege că un asemenea grup apără cu înverşunare un monopol atât de decisiv.

O asemenea atitudine permite mai mult decât orice altceva să utilizăm aici riguros termenul de credinţă, căci credinţa nu este orice credinţă schimbătoare şi vagă. Ea este stabilită în articolele unui crez şi garantată de existenţa unei comunităţi de oameni care se afirmă drept depozitarii exclusivi ai unui adevăr. Când acest adevăr este de ordin raţional, dat fiind că raţiunea nu este socotită privilegiul nimănui, faptul devine atât de remarcabil încât trebuie să-l privim îndeaproape şi să ne întrebăm cum reuşeşte facţiunea să facă acceptată ideea că ea e singura care se bucură de un avantaj atât de scandalos, cum anume face ca această anomalie exorbitantă să fie verosimilă în propriii ei ochi.

Primul punct nu ridică dificultăţi majore. Marxismul, ca să păstrăm acelaşi exemplu, rămâne apanajul comuniştilor pur şi simplu fiindcă majoritatea celorlalţi nu îl vor: unii, care văd în el o concepţie despre lume, nu îl vor pentru că au adoptat o alta;

144

alţii, care îl consideră o sumă de cunoştinţe şi de ipoteze ştiinţifice, nu îl vor pentru că ştiinţa a continuat să avanseze şi în consecinţă au altele pe cap. Mai rămân cei care, continuând să se reclame de la sistem, refuză supunerea faţă de partid. Aceştia sunt trataţi pur şi simplu ca eretici. Nişte doctori stabilesc care sunt greşelile acestora şi denunţă cu o sumedenie de texte şi citate, exegezele temerare care i-au făcut să se rătăcească sau de care s-au făcut vinovaţi. Aceste dispute sunt adesea dintre cele mai subtile: operele Părinţilor Bisericii nu sunt mai meticuloase, mai erudite şi mai nuanţate în savantele lor distincţii.

Ce criteriu care să desemneze limpede interpretarea cea bună trebuie să adoptăm? Nici raţionamentul nu poate da o soluţie, deoarece duce la concluzii potrivnice, nici autoritatea Scripturii, care este solicitată în sensuri contrare. Soluţia tradiţională este în fond singura posibilă: este ortodoxă interpretarea Bisericii, aşa cum majoritatea, sau mai exact Suveranul Pontif, conciliile sau ierarhia au acceptat-o formulată. Precum s-a întâmplat odinioară cu Biserica catolică de-a lungul întregii sale istorii, Biserica este cea care defineşte ortodoxia şi nu ortodoxia Biserica. Aceasta înseamnă că, în cazul de

faţă, partidul comunist este singurul care are calitatea de-a defini marxismul valabil, mai exact marxismul actualmente valabil. Imprudentul care încearcă să îl judece în afara lui nu poate ajunge din principiu decât la eroare, chiar dacă, din întâmplare, ar da peste concluziile exegeţilor acreditaţi, căci problema este tocmai faptul că nu trebuie să dea peste ele din întâmplare. Biserica nu ar putea în niciun caz să se încreadă în inteligenţa credinciosului izolat, şi cu atât mai puţin în judecata laicului care nu îi acceptă nici măcar disciplina.

Când Armata sovietică a invadat în 1940 ţările baltice, ea i-a eliberat pe liderii comunişti întemniţaţi, aducându-i la putere, şi i-a vârât în temniţă pe membrii guvernului. Totul a mers bine pentru o vreme. Apoi, noii miniştri au fost chemaţi la Moscova, unde au fost interogaţi îndelung. Întorşi în ţara lor, norocul i-a Părăsit în scurt timp şi au ajuns curând în temniţă alături de cei care îi persecutaseră până nu de mult. Stupefiaţi de faptul că au fost închişi de eliberatorii lor şi confundaţi cu duşmanii acestora, ei nu au precupeţit niciun efort ca să obţină dreptate şi să lămu

145

reasca situaţia. Au urmat anchete, interogatorii şi dosare. Nefericiţii au aflat în cele din urmă că erau bănuiţi de troţkism. Această acuzaţie i-a deconcertat mai mult chiar decât întemniţarea şi au protestat din toate puterile. Pe bună dreptate: erau prea tineri ca să fi auzit de Troţki altfel decât ca de un trădător oribil şi un criminal lacom şi sângeros. Fuseseră dintotdeauna partizanii înflăcăraţi ai lui Stalin şi s-au făcut luntre şi punte ca să o dovedească. Instrucţia a fost reluată şi a trebuit să se recunoască faptul că spuneau adevărul. Asta nu înseamnă că nu au rămas în închisoare: „Eraţi, li s-a spus, troţkişti fără ca s-o ştiţi".

Am relatat această întâmplare fiindcă este autentică şi totodată puţin cunoscută. Există însă o sută de altele asemenea, în acelaşi sens. Cel ce mi-a relatat-o pe aceasta, un prizonier francez evadat din Prusia orientală şi internat în aceeaşi închisoare cu lituanienii, era extrem de indignat de felul cum se încheiase cazul.

L-am sfătuit să fie mai senin: „Gândiţi-vă puţin, i-am spus. La urma urmei, cine erau ei ca să pretindă că deosebesc adevărul de greşeală? Numai cei docţi o pot face, şi prin asta îi înţeleg pe cei ce sunt agreaţi de putere. Sunteţi catolic. Vă puteţi închipui că primul credincios venit poate hotărî în privinţa propriei sale ortodoxii?"

4. Doctrina este erijată la rangul de criteriu suprem al adevărului

Ştiinţa este chemată tot mai puţin să tranşeze în privinţa temeiului marxismului, în timp ce marxismul este, dimpotrivă, cel ce decide asupra temeiului cutărei sau cutărei ipoteze biologice, a oportunităţii cutărei sau cutărei investigaţii a fizicii sau a psihologiei. Cutare concepţie este denunţată ca fiind culpabilă şi burgheză, o alta este, dimpotrivă, declarată utilă pentru interesele revoluţiei şi în consecinţă potrivită cu mersul istoriei, în consecinţă conformă cu adevărul. Cât despre economia politică de după Marx, aceasta este condamnată atât de total, încât e pur şi simplu nimicită, cam în acelaşi mod în care procedează matematicienii atunci când aruncă la coş fără să le citească memoriile pe care le primesc despre cvadratura cercului. Această inversare surprinzătoare traduce şi în cazul de faţă aceeaşi necesitate, extrem de

Imperioasă şi de simplă: cea de-a pune ideologia la adăpost de ştiinţă, adică de posibilitatea permanentă de reînnoire, condusă de nişte străini inspiraţi mai curând de urmărirea unui adevăr universal valabil decât de grija faţă de triumful unei facţiuni anume.

Partidul comunist se pretinde deţinătorul unui adevăr asupra căruia revendică cel puţin un drept de primogenitură, şi pe care nu îl lasă să fie despărţit nici de originea şi nici de ambiţiile sale. Mai rămâne să-i stabilească superioritatea absolută asupra corpului de cunoştinţe din care s-a desprins această doctrină şi care, perfectibilă şi accesibilă tuturor, rod al unei elaborări libere, comune şi dezinteresate, continuă să treacă drept tipul însuşi al adevărului inatacabil: anume, ştiinţa.

În principiu, sunt de conceput două atitudini: combaterea sau ratificarea. Totuşi, în timp, doar cea de-a doua se dovedeşte fructuoasă. Din pricină că s-a cramponat prea mult de prima, Biserica catolică, de exemplu, a sfârşit prin a-şi pierde cea mai mare parte a creditului şi nu a izbutit niciodată, indiferent de amploarea concesiilor sale ulterioare, să recâştige încrederea savanţilor: dacă sunt creştini, ei rămân fără îndoială astfel, dar îşi continuă cercetările cu o independenţă totală faţă de credinţa lor; dacă sunt necredincioşi, privesc cu suspiciune o dogmă clar ireconciliabilă cu spiritul activităţii lor.

Partidul comunist a preferat mult mai repede o politică de asimilare condescendentă în locul conflictului declarat. Aşa se face că

marxismul nu derivă nici pe departe dintr-un punct de vedere opus ştiinţei, ci rămâne chiar înrudit cu aceasta prin originile sale. În ultimă instanţă, dificultatea în ce-l priveşte ar consta mai degrabă în a se deosebi de ea, pentru ca astfel să-şi manifeste faţă de ea natura particulară şi de neînlocuit, căci postulatele lor fundamentale sunt identice. De aceea, cele câteva condamnări îndreptate împotriva anumitor teorii ştiinţifice contemporane, cum ar fi psihanaliza, fizica relativistă sau genetica au un efect practic mai redus decât se crede. Trebuie să recunoaştem de altfel că anatemele respective, pronunţate în numele unor principii extrem de clare, vizează nu atât fundamentul experimental al acestor construcţii, cât eventualele lor extensii filosofice. Or, acestea, în anumite cazuri, depăşesc cu îndrăzneală, uneori chiar la fel de mult ca marxismul însuşi, măsura în care

este admis să se recurgă la o ipoteză pentru explicarea feno-nenelor astfel încât este întru totul îngăduit ca aceste speculaţii emerare să fie respinse. Acest lucru trebuie însă făcut bizuin-lu-ne pe experienţă, nu denunţând incompatibilitatea lor cu nişte Speculaţii încă şi mai vaste şi mai temerare. Gravitatea triumfului; ui Lîsenko nu provine nici pe departe din conţinutul tezei sale: i din natura argumentelor lui. El nu le spune adversarilor: „Experienţele voastre nu sunt valabile, în timp ce ale mele sunt; i dovedesc contrariul alor voastre. Să le repetăm şi unii şi alţii în ele mai riguroase condiţii de control, şi faptele vor decide". El strigă: „Concluziile voastre nu se potrivesc cu materialismul istoric, deci sunt burgheze, reacţionare, metafizice şi formaliste". Şi obţine o condamnare politică a adversarilor, ce duce la desti-uirea şi uneori la deportarea lor. Aceste fapte reprezintă mult mai mult decât este nevoie pentru a-i nega atitudinii lui Lîsenko orice calitate ştiinţifică, chiar dacă teoriile sale ar fi cele mai exacte de de lume. Dar numai faptul că pentru a se impune ele se bizuie mai curând pe presiunea oficială decât pe raţiune e de-ajuns pentru a presupune că sunt false. De altfel, nici nu contează. Ştiinţa urăşte excomunicările şi nu are ce face cu ele. De îndată ce un congres sau un conciliu este întrunit cu mare pompă pentru a invalida anumite opinii şi a cere ca cei ce le susţin să-şi recunoască greşeala, chiar dacă opiniile controversate sunt efectiv imprudente sau mincinoase, asemenea procedee trădează totuşi o atitudine inchizitorială, tradiţional străină spiritului pur ştiinţific care, sigur de

victoria sa inevitabilă, lasă, dispreţuitor, ca greşeala să moară de moarte bună. Ştiinţa convinge, nu constrânge.

*

Marxismul, care înţelege să se prevaleze de prestigiul asociat ştiinţei, nu se poate declara fără riscuri ostil unei teorii sau alteia care se declară explicit legată de el, care derivă din el fără intermediar şi a cărei validitate definitivă – presupunând că ştiinţa suferă definitivul – riscă la urma urmei să fie recunoscută dintr-o clipă într-alta sau este deja omologată pretutindeni. Este întotdeauna imprudent pentru un tribunal al Inchiziţiei să-i refuze unui

Galilei afirmaţia că Pământul se roteşte. Cu toate acestea, cum rămâne mult mai avantajos ca partidul comunist să posede şi să răspândească un adevăr personal, marxismul trebuia mai degrabă să rişte o asemenea aventură, decât să se lase confundat pur şi simplu cu ştiinţa.

În acest scop, el deosebeşte cunoaştere şi metodă. Ca ansamblu de cunoştinţe dobândite la o dată definită, se admite că marxismul nu se poate afla în contradicţie cu ştiinţa propriu-zisă. Într-adevăr, el îi ratifică rezultatele pe măsură ce acestea sunt stabilite cum se cuvine. Dar, ca metodă, el se laudă cu faptul de-a constitui o disciplină superioară ştiinţei înseşi, face ca cercetarea să fie fecundă, îl inspiră pe savant şi îl fereşte de greşeală. La limita extremă, se consideră că orice descoperire este datorată aplicării anticipate sau ulterioare, inconştiente sau deliberate a metodei marxiste. Aceasta se recunoaşte prin utilizarea dialecticii, în privinţa căreia nu există vreo definiţie, după cum nu există vreuna pentru har, şi din aceleaşi motive. Fără îndoială că se vorbeşte uneori de teză, de antiteză sau de sinteză, ori de acţiune şi reacţiune, sau la fel de bine de trecerea de la cantitate la calitate, dar aceste formule nu sunt susceptibile decât de o utilizare întru totul scolastică: efectul lor practic este riguros nul, din simplul motiv că nu ar putea exista decât o singură metodă de cercetare ştiinţifică, de care se folosesc toţi savanţii, indiferent că sunt sau nu marxişti, catolici, că profesează sau nu, în adâncul inimii lor, credinţele cele mai excentrice. Ea este alcătuită dintr-un ansamblu de procedee de investigaţie, de experimentare, de probe şi contra-probe, specific fiecărei discipline. Aceste comandamente sunt de fiecare dată atât de precise şi de adecvate obiectului lor încât nu lasă niciun pic de loc

concurenţei unor principii atât de abstracte şi de generale precum cele ce sunt prezentate de obicei ca formând esenţialul dialecticii marxiste.

Nu pare deci nici convingător şi nici măcar verosimil ca aceasta să le aducă fie şi cel mai mic ajutor savanţilor în ce priveşte munca lor profesională obişnuită. Nu se poate însă dovedi că ea nu le comunică geniu, adică o mai mare şi oarecum sublimă facultate de invenţie. Or, după mărturiile aproape unanime ale biologilor, fizicienilor, chimiştilor, astronomilor, matemati

elenilor care au aderat la marxism şi la partidul comunist, lucrurile s-au petrecut în cazul lor întocmai aşa: dialectica le-a lărgit viziunea, le-a îngăduit să elucideze numeroase probleme care înainte le fuseseră obscure şi le-a înfăţişat în adevărata ei lumină dezvoltarea cunoştinţelor din ramura în care lucrau. În majoritatea timpului, ei nu ezită să-i atribuie meritul descoperirilor pe care le-au făcut de când au luat cunoştinţă de ea. La drept vorbind, acestea din urmă sunt rareori mai remarcabile decât cele pe care le-au făcut atunci când nu cunoşteau dialectica marxistă. Aceste mărturisiri concordante interzic totuşi celui deja convins să se îndoiască de excelenţa metodei. Pe deasupra, ele au avantajul de-a situa cea mai mare eficacitate a acesteia în domeniul inevitabil obscur şi misterios al naşterii ideilor, unde este dificil să recunoşti ceva clar sau sigur.

Astfel, este lesne să pretinzi că influenţa dialecticii se dovedeşte aici decisivă: în plus, un adversar şi-ar irosi timpul dacă ar încerca să demonstreze că nimic nu e adevărat. În acest fel, raporturile dintre ştiinţă şi marxism sunt rezolvate în mod satisfăcător: marxismul constituie, ca să spunem aşa, elementul motor al ştiinţei, aceasta progresând datorită lui şi utilizării dialecticii. De la el îşi trage ea eficacitatea. În cele din urmă, cercetarea ştiinţifică nu mai apare drept degradarea profană a unei cunoaşteri superioare pe care un soi de botez o împărtăşeşte dintr-odată noilor iniţiaţi.

Scopul dorit este atins: marxismul nu se opune niciodată ansamblului ştiinţei ca sumă de cunoştinţe, ci îşi rezervă dreptul de a-i condamna un rezultat anume sau altul, a cărui ortodoxie i se pare îndoielnică sau ale cărei consecinţe i se par inoportune. În sfârşit, ca metodă, el înţelege să se deosebească în mod expres de simpla cercetare, luându-şi chiar faţă de ea valoarea unei adevărate revelaţii care îi insuflă viaţă şi o face să înflorească. De aceea, înscrie în propriul

său beneficiu fiecare din triumfurile pe care ea le obţine. Cât despre încetinelile sau eşecurile pe care o minte cârcotaşă este uneori ispitită să le reproşeze unei investigaţii scrupuloase, se înţelege de la sine că ele provin din insuficienţa cercetătorilor burghezi lipsiţi de „lumina marxismului", după cum sună formula de exprimare care s-a încetăţenit. Orice ar face, le lipseşte iluminarea.

150

În acelaşi timp, stabilitatea doctrinei este obţinută, din moment ce metoda care continuă să le garanteze credincioşilor aceleaşi avantaje faţă de concurenţii lor este aceeaşi. În paralel, actualizarea ei perpetuă este automat efectuată: şi marxismul nu are a se teme că se va pomeni într-o bună zi depăşit de stadiul prezent al cercetării ştiinţifice. Pe plan teoretic, el triază rezultatele acesteia după capriciile sale, admiţându-le pe unele şi înlăturându-le pe altele, după cum îi dictează interesul. În retractarea lui Evgheni Varga, convins că susţinuse afirmaţii temerare, citim următoarele: „Faptele cele mai clar constatate îşi pierd orice valoare în ochii ştiinţei când sunt invocate în afara oricărei aplicări a metodei marxist-leniniste şi a considerării conexiunilor lor dialectice". Pe planul aplicaţiilor tehnice, aparatul politic îşi însuşeşte, dimpotrivă, orice descoperire profitabilă, la nevoie prin şiretlicuri, în orice caz fără să se întrebe dacă ea decurge din teoriile cărora le-a refuzat *imprimatur-ul*. El aruncă anatema la adresa, fizicii cuantice, dar întreţine o reţea redutabilă de spionaj în industria atomică străină. Cu toate acestea, sistemul merge mai departe fără să îmbătrânească, se identifică cu ştiinţa, îndrumând-o şi cenzurând-o, în timp ce valoarea sa pare să supravieţuiască celei a rezultatelor efemere cu care savanţii se mândresc succesiv.

Iată, astfel, miracolul săvârşit de o credinţă care pretinde că este ştiinţă, sau, dacă preferaţi, al unei ştiinţe care îndeplineşte funcţia de credinţă, de sumă de cunoştinţe şi de reţete la care toţi au în principiu acces şi care, cu toate acestea, rămâne monopolul unei facţiuni. Cine observă în ansamblul lor consecinţele minunate şi diverse ale unei asemenea ambiguităţi nu se mai satură admirându-i efectele pretutindeni victorioase. Câte avantaje nu posedă o doctrină care se apără ca o credinţă atunci când este atacată ca ştiinţă şi care îşi atribuie autoritatea ştiinţei când este atacată în calitate de credinţă? Natura ei este insesizabilă şi, în consecinţă, poziţia ei este invincibilă.

CAPITOLUL IV

Aşa considerabile cum par, beneficiile compensează oare pierderile? Puterea facţiunii face prestigiul doctrinei. Dar de ce oare se împovărează ea cu aceasta din urmă? Ea pare să îi dea totul şi să nu primească nimic. În general, partidele nu se sinchisesc deloc să-şi întemeieze politica pe o bază ireproşabilă din punct de vedere ştiinţific, şi cu atât mai puţin pe un soi de metafizică vulnerabilă şi rigidă care pare din exterior bună doar pentru ca să le stânjenească, să le rătăcească, dacă nu să le discrediteze acţiunea. De fapt, observăm cu greu la prima vedere motivul pentru care o mişcare valabilă în sine, şi care mobilizează în interesul ei cea mai bună şi mai mare parte a energiilor şi a devotamentului mai multor popoare, continuă să-şi lege soarta de cea a unei concepţii pe care timpul şi progresul cercetării au făcut-o să fie derizorie şi pur superstiţioasă. Să fie vorba doar de rutină şi de povara unei moşteniri pe care nimeni nu îndrăzneşte să o refuze? Nu era oare mai economic să se reclame pur şi simplu dreptatea, sau, şi mai simplu, puterea?

În general, raporturile dintre doctrina şi politica din interiorul unui partid nu creează prea multe probleme, deoarece doctrina rămâne atât de vagă şi de ştearsă încât nu joacă un rol practic important. Ea nu constă decât într-un fel de orientare generală, de inspiraţie mai mult sentimentală decât intelectuală, pe care nu e nevoie decât să nu o contrariezi prea direct. Ea nu atrage după sine niciun fel de tactică specială, ci doar îi grupează pe partizanii unui acelaşi program.

Dificultăţile încep atunci când, pe de o parte, formula politică cere o disciplină absolută şi când, pe de alta, doctrina constituie un sistem exigent, complet, intangibil, care pretinde că determină nu numai articolele programului pe care partidul se străduieşte să le facă să triumfe, ci şi metoda concretă care trebuie să-i îngăduie să ajungă la putere. Acesta este întocmai cazul doctrinei marxiste şi al partidului comunist, cu, în plus, faptul agravant că partidul respectiv este puternic, iar doctrina slabă, partidul îndrăzneţ şi antrenant, iar doctrina bătrână şi sclerozată.

Trebuie să ne întrebăm atunci care poate fi utilitatea cotidiană a acestei doctrine pentru acest partid, ce anume reprezintă ea pentru el, şi, în sfârşit, cum reuşeşte el să împace exigenţele teoretice cu

necesităţile tactice. Un lucru e sigur: dat fiind că ţine la ea aşa cum o face, trebuie că partidul comunist obţine din doctrina sa avantaje foarte mari. Care sunt acestea? Şi prin ce minune reuşeşte el să dea dovadă în practică de o extremă supleţe, când s-ar putea crede iniţial că un sistem atât de precis nu poate servi decât la paralizarea sau, în orice caz, la rigidizarea acţiunii sale?

La drept vorbind şi în chip paradoxal, faptul că doctrina datează de un secol şi corespunde atât de puţin cu realitatea înlesneşte lucrurile. Atunci când au elaborat-o, autorii ei cunoşteau o situaţie cu totul diferită. Conjunctura s-a modificat. Timpul şi-a spus cuvântul. E limpede că vechile imperative nu mai sunt valabile şi nici măcar aplicabile, nemaiavând pur şi simplu sens. De altfel, este oricum infinit mai delicat să coborâm din sfera principiilor generale la nivelul datelor particulare. Deducţia nu este niciodată univocă: apar sciziuni în privinţa consemnelor ce trebuie stabilite, se fac referiri la texte diferite sau care sunt interpretate diferit, şi de fiecare dată există riscul unei rupturi; fiecare partid îşi are anabaptiştii şi semipelagienii lui. E preferabil să se elimine aceste certuri cu iz de teologie şi care, oricum, nu ar putea duce decât la slăbirea facţiunii.

În sfârşit, se ştie de altfel că în politică nu e niciodată bine să te încăpăţânezi. Trebuie să ştii să sacrifici provizoriu puritatea doctrinei în favoarea necesităţilor acţiunii. Căci nu puritatea teoriei este cea care câştigă bătălia, ci forţa partidului. Dacă

partidul e puternic, el va învinge şi, în acel moment, va restabili doctrina în întreaga sa puritate. Atunci o va putea face. Iar în privinţa doctrinei, aceasta este în fond singura şansă pe care o are de-a fi cândva victorioasă.

Aceste raţiuni sunt incontestabile: nu le poţi desconsidera fără să te expui eşecului. De aceea au întotdeauna ultimul cuvânt. Consecinţa este că, pornind dintr-un anume punct, determinat de volumul însuşi al partidului şi de propria sa dezvoltare, ceea ce defineşte politica nu mai este doctrina, ci, dimpotrivă, politica defineşte doctrina, sau mai degrabă ceea ce este actualmente valabil în doctrină ceea ce este important să fie scos în evidenţă şi luat drept ghid, fiind înţeles faptul că doctrina însăşi, în esenţa ei, rămâne invariabilă. Se subliniază, dimpotrivă, că ea continuă să servească, cu infailibilitatea sa permanentă şi neştirbită, drept bază politicii

desfăşurate în momentul prezent.

O elasticitate extremă poate să îngăduie atunci cele mai surprinzătoare răsturnări; doctorilor nu le este niciodată greu să le justifice ulterior. Nu e nevoie decât de ingeniozitate.

Dar, dacă doctrina nu le comandă, cum hotărăşte partidul aceste răsturnări? După ce reguli? în funcţie de ce prudenţă anume? Acum este momentul să ne amintim că, pe lângă o ştiinţă contestabilă, el dispune şi de o înţelepciune certă. Nu este doar deţinătorul unei teorii economice inutile, ci şi depozitarul unei sume de reţete extrase din incomparabila experienţă a luptei revoluţionare. Ele sunt ceea ce contează şi spre profitul lor amuţesc pălăvrăgelile filosofilor puşi în faţa gravităţii istoriei. S-a remarcat adesea că Lenin, care îl comenta atât de bine pe Marx pentru uzul celorlalţi, adnota pentru uzul său personal operele lui Neceaiev şi Clausewitz şi că respecta mai degrabă maximele lor neîndurătoare în conducerea concretă a politicii.

De ce ne-am mira? Există reguli seculare pentru conducerea oamenilor, ale căror principii nu variază prea mult şi pe care trebuie să le iei de unde poţi. Adaptabile oricărui scop, cu toate că există şi scopuri care le resping serviciile, aceste reguli definesc o tehnică mai mult sau mai puţin perfecţionată care se cuvine judecată exclusiv în funcţie de eficienţa ei. Ele sunt cele ce dictează tactica:

154

Iscusinţa liderilor constă în a le aplica în mod inteligent şi viguros, fără scrupule ori milă. Apoi, ideologia justifică orice schimbare abruptă şi scandaloasă, orice manevră de nemărturisit. Fiindcă nu i se cer oracole, ci ceea ce este îndeobşte numit motive bune, care, pe un anumit plan, sunt fără excepţie rele.

Aici se arată adevărata funcţie a doctrinei. Ea garantează justeţea şi legitimitatea fiecărei decizii a ierarhiei. Face chiar mai mult: le dă fidelilor siguranţa că luptă pentru o cauză a cărei victorie finală este inevitabilă şi ca şi înscrisă în natura lucrurilor, desigur că nu cu precizia eclipselor şi a mareelor, dar aproape cu acelaşi titlu ca şi ele; din moment ce totul depinde de efortul fiecărui adept, e suficient pentru ei să vrea pentru ca destinul să se împlinească: zelul lor merge în însuşi sensul istoriei.

În alt limbaj, s-ar fi spus că el este în conformitate cu voinţa divină: „Ajută-te, şi Cerul te va ajuta". Acesta este sfatul constant la care se reduce pentru fiecare militant o teorie dificilă şi aproape

inabordabilă pentru o minte neantrenată. Trupele iau din această doctrină îndepărtată, pe care o cunosc doar din auzite, certitudinea de-a învinge şi convingerea că acţionează în acord cu însăşi ordinea lumii. Energia lor este sporită pe măsură. Nu ar fi de dorit totuşi ca ardoarea lor să aţipească în speranţa trândavă a unui deznodământ fericit, ivit la vremea sa, fără a fi nevoie să facă nimic pentru a-l grăbi. Victoria nu este inevitabilă decât dacă comuniştii nu-şi cruţă osteneala. Din acest motiv, de la bun început, şefii partidului au reacţionat ferm împotriva unei deviaţii chietiste, după care ar fi suficient ca clasa muncitoare să aştepte verdictul istoriei, care nu putea să nu sosească şi nu putea să nu-i fie favorabilă.

S-a ajuns repede la cealaltă extremitate, reluându-se sub o formă diferită maxima lui Ignaţiu de Loyola, care ordonă să se acţioneze cu orice prilej ca şi cum Dumnezeu nu ar exista şi bizuindu-te doar pe forţele tale (ştiind însă bine că totul e în mâinile Lui). Maximă admirabilă: ea îi dă omului încredere în sine, îi interzice să se lase pe mâna altcuiva, îi cere un efort înverşunat şi în acelaşi timp îl împiedică, în caz de eşec, să dispere sau să-şi incrimineze propria sa incapacitate sau incompetenţa

L

155

şefilor săi. Dacă este învins, e din voia Cerului sau a istoriei, încât trebuie să se încline şi să recapete curaj, deoarece, în final, cerul sau istoria îi vor recunoaşte pe ai lor.

Se vede cât de utilă este formula: ea pare să prevadă totul. Nu trebuie să ne mirăm că a fost preferată şi de comunişti. O doctrină îi făgăduieşte omului o soartă mai bună şi într-un fel împărăţia Domnului, pe care o situează pe pământ sau pe altă lume. O Biserică sau un partid pretind apoi că scot din această doctrină comandamente şi reguli de conduită. Căile ce se oferă astfel nu sunt multe la număr. Multe nuanţe se lasă numărate, îmi închipui, dar nu sunt posibile decât două ideologii clar distincte: cea care afirmă că tot ce face omul e zadarnic şi că trebuie să ne lăsăm în voia Domnului sau a Istoriei, şi cea care îi cere omului să se străduiască din toate puterile să înfăptuiască voinţa Domnului sau pe cea a Istoriei.

O religie care orientează spre o altă lume dorinţele adepţilor ei şi îi învaţă să o dispreţuiască pe cea pământească poate opta pentru prima soluţie; dar pentru orice partid politic care, prin definiţie,

intenţionează să cucerească puterea, şi în general pentru orice grup de oameni, fie el şi un ordin religios, care nutreşte ambiţii pământeşti, cum s-a întâmplat cu Compania lui Iisus, doar cea de-a doua atitudine este îngăduită, fiindcă este singura care le aduce conjuraţilor un avantaj tangibil. Am spus care: cel de a-i convinge de legitimitatea şi de fatalitatea succesului lor, cerându-le totodată mobilizarea constantă şi totală a energiilor.

De aceea detaliul doctrinei nu are prea mare importanţă: militantul o acceptă pe aceasta gata elaborată de doctori, necunoscându-i decât marile linii, în măsura în care ele justifică acţiunea politică în care este angajat. Dar această acţiune continuă să fie clipă de clipă determinată de o situaţie concretă în care înainte de toate se cuvine să se manevreze cât mai iscusit cu putinţă.

Iniţial, când facţiunea este slabă, ea poate să se supună fără un pericol major lozincilor care decurg direct din ideologie, ca de exemplu: „Proletari din toate ţările, uniţi-vă!" – într-atât de mult este îngăduit să faci un grup redus de oameni, scos în afara jocului de însăşi lipsa lui de însemnătate, să nu ia în seamă contingenţele:

156

Într-adevăr, pe eşichierul forţelor, facţiunea nu corespunde la începuturile existenţei sale decât unei cantităţi neglijabile; ea nu are responsabilităţi. Deciziile importante în materie de politică sunt luate fără ca să se ţină măcar seama de existenţa ei, astfel că ea se poate mărgini la o atitudine întru totul doctrinară de refuz sistematic. Atrăgându-i pe nemulţumiţi prin violenţa recriminărilor, ea câştigă mai mult decât pierde păstrându-şi intransigenţa. Mai târziu, dimpotrivă, când partidul reprezintă o forţă apreciabilă, el este supus automat unor nenumărate obligaţii noi, drept pentru care trebuie să se adapteze neîncetat realităţii, să păstreze contactul cu masele, să nu compromită poziţiile câştigate, să satisfacă interese divergente, şi aşa mai departe, la nesfârşit. Luarea unei decizii înţelepte şi ireproşabile a ajuns un lucru extrem de delicat. Trebuie cântărite cu atenţie avantajele şi inconvenientele fiecărei atitudini. Maximele implacabile sunt înlocuite cu formule de conciliere. Oportuniştii ocupă avanscena. Extremiştii sunt sacrificaţi, în timp ce în vremuri de reflux, când, pentru strângerea rândurilor, rigoarea redevine necesară, lucrurile se petrec invers. Aceste ample mişcări sunt guvernate de legi simple.

* * *

O certitudine fundamentală, un reconfort esenţial din care oricine îşi poate extrage destulă speranţă pentru a persevera fără să reuşească, o doctrină care se prevalează de scrupulul şi de autoritatea ştiinţei şi prin care orice decizie, indiferent de natura ei, este dinainte sancţionată, iată cele mai bune instrumente pentru a domina oamenii şi a obţine minuni din partea lor.

Desigur că mulţi se sperie de o facilitate atât de redutabilă sau se indignează de atâta cinică dezinvoltură. Ei nu văd în toate acestea decât un pur apetit de putere, opţiunea deliberată a unui oportunism absolut. Ei şi? Cunosc ei vreun partid care să nu fie oportunist? Şi pot ei să definească politica drept altceva decât o Mă a oportunităţii, a momentului prielnic, a concesiei necesare, a compromisului iscusit, a tranzacţiei rodnice? Politica practicată de ei este cumva lipsită de maliţie, de calcul, de acomodări?

157

Dimpotrivă, ea cunoaşte prea multă prudenţă, prea multe calcule şi compromisuri şi în asta constă slăbiciunea ei. În final, ceea ce le lipseşte este o doctrină şi o credinţă fermă în ea, în timp ce ceilalţi au o credinţă atât de fermă, o încredere atât de categorică, încât execută toate ordinele ce li se dau, chiar şi pe cele mai contradictorii, cu condiţia să fie convinşi că sunt în conformitate cu doctrina, ceea ce, după cum ne putem lesne închipui, nu este niciodată peste puterile unui om iscusit. Fără îndoială că trebuie să recunoaştem că astfel întreaga politică este redusă la o simplă concurenţă de forţe, că nu idealul şi programul contează, ci apartenenţa la o facţiune care caută să obţină un triumf decisiv prin mijloacele cele mai adecvate.

Cu siguranţă că este dreptul său cel mai strict, cel puţin de îndată ce separă radical morala şi politica, de îndată ce o subordonează fără ezitări pe prima celei de-a doua. Dar cine garantează în acel moment că comuniştii nu sunt în realitate discipolii lui Pareto şi nu se servesc de marxism (cu bună-credinţă, nu încape îndoială) doar ca de cea mai rentabilă ideologie pentru ei, ca de un vocabular moştenit prin noroc şi păstrat din instinct sau din viclenie?

De altfel, această concluzie nu are de ce să-i mire: ea se înscrie cu stricteţe în logica sistemului lor şi pentru ca s-o descopere, le-ar fi suficient să aplice asupra lor înşile acea metodă infailibilă pe care se laudă atât de mult că o posedă.

Într-adevăr, cine s-a priceput mai bine decât ei să denunţe

avantajele unei ideologii? Fiindcă e nevoie de o ideologie. Degeaba ne-am închipui că, luarea puterii primând la modul absolut, doctrina n-ar mai sluji decât de faţadă şi că ar fi cazul să se facă economie de ea. Dimpotrivă, utilitatea sa reală este sporită de dispreţul în care este menţinută practic şi prin respectul făţiş ce i se manifestă.

Faptul de-a o menţine intangibilă pe firmament în momentul când facţiunea, dedicată întru totul sarcinii sale politice, se sinchiseşte din ce în ce mai puţin de dogme, este o necesitate absolută, deoarece totodată trebuie să se deosebească de concurentele sale cu o evidenţă sporită. În lipsa ei, cine ar mai îmboldi clientela pe

care speră să o recruteze să intre mai degrabă în rândurile sale decât în ale altei grupări? în doctrina sa rezidă suprema ei raţiune de a fi. Aceasta nu trebuie să stânjenească partidul în manevrele sale trecătoare, dar autoritatea de care se bucură constituie totuşi unul dintre elementele esenţiale ale succesului conjuraţiei, căci ea îi asigură nobleţea şi legitimitatea.

CAPITOLUL V
RĂSTURNAREA EVIDENTELOR

Istoria numără puţine ortodoxii. Naşterea şi dispariţia imperiilor, revoluţiile sunt mult mai comune: în schimb, efectele lor

sunt mai limitate, indiferent că sunt teritoriale, economice, sociale, politice sau cum vor fi ele. Influenţa unei ortodoxii influenţează înseşi cadrele gândirii şi afectează anumite raporturi fundamentale ce rămân în afara razei de acţiune a altor bulversări fiindcă nu intră în mod obişnuit în sfera conştiinţei şi a limbajului. Ele sunt rareori formulate. Această obscuritate constituie forţa şi salvgardarea lor. Ele sunt cheia civilizaţiilor. Graniţele dispar, limitele dintre clasele sociale se estompează, avuţiile îşi schimbă locul, moravurile şi legile evoluează, canoanele de până atunci ale esteticii sunt înlocuite cu altele, care le contrazic. Totul se schimbă: virtuţile, înţelepciunea, onoarea şi frumuseţea. Printr-o excepţie singulară însă, aceste relaţii rămân imuabile atunci când în jurul lor totul se dezagregă sau se reconstituie. Cu toate acestea, nici ele nu sunt veşnice şi într-o bună zi ne pomenim că s-au inversat.

Ortodoxiile sunt motoarele secrete ale acestor mari rupturi. Ele nu urmăresc neapărat să le producă, dar sunt singurele care le declanşează, iar raritatea unora corespunde cu raritatea celorlalte, în Antichitate, noţiunea definit coincidea cu cea de perfect şi, în mod simetric, cea de imperfect coincidea cu cea de infinit. Această conexiune era înţeleasă de la sine şi nu era discutată de nimeni. La drept vorbind, nici nu exista cineva căruia să-i treacă prin cap s-o discute. Creştinismul a inversat raportul. De-atunci încoace.

160

Ideea de infinit a fost unită atât de strâns cu cea de perfect, iar cea definit cu cea de imperfecţiune, încât doar istoricii filosofiei ştiu că opusul a fost axiomă, mai mult chiar decât îşi închipuie ei.

Astăzi, o transformare asemănătoare este pe cale de-a se înfăptui. La 24 iunie 1947, în faţa unui mare număr de intelectuali întruniţi în congres, Andrei Jdanov a criticat *Istoria filosofiei occidentale*, de G.-F. Alexandrov. Discursul său, tradus imediat în mai multe limbi, a fost difuzat în numeroase ţări, unde pare să fi trecut neobservat. Cu toate acestea, el este în măsură să furnizeze, în caz de succes, unul dintre reperele principale ale istoriei ideilor, una din cele câteva date care marchează ceea ce voi numi o răsturnare a evidenţelor. În acest discurs, de altfel foarte insignifiant, epitetul „obiectiv" este luat constant în nume de rău. După cum putem bănui, oratorul nu inovează nimic; el nu ştie, după cum nici auditorii săi nu ştiu (şi tocmai această inconştienţă este decisivă) că, de secole încoace,

cei doi termeni de adevăr şi de obiectivitate sunt în mare inseparabili, că în orice caz niciodată voinţa de obiectivitate nu a fost considerată reprehensibilă şi generatoare de greşeli.

Cine ataca odinioară obiectivitatea o făcea dându-şi seama că cel puţin şochează simţul comun, dacă nu chiar huleşte, şi se sforţa să apere o poziţie pe care o simţea ca fiind temerară. De data aceasta lucrurile stau invers: Jdanov vorbeşte în asentimentul tuturor, în cursul unei întruniri solemne, şi nimeni nu este şocat de afirmaţiile lui. Mai mult de-atât, el n-are niciun gând să justifice această alianţă dintre obiectivitate şi eroarea vinovată, care revine de mai multe ori în intervenţia sa: ea este admisă de către toată lumea, şi pe ea se bizuie oratorul pentru a-şi copleşi adversarul, om dintr-o altă generaţie, permeabilă la vechile evidenţe, care nu mai sunt astăzi înţelese.

Detaşat de obiectivitate, adevărul devine, în acest nou stil, apanajul parţialităţii, nu al parţialităţii în sine, al oricărei parţialităţi, ceea ce ar mai fi o manieră de-a fi obiectiv şi s-ar putea Potrivi la rigoare cu normele de deunăzi, ci doar al „parţialităţii bolşevice", ceea ce înseamnă că o propoziţie nu are şanse de-a fi exactă decât în măsura în care oglindeşte şi ilustrează atitudinea

161

combativă a maselor proletare. Orice filosofie indiferentă este dinainte descalificată, considerându-se că trădează devenirea istorică, al cărei instrument de neînlocuit îl reprezintă proletariatul educat şi îndrumat de partidul comunist, şi în consecinţă se îndepărtează de adevăr. Dimpotrivă, tezele care, departe de-a se vrea de o obiectivitate amăgitoare, îşi însuşesc viguros lupta de clasă ce determină viitorul omenirii, apar în urma acestui fapt însuşi drept „profund ştiinţifice".

De data aceasta, cercul s-a închis. Ştiinţa nu mai este considerată o cunoaştere liberă, deschisă, dezinteresată şi obiectivă, ci este definită oficial drept bunul unei facţiuni, căreia trebuie să-i exprime nevoile şi să-i slujească politica. Este vorba aici de o *Scientia ancilla politicae*, ce constituie replica exactă la *Philosophia ancilla theologia e* de odinioară. Expresia trebuie luată *ad litteram* şi în sensul ei tare: politica hotărăşte clipă de clipă ce anume trebuie să fie ştiinţa. Adevărul nu mai este întemeiat pe coincidenţa dintre idee şi lucru, ci pe decizia şi autoritatea unui partid. „În Rusia, adevărul nu este o opinie, ci un stat".

În discursul său, Jdanov îi reproşează lui Alexandrov că a

neglijat principiul fundamental al marxismului şi că în acest fel a căzut în greşeala idealistă prin excelenţă: cea care admite independenţa ideilor faţă de istorie. Mai departe, acuzând filosofia sovietică că nu progresează cu viteza pe care politica o aşteaptă din partea ei, el scrie în chip straniu: „Cauza întârzierii de pe frontul filosofic nu este în mod evident legată de nicio condiţie obiectivă. Condiţiile obiective sunt mai favorabile ca oricând; faptele care aşteaptă analiza şi generalizarea ştiinţifică sunt nenumărate. Cauzele întârzierii trebuie căutate în domeniul subiectiv". Şi le enumera fără întârziere. Acestea sunt: formalismul, apolitismul, refugiul în trecut, admiraţia pentru străinătate, renunţarea la parţialitatea bolşevică etc.

Eşti ispitit să denunţi contradicţia dintre cele două părţi ale discursului: de ce filosofiile sunt ele dependente de situaţia din societatea burgheză şi independente în societatea sovietică? Asta ar însemna însă să uităm tocmai faptul că adevărul este un stat.

162

De aceea nu e de mirare că totul este într-un caz determinism şi servitute, iar în atâul, libertate desăvârşită şi autonomie totală.

O asemenea răsturnare nu se petrece peste noapte, ci dospeşte şi se pregăteşte de-a lungul a zeci şi zeci de ani. Nimeni nu se poate să o fi vrut şi nici măcar s-o fi conceput. Nici Marx, nici autorii Revoluţiei din Octombrie, formaţi de lumea veche şi obişnuiţi cu vechile legături, nu şi-ar fi putut-o imagina, într-atât pare spiritul de incapabil pentru aşa ceva. Bulversarea distribuţiei acestor rubrici ale sale îi provoacă o repulsie prin excelenţă. Cu toate acestea, răsturnarea se produce.

IV PUTERILE ROMANULUI

ARGUMENT

Palinodia romanului afuterile romanului studiază repercusiunile romanului în materia socială sau, dacă preferaţi, în psihologia colectivă, considerându-l în afara eventualei sale valori literare, de unde şi locul acordat romanului-foileton şi celui poliţist şi, deopotrivă, grija de-a arăta că, dacă oglindeşte societatea, romanul înfăţişează o imagine *activă* a acesteia, care o *atacă*, cum se spune despre un acid.

Am impresia că funcţia romanului ar fi prost înţeleasă dacă am uita faptul că tipărirea şi, mai mult chiar decât ea, scena, ecranul, televiziunea *autorizează*. Orice naraţiune, orice spectacol transfigurează un asasin mizerabil într-un răzbunător prestigios. Ele îi pot da celui şovăielnic ceea ce îi lipseşte ca să îndrăznească să treacă la

fapte. Dacă nu îi oferă o conştiinţă împăcată, atunci îi făgăduiesc măcar aureola ce îl însoţeşte pe cel îndrăzneţ, care a sfidat în mod deliberat opinia publică sau puterea, fapt prin care se înrudeşte deja cu *eroul* fie mitic, fie romanesc.

În al doilea rând, încerc să arăt că romanul este un gen tardiv, cel mai recent în orice literatură, că este prin natura sa eliberat de orice regulă, că derivă fără intermediar din basmul popular şi că nu se dezvoltă cu adevărat decât odată cu decadenţa prozodiei, cu toate că a putut, încă dinaintea apariţiei tiparului, să recurgă şi el la versificaţie pentru a capta memoria. Romanul este naraţiune pură, libertate absolută, şi nu a trebuit să se debaraseze niciodată de vreo constrângere retorică sau de vreo legislaţie specifică. De unde, în schimb, locul secundar, dacă nu dispreţuit.

167

pe care a fost menţinut vreme îndelungată în domeniul literelor, în comparaţie cu genurile cu reputaţie nobilă: poezia, tragedia sau tratatul filosofic.

Mi-a mai venit şi o a treia idee, destul de nechibzuită de data aceasta, şi anume că romanul nu era deloc necesar şi că nu era nici măcar întotdeauna posibil, şi că va veni o vreme, pe care o cred apropiată, când va dispărea. Îmi spuneam că genul, care este tributar unei situaţii sociale date, nu ar putea supravieţui când aceasta ar fi fost transformată.

Studiul a apărut în urmă cu aproximativ treizeci de ani. Romanul nu a dispărut, ci, dimpotrivă, au apărut noi modele româneşti. Ruşinat şi încurcat, am refuzat orice reeditare a unei teorii pe care faptele o dezminţiseră într-un chip atât de vădit.

În realitate, profeţia mea, aberantă dacă o luăm *ad litteram*, nu era chiar atât de stupidă, dacă era interpretată în perspectiva analizei propuse, deoarece în ultimă instanţă adepţii noii şcoli nu reproşau romanului de stil vechi nimic altceva în diverse feluri decât excesul de libertate şi nu se preocupau decât să inventeze în ce-l priveşte o formă autentic literară, adică pusă în lanţuri.

Mai întâi, observau ei, psihologia nu oferă decât informaţii superficiale despre resorturile conduitei umane. Nimeni nu ar putea cunoaşte decât comportamentul exterior al fiinţelor. Conduita lor rămâne ininteligibilă şi imprevizibilă. Romancierul, care nu este Dumnezeu, nu dispune de nicio posibilitate de-a pătrunde în

ascunzişul inimilor şi de-a proceda ca şi cum ar cunoaşte oamenii mai bine şi mai sigur decât un om care-i cunoaşte atât cât poate el pe cei pe care îi întâlneşte sau îi iubeşte sau de care se loveşte. Într-un cuvânt, scriitorului i se cere să uite că inventează o poveste, că este întru totul liber să o organizeze după placul inimii, că personajele sale nu vor avea decât sentimentele, emoţiile şi reacţiile pe care va voi el să li le atribuie, că se află într-adevăr faţă de ele exact în situaţia unui Creator omniscient şi atotputernic, şi că nu are niciun motiv onest de-a simula că lucrurile stau altfel, doar dacă nu găseşte folos utilizând vreo şmecherie suplimentară. Or, el pretinde că acţionează aşa cum o face pentru a apăra adevărul.

168

Aşa se naşte artificiul unui roman întru totul descriptiv, întru totul obiectiv, în care naratorul urmăreşte în chip mincinos să înregistreze, ca şi cum ochii săi l-ar sili să le vadă, comportamente pe care şi le imaginează în realitate în cele mai mici amănunte şi pe care de fapt nu le percepe deloc. Subterfugiul nu depăşeşte procedeul. Acesta este doar ceva mai forţat, ceva mai convenţional decât cele care îl precedaseră, amintind de fotografii care îşi chinuiesc modelele ca să ia o atitudine aşa-zis firească, şi obţin astfel o culme a afectării.

Sunt mai interesat de intenţia tehnicii noi decât de maliţia ei deşartă. Pentru autor, problema este de-a conferi naraţiunii, viziunii sale, o aparenţă de incontestabilă veridicitate, de-a procura un document tot atât de probant şi de precis ca un clişeu fotografic neretuşat sau ca o înregistrare nemanipulată de magnetofon. Romancierul renunţă (se face că renunţă) la resursa lui principală: imaginaţia. El se preface că este redus la percepţie, sau mai exact că nu este decât lentila şi placa sensibilă a unui aparat inert şi imparţial. Într-un cuvânt, el este pe cale de-a distruge romanul.

În schimb, el se străduieşte să facă din roman o operă de artă, inventându-i dacă nu nişte reguli, cel puţin o tehnică anevoioasă, meticuloasă, care îl mântuieşte de păcatul său originar: ficţiunea depănată de condei. Romanul poliţist este invidiat pentru că a ştiut să creeze spre uzul său o deontologie imperativă, dar aceasta la nivelul enigmei, al jocului logic. Romancierul râvneşte cel puţin echivalentul sonetului, al baladei, al structurilor fixe cele mai arbitrare. El visează la criptografii inextricabile, la anastomoze, la algoritmi. Romanul ţine de-acum de arta combinatorie şi cere pentru scoaterea la lumină a

secretelor sale stratificate nu mai puţin decât ingeniozitatea unui expert în hermeneutică.

Nu este locul aici să verificăm dacă asemenea ambiţii sunt fecunde sau sterile. E suficient că succesul pe care l-au avut la cei docţi şi multitudinea comentariilor pe care le-au suscitat demonstrează îndeajuns că răspundeau unei aşteptări foarte larg resimţite. Calea pe care au imprimat-o romanului este poate o fundătură, dar ea apare ca fiind înscrisă în însăşi evoluţia genului, chiar dacă, în anumite privinţe, dubla renunţare la scriitura fără constrângere şi la imaginaţia sălbatică în forma de artă în care, prin excelenţă.

169

această dublă libertate poate trece drept fundamentală, nu constituie pe termen mai scurt sau mai lung pentru romanul *tipărit* un gest suicidar.

Aceasta cu atât mai mult cu cât romanul narativ cunoaşte în acelaşi timp o concurenţă crescândă din partea cinematografului, a televiziunii şi a benzilor desenate, astfel încât imaginea poate absorbi încetul cu încetul partea dispreţuită de către algebră, iar textul poate să se pomenească redus la rolul de fir conducător, precum libretul pentru operă. Nu fac aceste observaţii tardive pentru a atenua gravitatea unei erori care ştiu că e copleşitoare. Cu toate acestea, dacă am ajuns la un diagnostic greşit, înseamnă că deslușisem totuşi bine răul. M-am înşelat pornind de la o impresie corectă. Rămân vinovat de faptul că nu am presimţit ruptura genului romanesc între o sofisticare şi o supralicitare a literaturii de mare consum. Aceeaşi aventură se întâmplase, totuşi, cu o jumătate de secol în urmă, în cazul poeziei, sfâşiată între alchimia verbului şi refrenele de prin cârciumi, care nu mai aveau deja prea mare legătură cu admirabilele cântece populare, strălucind de o precizie niciodată atinsă, decât poate de Apollinaire, în ce priveşte îndrăzneala şi exactitatea poetice.

Mai mult ca orice, deduceam, extrapolând, că în societatea „plină” la care visa Colegiul de sociologie romanul nu-şi va mai avea locul. Nici nu bănuiam că acea cetate întru totul imaginată nu era ea însăşi nimic altceva decât o amăgeală momentană provenită din eterna şi mereu complementara solicitare romanescă.

În volumul de faţă, am adăugat după *Puterile romanului* un studiu redactat în 1953 pornind de la note mai vechi şi care le ilustrează tezele în legătură cu un exemplu semnificativ. Studiul este

serios remaniat aici. Destinat prefaţării unei ediţii din *Strălucirea şi suferinţele curtezanelor*, el se referă la ideile lui Balzac despre genul romanesc, la descrierile unui Paris fabulos şi la concepţia despre eroul modern. În această calitate, el constituie o prelungire a eseului meu – *Paris, mythe moderne*, apărut încă din 1938 în *Le Mythe et l'Homme*.

170

PUTERILE ROMANULUI *CUVÂNT ÎNAINTE*

Acest studiu este şi nu este nimic altceva decât un studiu sociologic. Este deci limpede că însăşi natura sa îl condamnă să nu privească realitatea decât pe ansambluri: de aceea cronologia nu este niciodată respectată cu exactitate, ci doar pe tranşe. În acelaşi fel, opera unui autor este plasată nu atât în momentul exact al publicării ei, cât în cel în care a avut o influenţă maximă. Similar, raporturile stabilite între diferitele clase sociale şi diversele niveluri ale literaturii nu au decât o valoare statistică şi suferă, se înţelege de la sine, toate excepţiile particulare.

*Este mai important să subliniem faptul că acest studiu, măr-gin*indu-*se să examineze rolul romanului în societate, trebuia să înlăture orice consideraţie estetică sau morală. Prin urmare, să nu ne mirăm dacă vom constata că romanul-foileton şi capodopera sunt puse pe acelaşi plan şi utilizate deopotrivă pentru demonstraţie: fiecare este important în domeniul său. Recunoaşterea acestui fapt nu presupune nicio apreciere literară a valorii unuia sau celuilalt. Pe de altă parte, adjectivul „romanesc" se referă doar la conţinutul unui roman, indiferent care ar fi: el nu atrage după sine nicio altă calificare şi mai ales nu trebuie în niciun caz să evoce acea aureolă de sentimentalism cam naiv sau de reverie cam zadarnică pe care limbajul curent i-l atribuie, atunci când, de exemplu, se spune despre o fată că este romanţioasă. În acest studiu, el este pur şi simplu adjectivul derivat din roman. În acelaşi fel, termenii de „disoluţie" sau de „coeziune".*

1

171

de „relaxare" sau de „regenerare" şi cei ce li se aseamănă nu implică nicio judecată morală. Sensul lor este exclusiv sociologic şi nu face aluzie decât la forma societăţii, adică la stăpânirea mai mare sau mai mică pe care şi-o menţine asupra individului, la acordul mai mare sau mai mic care se lasă constatat între conştiinţa individuală şi cea colectivă. Faptul că acest acord variază este o realitate: această lucrare

încearcă doar să determine raporturile ce par să poată fi stabilite între aceste variaţii pe de o parte, şi naşterea, dezvoltarea şi posibila dispariţie a romanului, pe de alta.

În sfârşit, studiul nu tratează într-o manieră precisă decât *situaţia şi rolul literaturii romaneşti din lumea occidentală modernă.* (*Aceasta şi explică cu precădere soarta rezervată romanului poliţist care este atât de răspândit aici şi care pare atât de caracteristic acestei părţi a lumii.*) *Concluziile acestui eseu nu ar avea deci vreo valoare fără o minuţioasă adaptare prealabilă pentru celelalte cicluri de civilizaţie, chiar dacă, în marile lor linii, ele par să se poată aplica* tuturora.

Buenos Aires, mai 1941

PARTEA I

NATURA ROMANULUI

Din ce motive romanul trebuie studiat în afara literaturii şi în ce fel este el oglinda şi totodată îndrumătorul societăţii.

1. Naşterea romanului tJe pare că în toate epocile un gen literar bine definit posedă o supremaţie manifestă asupra celorlalte. Îţi vine să crezi că fiecare dintre ele se potriveşte special unei etape anume a dezvoltării societăţilor. Până şi succesiunea lor pare să se repete fără prea multe variante, iar literatura, în lumea antică, precum şi în vremurile moderne, pare să se nască de fiecare dată în forma epopeii,

să străbată aceleaşi etape în aceeaşi ordine şi să ajungă în sfârşit la roman. În aceste condiţii, acesta neliniştește şi făgăduieşte totul deopotrivă. Suntem ispitiţi să recunoaştem în el un simptom de agonie, dar şi o prevestire de transformare şi de renaştere. De aceea, merită osteneala să ne întrebăm asupra destinului prezent al romanescului, să trasăm şi să prelungim în incert curba unei evoluţii, să cutezăm să înscriem în ea mişcarea ce este pe cale de-a se desfăşura şi care duce spre metamorfoze confuz presimţite tipul de societate ce s-a arătat atât de favorabilă însăşi înfloririi romanului. Poate că şi acesta lucrează, la rândul lui, la această prefacere, furier involuntar al propriei sale dispariţii. Acestea sunt, în orice caz, problemele pe care le provoacă existenţa lui. Ce este romanul? Cum şi în ce sens acţionează el?

Existenţa unor linii de forţă foarte evidente şi clar desenate mlesneşte sarcina. Este vorba, într-adevăr, de un fenomen de mare anvergură. De mai bine de două secole, locul romanului în literatură nu încetează să se extindă într-un mod cvasi-ameninţător. Nu este o exagerare să afirmăm că astăzi importanţa romanului

se vădeşte infinit mai mare decât cea a poeziei şi a teatrului, de exemplu. Nu e suficient, pare-se, că romanul se bucură de un prestigiu mai mare şi că întruneşte sufragiile şi captează atenţia unor cititori mai numeroşi şi mai avizi, nu e suficient că produce capodopere notabile şi că seduce în mod egal toate tinerele talente; el se semnalează pe deasupra prin privilegii mai grave. De la bun început (şi examenul confirmă prima impresie), într-o literatură care îşi caută orbeşte tot soiul de alibiuri, de scuze şi stratageme, într-o literatură foarte puţin sigură de meritele sale şi gata să recurgă la un tur de forţă, el pare singurul gen victorios şi înzestrat cu viaţă, aflat în plină eflorescentă. Şcolile literare se succed cu repeziciune, unele epuizându-se brusc, altele născându-se fără vlagă şi prelungind prea mult o existenţă dintotdeauna muribundă. Mai mult, nu există ştiinţă pe care să nu o jefuiască de ultimele-i descoperiri. Ele utilizează psihologia, economia politică şi sociologia. Există astfel romane freudiene, marxiste, nietzscheene, durkheimiene, darwiniste. Nu este vorba întotdeauna de simpla vulgarizare. Romancierul se străduieşte realmente să facă istorie, psihologie, sociologie şi majoritatea ştiinţelor

umaniste îi datorează mult, deoarece eforturile sale au fost deseori rodnice. Se ştie, astfel, cât de mult au contribuit *Swann* şi *Ulise* la cunoaşterea memoriei, a percepţiei, a vieţii afective. Lectura *Şarpelui cu pene* sau a *Muntelui vrăjit* oferă posibilitatea de-a afla mai multe despre mecanismele sociale decât numeroase studii de specialitate. De fapt, aceste cărţi nu sunt câtuşi de puţin nişte documente, ci nişte opere de imaginaţie create nu ca să placă sau ca să distreze, ci ca să înveţe, pentru a face să se înţeleagă sau să se simtă, şi într-un sens mai general ca să instruiască conştiinţa asupra nenumăratelor fenomene care îi scapă, fiindcă nu sunt la scara viziunii sale normale, fiind prea mici pentru ca ea să le desluşească şi prea întinse pentru ca să le cuprindă. (Astfel, ochiul nu percepe mişcările prea lente sau prea rapide, încât trebuie ca un aparat să le înregistreze la viteza lor proprie şi să le redea la viteza omenească.) într-un cuvânt, scopul acestor creaţii nu este estetic. Uneori, ele prezintă până şi un aspect de lucrare ştiinţifică, ca de exemplu *Les Hommes de bonne volonte*, în care fiecare

volum este urmat de un index de nume proprii şi de o tablă de materii. Regretăm absenţa lor la Proust şi la Thomas Mann, şi aceste repertorii ar fi deja cvasi-inutile în ultimul „roman" al lui Leon Bopp, *Liaisons du monde*, de unde naraţiunea este aproape complet eliminată, în care nu mai există personaje şi care se vrea descrierea analitică nedeghizată a unei societăţi determinate într-un moment anume al evoluţiei sale. Un capitol expune starea moravurilor, un altul starea politică şi socială, un al treilea starea artelor, iar următorul viaţa provincială. Evoluţia este încheiată: este imposibil să deosebim *Liaisons du monde*, „Introduction à la Révolution française de 193…" de o lucrare istorică autentică. El nu este roman decât ca urmare a unei demisii a istoriei care nu riscă să întreprindă decât sinteza unor perioade revolute şi moarte. Şi în acest caz, romanul profită de toate timidităţile şi de toate scrupulele pentru a ocupa noi poziţii.

Această ambiţie panoramică este o tendinţă generală a romanului contemporan. Balzac a fost precursorul ei, atât prin intenţiile sale, cât şi articulându-şi toate cărţile astfel încât să facă din *Comedia umană* oglinda forfotitoare a unei întregi societăţi, în secolul XX, aceste tendinţe s-au înmulţit: *Forsyte Saga*, *Casa Buddenbrock*, *Somnambulii*, *în căutarea timpului pierdut*, *Les Hommes de bonne volonte*. Aceste spirite dintre cele mai diferite de pe lume – Galsworthy,

Th. Mann, H. Broch, Marcel Proust, Jules Romains – urmăresc, cu deschideri variabile, scopuri deseori opuse şi ajung la rezultate identice în acest punct.

Acestea sunt nişte adevărate „summae", în care e descrisă structura unor colectivităţi complexe. Autorul încearcă să redea transformările acestora, să le urmărească şi să le explice evoluţia. Apar personaje istorice, al căror rol este examinat; sunt interpretate evenimentele decisive în care acestea au fost implicate. Sunt discutate problemele puse de acestea: ponderea omului şi a voinţei sale, cea a destinului, cea a maselor anonime şi cea a minorităţilor conştiente, a lucrurilor inerte, instituţii sau mecanisme, care precipită catastrofele exclusiv prin acţiunea greutăţii lor proprii. În sfârşit, nu există în aceste enciclopedii nicio

problemă la care omul să ia parte care să nu fie abordată, tratată, soluţionată. Ele sunt nişte psihanalize şi filosofii ale istoriei.

Romanul însă nu pretinde doar să strângă laolaltă într-o operă de lungă respiraţie spiritul unei epoci sau trăsăturile remarcabile ale apariţiei sau decadenţei unei civilizaţii. Dat fiind că se consideră capabil să prezinte aceste viziuni exhaustive ale unei stări sau ale unei evoluţii care constituie ambiţia supremă a cercetării istorice şi care îi încoronează efortul, el înţelege în mod similar să îi furnizeze acesteia, ca şi psihologiei, materia primă, mărturia de care au nevoie, documentul pe care să se bizuie la pornire.

Scriitorul se mărgineşte atunci să relateze ceea ce a trăit sau a simţit personal. El nu pune în scenă alt personaj decât pe el însuşi şi îşi concentrează eforturile pentru a nu se lăuda şi nici a se deforma. Nu-şi analizează decât pasiunile, nu-şi povesteşte decât experienţele, nu-şi împărtăşeşte decât amintirile. Dacă e călător, îşi povesteşte călătoriile; dacă e amant, îşi narează iubirile; dacă e ziarist, investigaţiile; dacă e suprarealist, visele şi decepţiile; iar dacă nu ştie nici să acţioneze, nici să simtă, îşi expune însuşi vidul vieţii şi al sufletului său. Pe deasupra, dacă e romancier, el face la nevoie o istorie a scrierii romanelor sale, care sunt la rândul lor istoria vieţii lui. Curiozitatea constituie momeala principală a acestei literaturi care merge de la reportajul de mare amploare, de la relatarea istorică, de la lucrul văzut, de la relatarea faptelor diverse, la care se cere obiectivitatea cea mai severă, la confesiuni, corespondenţă, memorii, jurnale intime în care sunt

aşteptate mai mult descrierea reacţiilor personale şi, din ce în ce mai mult, mărturisirea lucrurilor de nemărturisit. În literatură se debutează cu o autobiografie şi romanele ce urmează nu sunt decât nişte aduceri succesive la zi ale acesteia.

Nu e nicio îndoială că această atenţie exclusivă acordată omului deosebit, criminalului, sfântului, cuceritorului, îndrăgostitului sau savantului, vine de-a dreptul din răspândirea romanului. S-a mers de la operă la autor, de la ficţiune la realitate sau la ceea ce era prezentat ca atare. Se pare că s-a observat că şi în acest caz natura obosea mult mai puţin furnizând decât imaginaţia concepând. Loyola, Lacenaire, Bonaparte, Troţki par capabili să

provoace interesul nu mai puţin decât cele mai ilustre creaţii ale geniului şi gândul că au existat cu adevărat dă o strălucire suplimentară aventurilor lor. Geniile înseşi devin subiecte de atenţie la fel de atrăgătoare ca şi capodoperele lor. Cititorii sunt pasionaţi de existenţa lor, care până deunăzi îi preocupase atât de puţin, încât nu se ştie aproape nimic despre cea a lui Shakespeare, Cervantes sau Corneille.

Dacă această grijă este târzie, ea este totodată şi lipsită de măsură şi poate că *Eseurile* sunt mult mai puţin citite decât viaţa (zglobie şi înţeleaptă) a lui Montaigne, sau *Florile răului* decât viaţa (dureroasă) a lui Baudelaire, *Crinul din vale* decât viaţa (prodigioasă) a lui Honoré de Balzac1, deoarece aceste vieţi sunt romanţate şi iau locul operelor, împiedicând citirea acestora. Ele au dreptul la un epitet distinctiv, pentru ca astfel amatorul să-şi poată orienta opţiunea în funcţie de preferinţe şi gust. Cât despre operele respective, care păreau până mai ieri elementul principal, abia dacă sunt folosite drept comentariu şi ilustrare a vieţii celui ce le-a scris. Ele constituie publicitate şi document, vechi minunăţii devenite accesorii ale cunoaşterii nefericitelor vieţi care au fost dedicate producerii lor şi care nu sunt măreţe şi remarcabile decât tocmai fiindcă le-au zămislit.

Existenţa atâtor alchimii pierdute, a atâtor lucrări dificile ruinate sau depreciate merită ca circumstanţele acestei stranii şi insensibile revoluţii să fie mai bine examinate. Să existe oare vreun antagonism nebănuit între roman şi litere care să determine ca interesul suscitat de primul să facă astfel încât frecventarea celorlalte să provoace treptat plictiseală?

Or, apariţia tardivă a romanului în literatură este un fenomen surprinzător, dar bine stabilit. Versul precedă deja proza, iar în proză, romanul, care ar fi fost aşteptat imediat apare ultimul.

1 Aceste titluri şi adjective, fidel reproduse, sunt extrase din colecţia „Le roman des grandes existences" de la Editions Pion. De altfel, fiecare editură avea o colecţie analogă. Din aceasta se mai pot extrage viaţa *aventuroasă* a lui Rimbaud, *trândavă* a lui Rivarol, *cumpătată* a lui Descartes, *creştinească* a lui Eugenie de Guerin, *furtunoasă* a lui Mirabeau… E preferabil să trecem sub tăcere numele, deseori respectabile, ale autorilor acestor biografii.

177

L

Antichitatea cunoaşte doar câteva, şi toate din perioada târzie. În literatura modernă situaţia lui nu e mai precoce, iar originile răspândirii sale masive par a fi dintre cele mai îndoielnice1, într-adevăr, există puţine şanse ca romanul secolului al XIX-lea să fie moştenitorul romanului clasic. El pare mai degrabă să înlocuiască sau să însoţească romanul-foileton, când acesta se naşte din presa cotidiană, care se naşte la rândul ei din instaurarea civilizaţiei urbane şi din caracterul obligatoriu al învăţământului primar. Romanul clasic, *Principesa de Clèves* sau *Manon Lescaut*, constă într-o povestire scurtă, redusă la esenţial, care studiază diferitele momente ale unei crize sentimentale sau psihologice. El conţine puţine personaje, nu se încurcă nici cu descrierile inutile ale decorului, nici cu cea mai neînsemnată pictură a mediului. Deopotrivă, nu e interesat nici de condiţiile de existenţă ale eroilor, nici de aspectul lor fizic (până într-atât încât nu cunoaştem, de exemplu, ce culoare au ochii lui Manon). Dezvoltarea sa pur lineară, construcţia-i solidă duc cu gândul la organizarea strictă a unui sonet sau a unei tragedii.

Romanul de aventuri prezintă, chiar de la apariţia sa (care s-a produs de altfel în nişte medii cât se poate de neliterare), caractere opuse: el insistă asupra înfăţişării şi a fizionomiei personajelor, le descrie minuţios, le atribuie o semnificaţie convenţională în raport cu virtuţile şi viciile lor2. Romanul de

1 Există o latură romanescă incontestabilă în epopei ca *Iliada* şi *Odiseea*, în cântecele de gestă sau în „romanele" în versuri din Evul Mediu (ciclul breton etc). Aici însă nu luăm în considerare decât lumea modernă. Pe deasupra, aceste opere nu erau citite, ci recitate în faţa

unui public întrunit cu prilejul ceremoniilor, sau în castele, sau în popasurile din timpul pelerinajelor. În majoritatea timpului, autorul lor este anonim sau s-a limitat să adune laolaltă fragmente aflate deja în circulaţie, aşa cum a făcut E. Lönnrot în secolul al XIX-lea cu *Kalevala*. În general, această literatură prelungeşte mituri străvechi sau legende naţionale antice, fiind încărcată de valoare sacră sau de fasturi colective. Astfel încât nu poate fi comparată fără precauţii cu ficţiunea arbitrară, personală şi profană a romancierului modern.

2 Nu e lipsit de rost să amintim că Balzac este discipolul lui Lavater şi că fizicul eroilor săi (ca şi numele acestora) este în acord cu principiile fiziognomoniei.

178

aventuri multiplică acest gen de personaje şi le pune să străbată un labirint de evenimente, compromiţându-le fără temei în intrigi inextricabile şi mereu renăscânde; descrie vestimentaţia, atmosfera, mulţimile, subliniază întotdeauna acţiunea, pe care o relansează la nesfârşit şi o face să fie cât mai agitată cu putinţă; nu zăboveşte, contrar celor de până acum, asupra analizei emoţiilor sau sentimentelor eroilor, şi acumulează loviturile de teatru. împuşcăturile misterioase din noapte iau locul dramelor sufleteşti. Importanţa aproape exclusivă a peripeţiei, interesul manifestat faţă de povestirea de dragul povestirii exprimă o stare de spirit a cititorului care presupune o mare indiferenţă faţă de valorile estetice. Nu ne putem închipui deloc cum recursul la artă sau urmărirea unei forme ar putea ajuta la satisfacerea aviditătii de-a afla „ce se va întâmpla", a aşteptării febrile a deznodământului. E suficientă o minimă iscusinţă de natură tehnică pentru a exercita cu pricepere acest şantaj continuu al nerăbdării pe care îl evocă şi rezumă formula care întrerupe anxietatea în momentul fatidic: „Continuarea în numărul viitor".

Constatăm aici prezenţa unui element de curiozitate, nou în literatură şi care, mai mult sau mai puţin deschis şi în grade diferite, impregnează ansamblul operelor romaneşti, independent de valoarea lor. Asta din pricină că din el s-au născut toate romanele, de la cele de aventuri până la cele ce prezintă cele mai multe merite de altă natură. Balzac imită romanul negru, iar Dostoievski îl imită pe Eugene Sue. Capodoperele lor sunt publicate mai întâi în foileton şi introduc un conţinut de calitate în cadrul specific lui Ponson de Terrail, captivând prin aceleaşi procedee.

Această opoziţie merită să fie subliniată: pe de o parte tragicii greci sau Shakespeare ori Racine, care reiau neobosiţi aceleaşi subiecte, cunoscute de toţi şi tratate deja de zeci de ori, ca pentru a elimina orice element de surpriză şi orice interes care ar avea ca obiect anecdota, iar pe de alta acel gust elementar al povestitului care îl împiedică pe Gladstone să abandoneze *Comoara din insulă* înainte de a o fi terminat şi care, culmea, o făcea pe o admiratoare a lui Renan să-i scrie acestuia pentru a-i mulţumi că-i trimisese *Viaţa lui Iisus*, pe care o citise aproape în întregime şi de

179

care abia reuşise să se rupă preţ de câteva minute ca să-i scrie biletul respectiv de mulţumire, într-atât era de grăbită să sfârşească de citit volumul „ca să vadă cum se termină".

Poate că sesizăm aici motivul atracţiei crescânde exercitate asupra unui public din ce în ce mai întins de către istoria şi biografia romanţate. Nu este verosimil ca dorinţa de instruire să joace un rol important în această admiraţie exagerată. Este vorba mai curând de contaminarea cu curiozitatea romanescă a unor domenii ce păreau că vor rămâne ferite de ea. Nu s-a putut însă rezista ispitei de-a debita istoria însăşi în nenumărate romane. Răbdătoarea căutare a exactităţii este atunci abandonată în favoarea dispunerii savante a evenimentelor în scopul de-a provoca şi de-a resuscita nerăbdarea, chibzuind efectele. În aceste condiţii, arta nu mai constă decât în a conduce neîncetat povestirea spre situaţii făcute pentru a-l ţine pe cititor cu sufletul la gură, pentru a-i da bătăi de inimă, pentru a-i pune noduri în gât, pentru a-i tulbura într-un fel sau altul respiraţia sau circulaţia. Este într-adevăr remarcabil că vocabularul ce serveşte curent la definirea meritelor literaturii romaneşti, cuvintele „palpitant" sau „senzaţional" duc în asemenea măsură cu gândul la faptul că ea urmăreşte să provoace reacţii fizice elementare, lacrimi, piele de găină sau angoase, sau chiar senzaţii pur viscerale. Suntem transportaţi la antipodul acelui tip de senzualitate contemplativă, disciplinată şi cvasi-abstractă pe care o satisface şi o dezvoltă plăcerea estetică. Aceasta se bazează mai mult pe spectacol decât pe participare. Ea compară, măsoară şi recunoaşte în cele din urmă o normă, o ordine, o intenţie. Urmăreşte metamorfozele unei regularităţi, jocurile similarului şi ale diversităţii, se complace mai ales în efortul constant şi dificil al spiritului ce îşi impune dominaţia asupra lumii turbulente a emoţiilor brute. Din acest

motiv, arta nu este defel concepută ca lipsită de formă, stil şi cod. O operă nu există decât dacă este compusă şi construită. Orice fantezie în artă pretinde o sintaxă. Niciun entuziasm nu se poate lipsi de o legislaţie. Arta îşi inventează astfel reguli şi îşi făureşte propriile sale lanţuri. Făcând însă acest lucru, ea îşi creează putinţa de a capta memoria şi sfidează timpul ireparabil. Fiecare

constrângere acceptată o întăreşte, fiecare servitute consimţită o căleşte. Ea îşi asigură dăinuirea prin licenţele pe care şi le refuză. Dar romanul nu are reguli. Originea şi natura lui îl împiedică să le aibă. Destinul său nu este deci legat de cel al artei. Romanul are altă funcţie, altă măreţie, alte servituţi. Hotărât lucru, el trebuie studiat *şi* în afara literaturii.

2. *Funcţia romanului*

Romanul nu are reguli. Totul îi este îngăduit. Nicio artă poetică nu-l menţionează şi nici nu îi dictează legi. El creşte ca o buruiană sălbatică pe un teren viran. De aceea, când toate genurile literare îşi văd varietatea restrânsă de însăşi natura lor, astfel încât nu se pot modifica prea mult fără a-şi pierde până şi înfăţişarea şi numele, natura romanului îl incită dimpotrivă să se angajeze pe căi mereu noi, să se transforme neîncetat, dilatându-se sau îngustându-se, docil în toate privinţele faţă de capriciile scriitorului. Acesta, cu condiţia să povestească, poate varia la infinit modul de a povesti şi încerca cele mai stranii artificii. El uzează după voia sa de uscăciune sau patetism, poate fi liric dacă doreşte sau erudit dacă aşa vrea. Istoric sau pictor, dramaturg sau poet, el prezintă o operă care se înrudeşte cu cutare sau cutare gen definit, fără a înceta să fie şi să pară roman. Indiferent la cadru, romanul se acomodează cu orice inovaţie. El este conţinut pur şi exclude atât de bine orice preocupare formală, încât se afirmă că un stil îngrijit îi dăunează. Într-adevăr, el deturnează atenţia cititorului de la povestire şi îl forţează să admire în loc să fie interesat. Puţin a lipsit – şi poate că s-a şi întâmplat – ca romancierul să fie sfătuit să scrie prost, dându-i-se ca exemplu mari maeştri ai genului care nu-şi prea îngrijeau limba, ca Balzac şi Dostoievski, şi recomandându-i-se să nu-i imite pe alţii care, precum Flaubert, se preocupau prea mult de şlefuirea frazelor.

De aceea, nici urmă de proză cadenţată şi armonioasă, nici urmă de căutări, nimic neobişnuit. În roman, sensul imediat al cuvintelor îşi

este suficient, iar ştiinţa de a le asambla cum trebuie

este deplasată. Într-adevăr, ea riscă să impună preferinţa pentru modul în care se spune ceva, şi nu pentru ceea ce se spune: publicul care este preocupat de apreciere în loc să stea cu sufletul la gură este un public prost şi care nu se lasă tulburat cum trebuie.

În acest fel, în opera romanescă este redus sau suprimat unul dintre elementele fundamentale ale oricărei opere artistice. Romanul se extinde, înglobând încetul cu încetul întreaga literatură, asimilând-o pe toată: cutare pagină, discurs, portret sau dialog suscită fără îndoială emoţii propriu-zis estetice, dacă artistul le-a lucrat, dar interesul romanesc, care provine din ansamblu, rămâne independent de aceste reuşite ale detaliilor sau de aceste fragmente alese: el posedă o autonomie clar delimitată.

Aceasta din pricină că el participă la altă ordine de realitate, care poate că nu a fost suficient definită şi care este confundată în mod prea curent în orice caz cu ordinea artistică. Romanul este adesea amestecat cu aceasta, dar se distinge totuşi deopotrivă de ea prin natura şi prin funcţia lui. În acest sens, trebuie să apropiem de roman cinematograful pe care avem absurdul obicei de a-l compara cu teatrul, măsurând zadarnic meritele lor respective şi discutând la nesfârşit dacă unul nu este mecanizarea celuilalt. Desigur, este vorba de două arte de interpretare şi asistăm din aceeaşi sală şi din aceleaşi fotolii la două specii de spectacole. Cu toate acestea, nici vorbă ca aceste similitudini exterioare să influenţeze sensibil asupra conţinutului lor. Ca şi romanul, cinematograful posedă toate libertăţile şi se foloseşte de ele; şi, tot ca şi el, se adresează unui public care, în ansamblu, nu e deloc lacom de emoţii estetice şi care, în cel mai bun caz, nu le gustă decât ca pe un supliment atunci când îi sunt oferite: e nevoie de altceva care să le facă să fie înghiţite.

Dar ce aşteaptă atunci de la povestirile tipărite sau ecranizate de care se arată într-atât de lacomă încât uneori nu se mai poate lipsi de ea, precum drogaţii, această mulţime considerabilă care nu aspiră la contemplarea nici unei forme durabile şi pure? Răspunsul nu se lasă aşteptat. Această multitudine compozită, de toate vârstele, profesiile şi clasele, vrea să aibă acces, fie şi iluzoriu, la altă viaţă decât cea pe care o are. Ea vrea să participe la pasiune şi la aventură. Societatea îi cere să-şi câştige existenţa sau să şi-o ocupe cu ceva fără să trezească prea

mult atenţia şi fără să depăşească limitele pe care le impun ambiţiei şi plăcerii convenienţele şi legile. O presiune continuă şi ipocrită îl condamnă pe individ la o existenţă „timidă, incompletă şi rebelă", la cumplita şi sterila insatisfacţie vagă ce hrăneşte dorinţele şi visările. Această presiune îi interzice deopotrivă extazul şi disperarea, forţându-l fără încetare să-şi reprime instinctele, să-şi reţină elanurile şi să-şi calmeze furiile. În această lume prea comodă şi ordonată nu pot exista satisfacţii totale. Şi cum puţini sunt aceia ce găsesc posibilităţile sau energia de-a evada spre a trăi romanul, majoritatea îşi lasă sufletul ademenit de povestirile care îl transportă atât de lesne în universul ce le lipseşte, mulţumindu-se să citească. În această situaţie, puţin le pasă lor de plenitudinea frazei, de fidelitatea psihologiei, de adevărul sau poezia descrierilor. Ei le pot aprecia pe de altă parte, dar urmăresc cu totul altceva; în ce priveşte plenitudinea, ei nu o cunosc decât pe cea a destinului implacabil şi exaltant pe care îl întâlnesc eroii; în privinţa fidelităţii, ei nu o concep şi nu o admiră decât pe aceea, întru totul elementară, pe care caracterul personajelor o păstrează o dată ce au fost conturate; iar în privinţa poeziei şi a adevărului, una singură îi satisface, şi anume cea pe care le-o sugerează naiva şi invincibila lor dorinţă de-a li se vorbi neostenit despre un univers mai viu decât al lor, plin de furtuni, de naufragii şi de recife şi în care nenorocirile, bravura şi gloria ţin locul mediocrităţii tenace, de care, odată cu ardoarea adolescenţei, şi-au pierdut curajul de-a se mai elibera vreodată.

Ei delegă atunci într-o lume fictivă eroii cărţilor pe care le devorează şi ai filmelor cu care îşi strică ochii tot vizionându-le. Ei sunt mandatarii slăbiciunii lor în ţinutul forţei. În ei, cu ei şi prin ei, spectatorii suferă, luptă şi învinge, fără a-şi afecta cu nimic terna lor existenţă. E just atunci ca ei să le numească personaje *simpatice*, din moment ce nenorocirile imaginare ale acestor fiinţe plăsmuite îi fac să verse lacrimi adevărate şi să scoată suspine reale, din moment ce se simt mai bine fizic şi aproape mai buni moralmente atunci când dublul lor a făcut o faptă bună sau s-a

dovedit viteaz şi generos, de vreme ce se simt pătrunşi de un fel de fericire atunci când, după atâtea încercări, soarta îi surâde în sfârşit

atletului care a îndurat necazuri mai nobile şi mai grave decât măruntele lor neplăceri şi primeşte acum drept recompensă fericirea pe care ei ştiu că nu o vor putea dobândi niciodată.

Romanul îl face astfel să participe pe fiecare la lotul de bucurii şi dureri pe care vrea să îl accepte în bloc şi de care fuge mereu. El reprezintă pericolele şi misterele, surprizele şi visările, recenzează posibilităţile vieţii şi revine mereu la repetiţia aceloraşi miracole: victoria virtuţii asupra perfidiei (a tuturor virtuţilor asupra tuturor perfidiilor), elanul, hazardul generos ce dă acces la lux şi bogăţie, triumful iubirii asupra prejudecăţilor şi a împotrivirilor sordide, căsătoria dactilografei cu bancherul, prinţul sau aviatorul, inocenţa oprimată şi totuşi luminoasă. Aici nu există nimic care să nu aibă măreţie sau strălucire, aici cei din urmă sunt cei dintâi şi toţi cei chemaţi sunt aleşi.

Aşa cum arta este reculegere, contemplaţie a formelor, căutare a singurătăţii, cunoaştere a naturii şi a sufletului, romanul îl cufundă sau îl menţine pe om în mijlocul mulţimii, în plină existenţă colectivă, zugrăvind rivalităţile dintre om şi ceilalţi oameni luaţi în parte sau conflictele sale cu societatea însăşi. Şi aşa cum mediul rural, piscurile şi orice deşert sunt domeniile naturale ale poeziei, oraşul cu suburbiile şi marile sale magazine, cu forfota sa umană şi „miile sale de vieţi plutitoare" ce-i stârneau interesul lui Baudelaire apare ca locul de elecţiune al romanului. Un poem pare tot atât de nelalocul său dacă tratează teme urbane ca şi un roman care exprimă efuziunile solitare ale unui suflet sau dialogurile lui cu natura. Pe de altă parte, poezia preferă descrierile: or, adevăratul cititor de romane sare peste ele ca să ajungă mai repede la aventură. El este nerăbdător să simtă surplusul acesta de sentimente şi pasiuni refulate sau abandonate pe care condiţiile sale de existenţă, timiditatea şi teama de suferinţă nu îi îngăduie să le irosească, din lipsă de familiaritate şi îndrăzneală cu viaţa. În acest fel, omul cel mai insensibil şi mai rezervat în viaţa reală este cel care resimte cel mai lesne angoasa şi lacrimile în cazul ficţiunii şi, dimpotrivă, în cazul celui ce dă suficient de

mult vieţii, există şanse reduse ca el să ceară romanului lumea de substituţie pe care o reclamă, pentru a-i compensa în chip ideal demisiile, sensibilitatea pervertită şi nesatisfăcută ce nu consimte să sufere şi să lupte decât prin intermediul unui erou.

E limpede acum că emoţia esenţială pe care o procură lectura romanelor nu aparţine categoriei plăcerii estetice dezinteresate, ci se bazează pe o participare şi o identificare. Astfel, cu cât un roman este mai vulgar, cu atât mai mult se adresează unui public numeros şi frust, mai puţin educat literar, dominat de ambiţii mai simple şi frământat de griji mai presante, cu atât mai mult temele sale se aseamănă şi se completează reciproc prin diversitatea intrigilor şi infinita varietate a aventurilor. În ultimă instanţă, avem impresia că recitim întruna gestul interminabil şi monoton al nefericirii umilite, militante şi triumfătoare.

Nu există decât un singur subiect de roman: existenţa omului în cetate şi conştiinţa pe care o capătă el despre servituţile provocate de caracterul social al acestei existenţe. Natura şi ponderea unui roman depind atunci de raporturile pe care le instituie între autor, personaje şi public. Sau autorul se confesează prin eroii lui, lăsându-le cititorilor sarcina de-a se recunoaşte în aceştia, sau îi schiţează astfel încât să dea publicului exemplul pe care vrea ca acesta să-l urmeze. Căci romanul trăieşte din dubla identificare a autorului şi a cititorilor săi cu eroii. El se desprinde neîndoielnic din mediul colectiv unde a luat naştere, în măsura în care, ca operă de artă, aspiră să afle o formă. Ca povestire, dimpotrivă, el îi aparţine profund şi se întoarce în el, ca să spunem aşa El este un element activ şi viu al societăţii, exprimând-o pe de o parte, iar pe de alta contribuind la transformarea ei, indisolubil, dar în proporţii variabile, fiind mărturisire şi apel, reprezentare şi voinţă, tablou şi dramaturgie, într-un cuvânt, putere ce-şi modifică încontinuu propriile sale cauze.

Aşa cum conştiinţa trupului nu o capătă decât un bolnav, iar un organism sănătos nu se simte trăind, şi conştiinţa societăţii nu se afirmă decât în stările de rău şi de instabilitate colectivă. Fără îndoială că există legături numeroase şi diverse între romantismul Prin care individul se izolează de o societate pe care o consideră

185

de nelocuit şi opresivă, doctrinele revoluţionare care intenţionează să o reformeze, sociologia care o ia drept obiect de ştiinţă şi îşi atribuie sarcina de-a descoperi legile funcţionării ei şi, în sfârşit, răspândirea romanului care înseamnă că ea se dă faţă de sine însăşi întruna în spectacol şi că membrii săi resimt nevoia să contemple într-o oglindă complezentă şi tendenţioasă imaginea mereu schimbătoare a încercărilor, aspiraţiilor şi nostalgiilor lor.

Simultaneitatea naşterii sau dezvoltării acestor fenomene nu poate fi fortuită. Toate exprimă faptul că individul a ajuns să se deosebească de societatea din care face parte şi să o privească ca pe un obiect exterior faţă de care îi este îngăduit să ia poziţie. Astfel, înainte, opera de artă, făcută doar pentru frumuseţe şi posteritate, se năştea într-o lume care nu o interesa deloc, dar în care îşi avea locul marcat dinainte şi de care ţinea în chip întru totul firesc într-o asemenea măsură, încât îi adopta obligatoriu stilul distinctiv. Se recunoaşte astfel o înrudire de spirit şi de formă între Versailles şi grădinile sale, o tragedie de Racine, o predică de-a lui Bossuet, un tablou de Poussin. Căci opera îndeplinea pe atunci un rol în societate şi făcea parte din aceasta într-un mod atât de intim, încât scriitorului nu îi trecea prin minte să o reflecte şi nici să reflecteze asupra ei. Artistul şi publicul lui erau absorbiţi de preocuparea cunoaşterii sufletului omenesc şi crearea frumuseţii într-un cadru bine determinat. De aceea, opera poate în aceste condiţii să fie numită propriu-zis şi pe deplin estetică, aşa cum în alte vremuri putea fi numită propriu-zis şi pe deplin socială, într-atât se străduia să exprime şi să ilustreze prin splendoarea ei gloria colectivităţii. S-a întâmplat însă că, în scurt timp, descompunerea societăţii, apariţia marilor bulversări şi mai ales acel soi de recul pe care omul îl dobândeşte faţă de grup şi care îi permite să îl judece, să-l simtă şi să spere că îl va modifica, determină minţile cele mai luminate să se ocupe de soarta comună şi să vrea să devină îndrumători, profeţi sau medici ai organismului social. Succesul romanului se înscrie în această evoluţie generală: Balzac, Stendhal, Zola, Dostoievski au cu toţii mari ambiţii în privinţa artei lor. Ceea ce intenţionează ei să redea şi uneori să reformeze este societatea în ansamblul ei. E suficient să

recitim prefaţa *Comediei umane*. Cel puţin, ei creează şi au conştiinţa de-a crea noi valori descriind noi moravuri: cele ale marelui oraş şi ale civilizaţiei banului, ale mecanicii şi ale voinţei de putere. Băncile şi uzinele, aurul şi mizeria se găsesc în oraş, şi tot aici filmele, cărţile cu coperţi colorate, foiletoanele din cotidiane răspândesc iluzia romanescă prin aceleaşi povestiri, alcătuite deopotrivă pentru această triplă utilizare şi, în acelaşi timp, în fiecare săptămână, în tranşe egale, proiectate pe ecran şi tipărite în fasciculă sau în ziar. Această epopee se situează ea însăşi în oraş, lume miraculoasă şi totodată infernală, în

care drama renaşte fără încetare din propria ei cenuşă; iar vocea populară din cântec, acest folclor urban apărut din suburbii şi răspântii, declară capitalele „scumpe îndrăgostiţilor cât şi tâlharilor", ca şi cum ar fi vrut să spună astfel că marile aglomerări sunt într-adevăr mediul normal al acestor multiple şi identice poveşti de aventuri şi dragoste, în care personaje nefericite şi bune iubesc şi luptă în neştire, până la moarte1.

Aceasta este funcţia pe care o îndeplinesc împreună cinematograful şi romanul, încât nu mai trebuie confundate cu arta sau literatura. Ele sunt destăinuirea şi aspiraţia unei societăţi suferinde: desigur că anexează şi literatura, şi arta. De aceea, contagiunea lor combinată atinge toate genurile şi sfârşeşte prin a îngloba toate activităţile spiritului: totul ajunge în cele din urmă astăzi la roman şi la film. Iar Paul Valéry, ultimul scriitor de stil vechi, mărturiseşte disperat că nu va scrie niciodată romane, dat fiind că luciditatea sa îl avertiza că nu ele sunt compatibile cu o artă îndrăgostită de raritate şi profunzime şi care caută să farmece inteligenţa experimentată şi sensibilitatea rafinată. Aceste ambiţii sunt anacronice. Sunt vestigiile unei alte epoci. Epoca romanului deja nu mai este cea a artei. Omul nu mai este interesat de-acum înainte decât de el însuşi şi de foarte gravele sale nenorociri sau de indispoziţia sa nedefinită. Poate că ar trebui să ne felicităm de

1 Despre importanţa marelui oraş ca loc de elecţiune al aventurii, trebuie să fac trimitere la capitolul „Paris, mythe moderne", pp. 180 – 207, din lucrarea meale Myfte *et l'Homme*, Paris, 1938 (trad. rom. Nemira, 2000, pp. 114-130).

acest lucru, dacă nu am avea bănuiala că romanescul îl distrage de la realitatea severă în loc să-l înveţe să o înfrunte cu bărbăţie. Romanescul îl înmoaie, pare-se, în loc să îl fortifice. Or, în aceste vremuri e nevoie de bărbaţi în armură, care să fi învăţat să trăiască. Romanul ar fi condamnat ca cea mai subtilă şi mai periculoasă otravă care îl poate adormi pe omul modern şi preda fără apărare barbarilor robuşti care nu aruncă sarcina de-a trăi pe umerii unor fiinţe imaginare, dacă nu am fi îndemnaţi să credem că poartă în el remediul răului pe care îl propagă şi că este hărăzit să vindece rănile pe care le face.

În încheierea unui roman pe care titlul său, *Romanţă*, pare

adecvat ca să-l facă să treacă drept romanul prin excelenţă, Conrad şi Maddox Ford subliniază fecunditatea decisivă pentru suflet a unei suferinţe în care se călește energia: „Suferinţa este soarta omului – suferinţa, dar nu eşecul fără remediu sau disperarea inutilă, care sunt fără izbăvire –, suferinţa, marcă a oamenilor puternici, care poartă în chinul ei speranţa bucuriei, ca o bijuterie ferecată în fier".

Nu e nicio îndoială că romanul furnizează multe asemenea bijuterii strălucitoare, asemenea geme încastrate în metalul brut, dar el poate să nu îl obişnuiască întotdeauna pe om să se minuneze în faţa vitrinei în care sunt expuse, ci, dimpotrivă, să îl incite să le făurească pe o nicovală dură. E important deci să examinăm dacă, după ce a lucrat la dizolvarea societăţii desprinzându-l din ea pe individ, el nu va începe dintr-odată, mânat de aceeaşi fatalitate, să îl convingă să o reconstruiască, mai solidă şi mai compactă decât a fost ea vreodată.

3. Clasificările romanului

Trebuie ca multitudinea romanelor să fie împărţită în câteva categorii. Se pare însă că o asemenea operaţiune e mai delicată decât pare iniţial. Este cel puţin ciudat faptul că în mod obişnuit şi până şi în manualele de literatură romanele sunt deosebite prin cadrul în care este situată acţiunea. Oricine cunoaşte aceste rubrici

obişnuite: romane ţărăneşti, regionale, provinciale, coloniale, exotice sau chiar istorice, dacă admitem aici că istoria joacă rolul distanţei şi că particularităţile unei epoci ar putea fi denumite la fel de bine ca şi cele ale unui loc „culoare locală". Nu am putea concepe în orice caz un criteriu mai exterior decât această importanţă decisivă dată decorului, chiar dacă în acest fel înţelegem să subliniem intenţia autorului de-a descrie înainte de toate un mediu sau o epocă. Dacă încercăm să ţinem seama, în aceste tentative de clasificare, de natura însăşi a naraţiunii, rezultatele unui efort atât de lăudabil apar de obicei extrem de prost adaptate obiectului lor, proprii să servească mai degrabă ca primă aproximare şi pătate poate de vreun viciu originar, care va trebui descoperit şi care le face dinainte zadarnice.

Marele public nu distinge bine decât romanele de aventuri şi romanele de dragoste. El pune de o parte colecţia „Un sfert de oră de uitare" cu titlu elocvent, prin care îşi potoleşte foamea sentimentală cu *Prinţesă şi dactilografă*, *Logodnica aviatorului*, *Fecioară şi ofilită* şi cu multiplele povestiri în care o eroină invariabil pură şi nefericită

străbate acelaşi calvar, şi pe de alta urmăreşte isprăvile interminabile ale personajelor ce trec prin cele mai extraordinare pericole şi revin la viaţă din nenumărate morţi, fără să li se îngăduie vreodată să moară definitiv: Rocambole sau Fantômas, Nick Carter sau Buffalo Bill. Este de altfel îndoielnic că am putea alege liber între *Femeia cu căluş la gură* şi *Vulturul din Sierra*: fiecare este predestinat de sexul său să devoreze un tip sau altul de roman. Ca un bărbat să citească Jules Mary sau Pierre Decourcelle şi o femeie să prefere producţia lui P. Souvestre şi M. Allain ar fi ceva la fel de nepotrivit şi de şocant ca şi un băiat care s-ar juca cu păpuşile sau o fetiţă cu soldaţii. Acesta este un fenomen absolut viu şi general în mediile populare. Dar această deosebire, întemeiată în moravuri, pare singura care acoperă o realitate. De îndată ce intrăm în domeniul propriu-zis literar, totul se estompează şi se confundă. Romanul de analiză este pus în opoziţie cu cel de intrigă, iar criticii recurg la subîmpărţiri mai fine: romane realiste, poetice, fantastice, sociale etc. Or, nu există nimeni care să nu-şi dea seama de inconvenientele acestor împăr

ţin: genurile pe care le defineşte fiecare dintre rubrici nu sunt deloc incompatibile, încălecându-se mai mult decât juxtapunându-se. Într-un cuvânt, ele nu sunt nici sistematice şi nici măcar coerente. Fiecare lucrare pare să aparţină mai multor specii, care înglobează fiecare la rândul ei opere care, considerate dintr-un alt punct de vedere, se dovedesc cât se poate de diferite. Câteva exemple sunt de-ajuns pentru a arăta cât de prost se potrivesc romanele în compartimentele de acest fel: *Călugărul* lui Lewis sau *Centenarul* lui Balzac sunt deopotrivă romane de aventuri şi romane fantastice: de ce nu ar exista aventuri fantastice? în alte cărţi, vedem că fantasticul merge destul de bine cu realismul cel mai exigent, aşa cum se întâmplă în *Pielea de sagri* a aceluiaşi Balzac. În povestirile lui Kafka, ele sunt atât de strâns asociate încât este foarte greu de stabilit unde începe unul şi unde sfârşeşte celălalt. Uniunea lor este mai subtilă: ele par să se genereze reciproc. În *The Turn of the Screw* (*O coardă prea întinsă*) al lui Henry James, miraculosul şi psihologia se sprijină reciproc cu aceeaşi uşurinţă, iar în privinţa alianţei dintre analiză şi acţiune e suficient să ne gândim la romanele lui Dostoievski, îndeosebi la *Fraţii Karamazov*, unde caracterele şi intriga, sufletele şi drama poliţistă provoacă un interes egal şi de unde nu lipsesc, pe deasupra, nici

digresiunile metafizice, nici episoadele alegorice, nici intervenţia personajelor supranaturale.

E preferabil să nu spunem nimic, pe de altă parte, despre cărţile care refuză cu desăvârşire să intre în distincţiile tradiţionale: de la *Candide* la *Procesul*, de la *Gargantua* la *Muntele vrăjit*, ele sunt aproape la fel de numeroase ca şi cele ce intră docile în rând. Asemenea opere sunt numite romane exclusiv din lipsa unui titlu mai bun. La fel, autorii lor nu sunt numiţi prea lesne romancieri, ci filosofi, şi ceea ce ne interesează să descoperim sub naraţiunea care le învăluie, şi care nu este naraţiune decât exact atât cât trebuie, sunt ideile lui Voltaire sau Kafka, ale lui Rabelais sau Thomas Mann.

Vor fi deosebite în consecinţă romanele prin tehnica lor? Se vorbeşte într-adevăr de romanul epistolar, în vogă îndeosebi în secolul al XVIII-lea, dar acesta este aproape singurul procedeu.

190

Împreună cu monologul interior, de invenţie recentă, care dă operei o structură într-adevăr aparte; şi aceasta pare în ambele cazuri o chestiune de epocă. În concluzie, toate aceste clasificări atât de puţin metodice pun doar în valoare caracterul cel mai marcant al unei povestiri sau pe cel imediat vizibil şi îl hărăzesc să devină eticheta unei specii şi nimic altceva. În acest mod întru totul empiric se recurge rând pe rând la decor, la conţinut sau la tehnică pentru a institui clasamentul. Tot aşa de bine am putea, în ultimă instanţă, să întrebăm (şi de fapt acestea sunt întrebările pe care înţelegem să le punem înainte de toate) dacă volumul e vesel sau trist, lung sau scurt, interesant sau plictisitor. Un criteriu nu este mai valabil decât altul. Aceste judecăţi diferite echivalează deopotrivă cu a ne apuca să clasificăm florile după culoare sau miros. Un amator se poate mulţumi cu atât, dar botanica are alte exigenţe. Pentru valoarea şi onoarea criticii literare, am dori ca ea să nu se arate atât de uşor de satisfăcut.

Este clar că un defect fundamental face clasificările aflate în uz insuficiente, din pricină că ele nu ţin seama de natura însăşi a romanului. Ele par să ignore că el este prin esenţa sa unduios şi divers, că nicio regulă nu guvernează extraordinara sa plasticitate, că nicio limită nu îi opreşte ambiţiile care, dimpotrivă, împlinindu-se, îşi descoperă motive de-a spori. În aceste condiţii, este la fel de greu să compartimentăm ca şi să îngrădim acest refugiu extensibil al anarhiei şi al licenţei, acest teren de încercare unde orice tentativă este

binevenită. Pentru a stăpâni o realitate atât de alunecoasă, nu are niciun rost să creăm rubrici fixe, să construim compartimente etanşe, ci, dimpotrivă, avem nevoie să ne folosim de *puncte de vedere*, care ne îngăduie să determinăm diferitele caracteristici pe care le manifestă fiecare operă şi mai ales să evaluăm măsura în care le înfăţişează. În acest fel, putem nădăjdui la un diagnostic a cărui complexitate să garanteze precizia şi să răspundă complexităţii înseşi pe care o defineşte. Nu trebuie ca aceste puncte de vedere să se excludă, ci să se asocieze. Trebuie ca toate să poată fi aplicate simultan fiecărui roman.

1. Trebuie atunci să luăm în calcul în primul rând *amploarea* romanului, adică numărul de personaje care joacă un rol impor

191

w-apihtant în cadrul acestuia şi-i ocupă centrul. Există romane cu un singur personaj: în izolarea sa voluntară, Oberman este mai singur decât Robinson pe insula lui. În altele, autorul descrie un mare număr de indivizi fără a zăbovi în mod deosebit asupra nici unuia din ei. Uneori, el pictează o societate, alteori un mediu, sau o familie, sau un cuplu. De la drama unei conştiinţe sau a unui efort solitar şi până la multiplele ambiţii şi agitaţii ale unui grup deseori numeros, creşte sau descreşte *suprafaţa de interes* a unei opere. Dezvoltarea ei este în strânsă dependenţă de aceasta: într-adevăr, atâta vreme cât urmărim un protagonist sau nişte personaje nu prea numeroase şi care rămân împreună, naraţiunea se desfăşoară într-un mod linear, dar dacă trebuie conduse simultan mai multe intrigi, se ajunge la un cu totul alt tip de roman, în care sunt povestite rând pe rând progresele fiecăreia, sărind de la una la alta până ce ele se intersectează şi lăsându-le pe rând în suspens de îndată ce se despart din nou.

2. Pe lângă amploarea unei naraţiuni, trebuie să ţinem seama şi de *densitatea* sa. Aceasta măsoară minuţiozitatea naraţiunii şi, ca să spunem aşa, raportul dintre timpul cât durează în realitate ceea ce este descris şi timpul necesar descrierii sale în cadrul ficţiunii. Este vizibil că densitatea este scăzută într-un roman de aventuri şi că, dimpotrivă, ea creşte în romanul psihologic. Autorul poate atunci să resusciteze totalitatea sentimentelor care îl însufleţesc pe erou. El se poate strădui să nu treacă nimic sub tăcere, nici măcar cea mai fugitivă impresie ori cea mai insignifiantă distracţie. Atunci, el se apucă să scrie *în căutarea timpului pierdut* sau *Ulise*. Trebuie, de altfel, să fim atenţi la faptul că scriitorul riscă să-şi depăşească ţelul. El nu reproduce doar realitatea,

ci îi adaugă noi elemente, o amenajează, o prelungeşte, o comentează. El face să abunde stările de conştiinţă pe care le analizează. Departe de a-şi epuiza obiectul, introspecţia sfârşeşte mai degrabă prin a-l recrea la nesfârşit decât prin a se detaşa de el. Romanul devine astfel mai bogat şi mai circumstanţiat decât viaţa. Într-un cuvânt, densitatea lui este mai ridicată. În timp ce un autor strânge în puţine pagini evenimentele unei mari perioade de timp, pe care o priveşte din zbor şi din care nu semnalează decât accidentele cele

mai vizibile, un altul procedează invers, acaparând un moment delimitat, pe care îl extinde ca şi cum ar fi făcut din vreo substanţă elastică şi-i dezvăluie o multitudine de detalii infime, de care ritmul normal al existenţei, respectiv timpul omenesc, nu ne permite să luăm cunoştinţă. Romanele reduc sau dilată timpul, modificându-i scara şi viteza. Există astfel romane rapide, scurte şi grăbite, şi altele care, dimpotrivă, încetinesc durata: de aici provine o alta dintre diferenţele lor cele mai semnificative.

3. *Extensia* romanului nu trebuie confundată cu densitatea şi nici cu amploarea sa. Orice roman posedă o triplă extensie. Extensia *spaţială* indică depărtarea extremă a locurilor pe care le vizitează eroii: *Ocolul Pământului în 80 de zile* sau vreun voiaj interplanetar se situează evident la un pol; putem opta pentru celălalt alegând dintre romanele a căror acţiune se desfăşoară aproape numai între cei patru pereţi ai unei camere. La fel, distanţa dintre data începutului şi cea a deznodământului defineşte extensia *temporală* a romanului. Ea poate cuprinde întreaga istorie a universului, ca în *Insula pinguinilor*, sau poate să se reducă la câteva ore din viaţa unui individ, ca în *Taifun*, unde nu este descrisă decât împotrivirea încăpăţânată a unui om la o furtună. Sunt studiate diferitele generaţii ale unei familii, adaptarea membrilor ei la spiritul diverselor epoci în care trăiesc, cu grija de a le menţine totuşi o anumită continuitate în maniera de: a reacţiona Putem de asemenea urmări un personaj de-a lungul întregii lui existenţe, sau, combinând cu îndrăzneală cele două ambiţii, cum a făcut Virginia Woolf în *Orlando*, putem să prelungim vreme de patru secole interminabila tinereţe a unui erou care vede lumea schimbându-se în jurul său fără ca el însuşi să se schimbe. În sfârşit, extensia *socială* e legată de varietatea mediilor umane în care se desfăşoară acţiunea. Aceasta când se menţine într-un cerc îngust, când

se petrece în păturile sociale cele mai diverse. Trebuie să observăm că nu există o relaţie între densitate şi extensia temporală; se poate relata repede un interval scurt de timp sau încet o perioadă lungă. Consecinţele vizează exclusiv lungimea operei. Fireşte că atunci când dintre aceste trei date – densitatea, extensia temporală şi lungimea materială – două sunt cunoscute.

193

cea de-a treia este automat determinată. În acelaşi fel, amploarea şi extensia socială a unei naraţiuni nu coincid deloc. Un unic personaj poate evolua în tot felul de medii, precum Jean-Cristophe al lui Romain Rolland şi, invers, un mare număr de protagonişti pot rămâne cantonaţi în sfera cea mai limitată, cea a lui Swann sau cea a familiei Guermantes.

Aceste criterii măsoară, ca să spunem aşa, *volumul* operei, în timp ce altele interesează raporturile pe care autorul le stabileşte între naraţiunea sa şi lumea exterioară. Şi aici trebuie să ne ferim

*

să confundăm problemele. Există două principale: a) preocuparea legată de realism a scriitorului, fiind un lucru acceptat că el poate relata în mod realist o povestire fantastică şi în mod miraculos cea mai prozaică aventură; *b*) proporţia respectivă a eroilor şi a romancierului în naraţiune, fie că acesta din urmă şi-o asumă, fie că-i deleagă sarcina unuia dintre personajele sale sau protagonistului însuşi.

4. În primul rând intervine deci gradul de *atenţie faţă de real*: cel mai adesea scriitorul descrie obiectiv peripeţiile pe care le relatează şi se străduieşte să dea naraţiunii sale maximum de exactitate şi de verosimilitate. El pare să aibă drept model arta fotografului, dar uneori pretinde să descrie mai mult dorinţe, vise sau angoase, toate deformările pe care le suferă lumea exterioară văzută prin ochii unui bolnav sau ai unui halucinat, aşa cum se întâmplă, de exemplu, cu *Aurelia* lui Gerard de Nerval, sau în *Inferno* al lui August Strindberg, ori în *Râsul* lui Leonid Andreev. El mai poate dori să dea impresia negurii poetice prin care o fire visătoare îşi vede copilăria (ceea ce a izbutit foarte bine Alain Fournier în *Cărarea pierdută*) sau o criză sentimentală pe care a străbătut-o ca în vis: două capodopere – *Niels Line*, de Jacobsen, şi *Mistere*, de Knut Hamsun – dovedesc îndeajuns cât loc ocupă în literatura scandinavă această manieră de-a proceda.

Atenţia faţă de real marchează nivelul de conştiinţă a acestor fiinţe de ficţiune, importanţa pe care o atribuie ele lumii exterioare şi cea pe care o acordă universului lor intim, atente să fie înfăţişate cu neliniştile lor tainice sau absorbite de cucerirea puterii sau a averii. Pentru aceasta mai este necesară şi o anumită

complicitate între erou şi narator. Acesta contemplă universul căruia îi dă viaţă cu propriii săi ochi sau cu cei ai actorului pe care îl pune să se mişte în cadrul acestuia? De acest fapt depind în ultimă analiză obiectivitatea unui roman şi locul pe care îl obţine realul în cadrul său. Distincţia nu are mare importanţă dacă este pus în scenă un personaj cu un bun-simţ solid. Dar dacă în centrul operei este pus un soi de dement, nu e lipsit de importanţă dacă totul este prezentat ca fiind văzut prin conştiinţa sa tulbure sau dacă excentricităţile sale sunt privite din exterior şi detaşat. E o mare distanţă între delir şi raportul clinic care îl comentează şi îl judecă.

5. Putem denumi *inferioritate* a unei povestiri tocmai modul în care sunt aduse la cunoştinţa cititorului pasiunile care îl însufleţesc pe erou, reacţiile sale faţă de aventurile care i se întâmplă şi, în general, maniera în care percepe universul prin care se mişcă. Toate gradele sunt de conceput, fie că autorul povesteşte faptele sec ca un proces-verbal, fie că pune să fie relatate de către un martor sau îi dă cuvântul personajului cel mai implicat în aventură, care acordă atunci mai multă importanţă sentimentelor decât conduitei sale şi se complace în a se înfăţişa mai mult deliberând decât executând. Cel ce relatează fapte străine de el se interesează esenţialmente de ceea ce a putut vedea, iar povestirea sa este în mod firesc epică. Dar dacă un erou îşi aminteşte sau se confesează, el se află într-o postură mai bună pentru a-şi explica sau analiza ori retrăi emoţiile trecute decât pentru a descrie cum apărea el însuşi, pentru a reconstitui tot ceea ce se vedea din el din exterior în acele momente critice, lucruri care pentru el însuşi rămâneau invizibile. El se exprimă într-un mod spontan liric.

Dar, cel puţin, conştiinţa care se confesează este una liniştită. Ne putem închipui că ar putea fi pusă să vorbească (dacă „să vorbească" nu e prea mult spus) o conştiinţă febrilă, căreia i-am putea înfăţişa măcar conţinutul în chiar clipa când e sub presiunea aventurii sau a descumpănirii. Atunci este reprodus ca sub dictare fluxul agitat al gândurilor neterminate, al reacţiilor imediate, al amintirilor

inoportune care se ivesc pe neaşteptate din memorie, al gândurilor ascunse ce se formează cu încetineală şi care sunt întrerupte brusc, ca de nişte fulgere, de adevărate exclamaţii mentale. Acesta este monologul interior ce se pretinde dublul

195

Integral, înregistrarea completă a tot ceea ce duce domol cu el un creier aflat în toiul vacanţei sau, tumultuos, o minte înnebunită de cele mai urgente circumstanţe.

Se întâlnesc şi combinaţii mai subtile. Astfel, se poate alcătui o povestire urmată de seria discontinuă a monologurilor interioare pe care le desfăşoară în privinţa unei aventuri diverşii martori sau eroi ai acesteia, cu excepţia, totuşi, a actorului principal. Sarcina de-a reconstrui, cu ajutorul fragmentelor disjuncte pe care i le furnizează fiecare, drama pe care niciunul nu i-o povesteşte explicit şi figura centrală care nu apare, dar despre care îi vorbesc neîncetat tovarăşii ei, este lăsată în seama cititorului. Aceasta este structura romanului *Pe patul de moarte* al lui William Faulkner. Este vorba însă aici mai curând de performanţe excepţionale decât de o metodă utilizată în mod curent.

6. Ultimele aspecte care mai rămân de evocat se referă la legăturile dintre operă şi individul care a conceput-o şi nu, de data aceasta, artistul care a realizat-o. Dacă eşti romancier, nu înseamnă că nu eşti om. Iar dacă romancierul nu este îmboldit decât de ambiţia de-a izbuti să înfăptuiască o capodoperă, omul scrie adesea pentru a-şi satisface alte nevoi sau pentru a atinge alte ţeluri. În acest sens, trebuie să evaluăm mai întâi *gradul de identificare a autorului cu eroii săi*. Există scriitori care creează personaje fără a transpune în sufletul acestora nimic din propriile lor experienţe, scoţând aventurile şi caracterele celor creaţi de ei din imaginaţie. Facultatea lor de-a inventa, de-a înţelege sau de-a observa le furnizează mai multă materie primă decât memoria sau experienţele pe care le-au avut. Alţii nu fac decât să se confeseze şi să-şi dezvăluie biografia. În romanele lor succesive se întâmplă când ca un erou asemănător să îi întruchipeze, când, într-o carte forfotind de personaje, să nu fie niciunul care să nu-i reprezinte sau să nu manifeste vreun aspect al propriei lor firi. Desigur că un autor îşi însufleţeşte întotdeauna eroii cu bogăţia lui interioară, iar personajele sale cele mai obiective datorează în mod obişnuit esenţialul firii lor experienţei sale. Celebra

mărturisire a lui Flaubert, „Doamna Bovary sunt eu", nu este cu siguranţă exagerată. Aici este însă vorba de o cu totul altă complezenţă: autorul nu se osteneşte deseori să imagineze şi se povesteşte aşa cum se

196

vede, fără transpunere, multiplicat şi identic sub nenumărate deghizări felurite.

7. În sfârşit, trebuie să examinăm *voinţa de a influenţa* a romancierului, modul în care înţelege el ca publicul să reacţioneze la opera sa. Vrea el să fie admirat, sau vrea să le dea cititorilor o lecţie? Vrea ca publicul să se bucure sau să se conformeze operei sale? El însuşi oferă un obiect de lăudat sau un exemplu de urmat? Unii se menţin pe plan estetic, alţii trădează intenţii morale, iar pentru ei arta nu este decât instrumentul prin care slujesc cauza pe care au îmbrăţişat-o sau prin care propagă o evanghelie personală. Nu încape îndoială că *Şarpele cu pene* predică o religie, iar *Condiţia umană* propune o etică. Între cel ce observă imparţial şi vrea să distreze şi cel ce exaltă pentru a îndruma conştiinţele sau a înarma braţul cuiva nu există vreo măsură comună, şi poate că romanul nu cunoaşte o mai mare opoziţie decât aceasta, care îi vine din funcţia ce-i este prevăzută şi îl face să oscileze de la contemplaţie la dramaturgie, de la descriere la provocare. Va trebui să revenim asupra acestui dublu destin: tocmai am arătat că romanul nu putea fi redus la literatura pură, tocmai am încercat să facem inventarul diverselor sale ambiţii, şi în final constatăm că el urmăreşte două ţeluri opuse: vrea să-l instruiască pe om cu privire la el însuşi şi atunci îi amorţeşte înflăcărările, invitându-l să se analizeze, copleşindu-l cu reverii sau stârnindu-i interesul pentru vreo demonstraţie, suspendându-şi, în toate cazurile, judecata şi decizia. Dar el îl îmboldeşte deopotrivă la acţiune, îl incită să imite modelele pe care i le înfăţişează şi îi furnizează totodată motive de-a lupta şi eroi de la care să preia ştafeta. Va trebui să ne străduim să lămurim această contradicţie despre care ghicim deja că este esenţială.

Deocamdată, e suficient că am enumerat principalele chestiuni ridicate implicit de operele romaneşti prin simplul fapt că există sub formă de naraţiuni scrise şi citite. Lista lor nu este definitivă şi nici completă. Ea nu constituie decât o primă schiţă

197

pe care va trebui înainte de toate să o facem mai coerentă şi pe

alocuri mai suplă sau şi mai concretă. Dar aşa cum sunt, aceste diverse criterii – amploare, densitate, extensie, atenţie faţă de real, interioritate, identificare cu eroul şi voinţa de-a influenţa – vor permite poate ca fiecare roman să furnizeze un semnalment mai puţin arbitrar decât cel ce constatăm că îi este oferit de obicei1.

În orice caz, nu poate fi zadarnic faptul că ne-am ocupat mai mult de clasificarea problemelor pe care le ridică romanele decât de romanele înseşi, deoarece aceste indicaţii nu sunt făcute în realitate pentru a le împărţi, ci pentru a învăţa să le chestionăm, într-adevăr, inteligenţa trebuie să ştie cum să-şi ghideze examinarea faţă de această imensă vegetaţie scrisă care o asaltează şi o derutează tot mai mult pe zi ce trece. Ea nu interesează numai arta, romanul fiind un element activ al existenţei contemporane. El nu o reprezintă în chip inocent, ci este înfierbântat de ea şi o febricitează la rândul lui. El extrage sucurile veninoase din buruienile ei şi elaborează pe baza lor otrăvuri cu care intoxică societatea, dar îi redă totodată, precizate, admirabile şi exemplare, cele mai bune forţe şi cele mai nobile dintre ambiţiile sale. O asemenea putere merita realmente să fie examinată serios, deşi natura ei este de-a rămâne neguvernabilă. Trebuie să supraveghem cu atenţie această oglindă multiplă a universului uman: oamenii nu fac numai să se reflecteze în ea; toţi, de la cel mai frust şi până la cel mai rafinat, îşi aranjează chipul şi îşi însuşesc atitudinile privindu-se în apele ei.

1 Ele sunt îndeajuns de precise pentru ca, cu ajutorul unor opere celebre convertite în repere, să se poată nota ca în joacă, de la 1 la 9, modul mai mult sau mai puţin manifest în care apar în fiecare caz aparte aceste caracteristici despre care s-a văzut că determină natura operei şi care ar putea fi atunci evaluate într-o ordine fixă şi cunoscută dinainte. Un număr de aproximativ şase cifre ar fi de-ajuns pentru a indica astfel fizionomia proprie oricărui roman. Aceşti indici l-ar lămuri pe loc pe cititorul informat şi, cum niciunul nu măsoară *valoarea* operei, nu ar mai trebui să ne temem că am putea fi zăpăciţi de capriciul vreunui critic: într-adevăr, nu se pune problema de-a aprecia, ci de-a aplica un fel de barem întru totul obiectiv.

PARTEA A II-A ROMANUL POLIŢIST

1. *Romanul poliţist*: *evoluţie*

Despre cum se retrage inteligenţa din lume ca să se dedice jocurilor sale şi despre cum îşi introduce societatea problemele în

acestea.

JLJ – omeniu al licenţei, romanul nu cunoaşte limită şi nici lege. Natura sa constă în a le transgresa pe toate şi în a ceda fiecărei ispite care îi solicită fantezia. Poate că nu este întâmplător faptul că dezvoltarea crescândă a romanului în secolul al XIX-lea coincide cu respingerea progresivă a regulilor care determină forma şi conţinutul genurilor literare. Teatrul se emancipează, eliberându-se de convenţiile clasice şi renunţând la unitatea de timp şi de loc. Poezia îşi permite mai întâi tot soiul de intimităţi minore, apoi cele mai grave libertăţi, în aşa măsură încât, fără rimă şi nepăsătoare faţă de numărul picioarelor metrice, versurile nu se mai deosebesc în scurt timp de proză decât prin dispunerea lor tipografică. Ansamblul literaturii pare să evadeze din cadrele regulate şi din normele tradiţionale. De-acum înainte, talentul este considerat singura obligaţie. Arbitrarului autorului nu i se mai impune nicio restricţie: acesta nu are decât să-şi alcătuiască opera după bunul său plac. Nu i se mai cere să se conformeze unor canoane prestabilite şi nu mai este judecat decât după geniul său. E treaba lui să aleagă noile acte de vitejie pe care vrea să le încerce şi modul de-a le duce cu bine la capăt, dacă reuşeşte să o facă.

În contradicţie cu această tendinţă generală spre anarhie, romanul poliţist atrage atenţia ca urmare a faptului că îşi inventează mereu reguli proprii, astfel încât degeaba am căuta în producţia literară vreun alt gen care să asculte de o legislaţie determinată şi căruia să îi placă să o facă mai restrictivă. Celelalte.

199

dimpotrivă, departe de-a fi simţit nevoia de a-şi crea una, le-au suportat cu greu pe cele care le guvernau şi le-au respins în loc să le consolideze.

La prima vedere, romanul poliţist ocupă deci în sânul literaturii şi mai ales în rândul operelor româneşti o poziţie de o extremă originalitate. Evoluţia lui o dezminte pe cea a întregii specii. Trebuie să ne gândim că o diferenţă atât de evidentă nu face decât să traducă altele, mai ascunse, pe care este important să le descoperim. Când s-a încercat diferenţierea romanului poliţist de romanul de aventuri, a fost pus în mod deosebit în evidenţă un fapt anume: acela că, după cum a arătat foarte bine Regis Messac în remarcabila sa carte, *Le* «*detective novei*» *et l'influence de la pensie scientifique*} ambele relatează aceeaşi

poveste, dar fiecare în sens invers faţă de celălalt. În romanul de aventuri, *naraţiunea respectă ordinea evenimentelor*, mergând de la început spre sfârşit, de la prolog spre deznodământ. Desfăşurarea intrigii reproduce succesiunea faptelor, adoptând cursul timpului. Dimpotrivă, romanul poliţist pare un film proiectat invers, în care curgerea timpului e tratată de-a-ndoaselea, iar cronologia răsturnată. Punctul său de plecare nu este altul decât punctul de sosire al romanului de aventuri: crima care pune capăt unei drame ce va fi reconstituită în loc să fi fost expusă de la bun început. În romanul poliţist, într-adevăr, *naraţiunea respectă ordinea descoperirii*, pornind de la un eveniment care este un deznodământ şi urcând din acest punct înapoi spre cauzele care au precipitat tragedia, iar în acest fel regăseşte succesiv diferitele peripeţii pe care romanul de aventuri le-ar fi relatat în ordinea în care s-au produs. Astfel, este foarte simplu să faci dintr-un roman de aventuri un roman poliţist, şi invers: e de ajuns să le răstorni. Acest caracter atât de specific se manifestă într-una din primele capodopere ale genului, căreia i s-a remarcat tocmai desăvârşita arhitectură „piramidală": *Domnul Lecoq*, al lui Gaboriau. În partea întâi, de vreo zece pagini, este găsit cadavrul unui necunoscut şi declanşată o anchetă. Partea a doua, mult mai lungă.

Paris, 1929.

200

relatează progresia investigaţiei şi dezvăluie fapte vechi deja de mai mulţi ani şi pentru care asasinarea necunoscutului este ultima repercusiune. În sfârşit, ultima parte, şi mai întinsă, îl duce pe cititor cu douăzeci de ani în urmă şi explică geneza îndepărtată a dramelor care au fost relatate.

Din această inversare a timpului, din substituirea ordinii evenimentelor cu cea a descoperirilor, decurge situaţia excepţională a romanului poliţist în literatura romanescă. El nu este nici pe departe o relatare, ci o deducţie. El nu povesteşte o suită de întâmplări, ci eforturile de-a le reconstitui. De la bun început, se urmăreşte satisfacerea înainte de toate a inteligenţei, astfel *încât* interesul manifestat faţă de intrigă scade din ce în ce mai mult. Aceasta devine cvasi-abstractă, sau, în orice caz, scheletică. Pe zi ce trece, romanul poliţist se îndepărtează tot mai mult de roman, adică de redarea vieţii şi a pasiunilor, pentru a se apropia de natura unei probleme pure, în care se alunecă încet de la enunţ la soluţie. Calităţile ce i se pretind

sunt de un caracter tot mai matematic. Raţionamentul elimină senzaţia.

S-a vrut ca în (*Edip rege* să se vadă începutul glorios al romanului poliţist. Pe deasupra, această încercare era salutată ca o capodoperă, observându-se că, în această operă, asasinul nu este altul decât detectivul însuşi. Dar nu trebuie ca un anacronism nostim să devină o greşeală comun acceptată. Toţi spectatorii lui Sofocle, fără excepţie, ştiau de mici copii cine era ucigaşul lui Laios. (Edip nu putea juca pentru niciunul din ei rolul unui poliţist aflat în căutarea vinovatului misterios, al cărui nume este aflat cu stupefacţie la sfârşit. Nu există nimic de ordin intelectual în (*Edip*, niciun efect de surpriză, decât pentru (Edip însuşi 1, şi

1 în realitate, substratul interesului din *Edip* este exact inversul celui din romanul poliţist. Publicul ştie ceea ce „detectivul" ignoră, şi urmăreşte cum OEdip îşi caută propria nenorocire. Jules Lemaître(*Impressions de théâtre*, t. III, pp. 1-14) aminteşte în legătură cu această piesă reproşul pe care îl făcea Diderot dramaturgilor care îşi întemeiază intriga pe mirarea spectatorului: „Poetul, observa el, îmi pregăteşte prin omisiune o clipă de surpriză, în timp ce prin sinceritate m-ar fi expus unei îndelungate nelinişti". Aceasta fiindcă tragedia are ca scop emoţionarea spectatorului, în timp ce romanul poliţist vrea să demonstreze dezvăluind.

201

această tragedie nu are alt subiect decât cel pe care îl tratează neostenit teatrul grec: loviturile sorţii asupra virtuţii, dreptăţii şi prosperităţii, făcând din eroi, regi şi mari învingători nişte criminali şi nefericiţi milogi şi mai mari.

Nici în povestirile lui Voltaire nu putem căuta primele urme ale romanului poliţist. Acest gen nu s-a născut din jumătatea de pagină din *Zadig*, unde se găsesc într-adevăr câteva deducţii de care nu i-ar fi ruşine nici lui Sherlock Holmes. El provine din noile condiţii de viaţă de la începutul secolului al XIX-lea. Instaurând poliţia politică, Fouché pune în acelaşi timp misterul şi viclenia în locul rapidităţii şi al forţei. Înainte, uniforma îl desemna pe reprezentantul ordinii publice, care se repezea pe urmele răufăcătorului şi încerca să-l prindă. Agentul secret înlocuieşte urmărirea cu investigaţia, viteza cu inteligenţa, violenţa cu disimularea. Un roman scris de Balzac, *O afacere tenebroasă*, marchează cotitura în chestiune; se observă bine descumpănirea pe

care o răspândeşte în moravuri această inovaţie diabolică – poliţia invizibilă – şi parfumul de straniu, lumea plină de neîncredere şi de nesiguranţă pe care o aduce cu sine. Opinia publică este indignată. Când, spre a se combate un val de criminalitate, în Anglia se propune Parlamentului, sub ministrul Peel, adoptarea poliţiei secrete, toţi strigă că sunt de preferat o mie de crime decât un asemenea remediu. Dar interesul e tot atât de mare ca şi groaza: e pasionant ca într-o ficţiune să vezi deodată cum cel pe care îl luai drept profesor, cerşetor sau ceasornicar să se dovedească a fi un poliţist. Imaginaţia amplifică înzecit realitatea. Balzac ţine să se întâlnească cu Vidocq şi îi împrumută personajului său, Vautrin, câteva trăsături ale ocnaşului ajuns şef al poliţiei. Nimic nu e mai semnificativ în această privinţă decât modul în care Leon Gozlan se extaziază în faţa calităţilor copoilor când, referitor la relaţiile dintre Balzac şi Vidocq, vorbeşte despre stima pe care le-o purta scriitorul: „El admira mai ales, afirmă Gozlan, divinaţia celor mai subtile minţi dintre toate, care au flerul pătrunzător al sălbaticului ce le îngăduie să urmărească pista unui criminal pornind de la inducţia cea mai fugitivă, sau chiar fără vreo inducţie. Un glas le vorbeşte şi sunt cuprinşi de un tremur nervos aidoma

1

hidroscopului pus pe o piatră de deasupra unei pânze de apă aflate la o sută de picioare sub pământ, şi exclamă: «Aici e crima: săpaţi şi-o veţi găsi» 1. Cât despre *Memoriile* lui Vidocq, aşa apocrife cum sunt, ele cunosc un succes de librărie fără precedent şi dintre cele mai simptomatice. Din ele se trag romanele lui Eugene Sue şi ale lui Penson du Terrail, *Misterele Parisului* sau *Rocambole*, şi deopotrivă operele lui Gaboriau şi domnul Lecoq, adică primele romane poliţiste bine caracterizate, cu cea dintâi figură a detectivului propriu-zis. Cronologia exactă nu are importanţă, chestiunea de reţinut e că totul iese la iveală atunci.

Continuăm să ne aflăm însă în plină confuzie, în impuritatea totală. Povestirile sunt stufoase, pline de lupte şi de fugi, de peripeţii şi de lovituri de teatru, de ambuscade şi de evadări. Norocul îl ajută pe detectiv, care pierde pista, o regăseşte, cade prizonier, apoi scapă. El se deplasează, deschide ochii şi urechile, vorbeşte toate limbile, înghite toate otrăvurile, forţează toate încuietorile, se dezleagă de fiecare dată când e legat, descifrează mesajele cifrate, cunoaşte scrima (mai târziu,

jiu-jitsu) şi ştie să arunce lasoul. Ce nu ştie el sau ce nu e în stare să facă? Este chimist şi atlet, dar mai ales actor: se grimează. Aceasta este marea lui specialitate. El ia toate chipurile cu putinţă şi nimeni nu îl recunoaşte sub deghizările sale. Cel mai adesea, succesele nu-i vin din logică, ci din abilitatea de-a se travesti şi a citi urmele de paşi. La început, detectivul este un copoi, un urmăritor de piste, urmaşul *trapper-Hor* lui Fenimore Cooper, al *rastreadores-ilor* lui Gustave Aymard, al observatorilor infailibili ai pădurii sau pampei, aclimatizaţi cu îndrăzneală în peisajul urban, oferindu-li-se marele oraş drept o nouă junglă, mai periculoasă decât pustietăţile din Canada sau Argentina. Ne aflăm deci, în aceşti zori agitaţi, foarte departe de amatorul modern liniştit, de poliţistul ştiinţific care abia dacă iese din camera sau biblioteca sa ca să inspecteze scena crimei, care procedează rapid la interogatoriul suspecţilor, înregistrează dintr-o privire detaliile revelatoare şi ajunge la soluţie fără a fi urmărit pe nimeni pe acoperişuri

1 Leon Gozlan, *Balzac chez lui*, Paris, 1862, p. 210.

sau prin canale, fără a fi scăpat nu o dată ca prin urechile acului de loviturile asasinilor ce se simţeau deja demascaţi. Nero Wolf, eroul lui Rex Stout, este prea corpolent pentru a se mişca şi ţine prea mult la comoditatea sa şi la berea pe care o soarbe fără încetare, astfel încât îşi trimite secretarii să-i verifice ipotezele trândave şi, fără a ieşi din sera unde cultivă orhidee, rezolvă enigmele care sunt în mod deliberat încâlcite în cel mai înalt grad: el unul nu a aruncat nicio privire la locul crimei şi nici asupra corpurilor delicte; nu a făcut cunoştinţă cu niciunul din actorii dramei. Victoria lui este un pur triumf al minţii.

Acest exces nu trebuie să mire. Într-adevăr, descoperirea unui vinovat nu putea deveni decât un exerciţiu intelectual ce se doreşte riguros şi exact. Romanul poliţist dobândeşte astfel o severitate mereu crescândă. Rolul hazardului se diminuează, în timp ce ai logicii creşte. Detectivul a fost mai întâi cel ce ştia să observe, să meargă de la indiciu până la criminal, de la peticul de stofă la veşmânt, de la veşmânt la croitor şi de la croitor la client, în acea perioadă, calitatea dominantă a eroului este flerul. El este comparat de preferinţă cu un câine de vânătoare. Curând însă, pe observaţie se articulează deducţia: Conan Doyle e cel ce o introduce, iar urmaşii săi o perfecţionează. Într-adevăr, efectul arbitrar al raţionamentelor personajului său a fost remarcat

neîntârziat: ele presupun prea multe cunoştinţe şi o infailibilitate anormală. Ele nu sunt eficace decât datorită bunăvoinţei autorului, şi doar artificiul provoacă uimirea cititorului la sfârşitul lecturii, aceasta din pricină că i s-a ascuns principalul: poliţistul a păstrat pentru sine toate indiciile decisive.

De-acum înainte, autorii îşi vor interzice asemenea fraude. Se va cere chiar ca asasinul să nu fie vreun figurant insignifiant care abia să fi apărut în cursul naraţiunii sau vreun necunoscut atotputernic la care se ajunge în ultima pagină urmând pista unor complici subalterni. Este necesar ca ucigaşul să fie un personaj de prim-plan, ca el să fi fost cunoscut încă din primul capitol şi să fi participat la întreaga acţiune fără să fi fost bănuit. În sfârşit, sunt recuzate toate tipurile de miraculos, de la pasajul secret care străbate grosimea zidurilor şi până la intervenţia vreunui procedeu

ştiinţific necunoscut, capabil să omoare de la distanţă fără să lase urme. Otrăvurile exotice, ca şi razele morţii, sunt proscrise…

Aceste servituţi voluntare, hărăzite să dea romanului poliţist seriozitatea problemelor de algebră, au fost poate iniţial inconştient acceptate, dar ulterior au fost rapid codificate. Membrii din *Detec*tion *Club-vi* englez, care la origine era (pare-se) o societate de întrajutorare pentru chestiunile tehnice ce se prezintă necontenit în cazul unor asemenea romane, s-au angajat într-o bună zi să respecte nişte principii întru totul chibzuite. De exemplu, au jurat să nu introducă în acţiune vreun chinez misterios, să nu acorde detectivului lor beneficiul vreunei coincidenţe fericite care să-l ajute la momentul potrivit în cercetările sale, să nu introducă în naraţiune acele detalii frapante, stranii sau semnificative care ulterior rămân fără explicaţie şi care nu sunt bune decât să-l zăpăcească pe cititor. Pornind de la aceste principii, ei au scris un roman în colaborare, *Thefloating Admirai*. În prefaţă, Dorothy L. Sayer a expus motivele care îi incitaseră la o asemenea tentativă, sau mai degrabă la această încercare, pe care voiseră să o înfrunte în condiţiile unei experienţe adevărate: într-adevăr, fiecare din ei ignora soluţia prevăzută de cel ce scrisese capitolul precedent şi trebuia să o dea pe a lui în apendice, odată cu explicarea satisfăcătoare a dificultăţilor mărunte introduse prin contribuţia sa. Era o adevărată declaraţie de război la adresa arbitrarului şi a licenţei. În paralel, în 1935, J.L. Borges examinează,

pornind de la Chesterton, legile romanului poliţist şi redactează un cod din care anumite articole sunt, desigur, discutabile, dar care în ansamblu semnalează în chip fericit prescripţiile pe care tind să şi le impună autorii preocupaţi de-a face o operă logică1.

Cu toate acestea, desluşim încă greu la ce anume răspund aceste convenţii: că urmăresc să elimine fantezia şi pitorescul, nimeni nu se îndoieşte. Dar ambiţia lor comportă şi o latură pozitivă: cititorul trebuie pus deopotrivă cu detectivul în condiţiile de-a descoperi soluţia. În acest scop, trebuie pe de o parte

1 „Los laberintos policiales y Chesterton", *Sur*, nr. 11, pp. 92 – 94.

să i se încredinţeze toate elementele enigmei, iar pe de alta să nu i se furnizeze detalii inutile menite doar să-l încurce, amănunte fără importanţă puse artificial în lumină şi savant aureolate de mister. Se respecta aceeaşi preocupare interzicându-se folosirea supranaturalului, a miraculosului ştiinţific, a arhitecturilor trucate. Se vrea ca soluţia să fie deja conţinută în datele oferite, ca ea să nu provină dintr-o particularitate pe care nimic nu îi permite inteligenţei s-o deducă, dar căreia imaginaţiei îi este foarte uşor să o inventeze. La fel, în tragedia clasică, deznodământul nu trebuie să adauge nimic expunerii: el trebuie doar să o dezvolte. Astfel, G. Lanson observă cât se poate de corect că date fiind caracterele diferitelor personaje ale *Cidului* şi situarea lor reciprocă, alegerea regelui e suficientă pentru a le impulsiona acţiunile şi reacţiile, care se desfăşoară apoi mecanic1, astfel încât pentru un spectator cu o luciditate ideală, piesa ar fi întru totul previzibilă. În mod asemănător, romanul poliţist se petrece într-un univers închis: de la descoperirea crimei şi până la descoperirea vinovatului, totul trebuie să survină fără nici cea mai mică intervenţie exterioară şi totul trebuie să se lămurească prin singura virtute a unui raţionament bine condus. Unitatea de loc şi unitatea de timp îşi recapătă valoarea. Drama satisface cu atât mai mult cu cât se întinde pe o durată mai mică şi pe un spaţiu mai redus. *De la 4 la* 7, de Hugh Austin, unde totul se petrece în trei ore şi unde desfăşurarea investigaţiei este urmărită minut de minut fără a se ieşi din vila unde a fost comisă crima şi unde continuă să fie săvârşite şi altele, constituie din acest punct de vedere o mărturie semnificativă şi de altfel deloc excepţională. Mai mult, se poate remarca o tendinţă de-a

situa drama într-o lume materialmente închisă, din care nimeni nu poate ieşi şi în care nimeni nu poate intra: tren în mers, vapor aflat în largul mării, proprietate inaccesibilă sau ajunsă astfel din pricina vremii nefavorabile, a intervenţiei ucigaşului sau a hotărârii poliţiei. Se caută un mediu ideal în care să nu poată apărea nimic care să denatureze exercitarea inteligenţei. Ca să fie valabilă, descoperirea crimei trebuie să se efectueze în

1 *Corneille*, Paris, 1898, pp. 122-123.

aceleaşi condiţii de izolare absolută ca şi ale unei experienţe chimice. Orice schimb cu exteriorul îi ruinează efectul. Rouletabille demonstrează marcant că pentru a ajunge la un rezultat este necesar să se fi putut „închide cercul".

Cât despre unitatea de acţiune, ea ar fi definită în privinţa romanului poliţist într-un mod sensibil mai strict decât o făceau teoreticienii secolului al XVII-lea atunci când îi cenzurau pe Corneille sau Racine pentru cea mai mică complicaţie accesorie, încrucişarea a doua intrigi este greu suportată: ca nişte răufăcători ce nu ştiu unul de altul să acţioneze fiecare pe cont propriu sau ca unul să profite de crimele celuilalt pentru a încerca să-i pună în spinare propriile lui fărădelegi. Tendinţa spiritului de-a unifica este atât de puternică încât cititorul este dezamăgit de fiecare dată când nişte culpabilităţi autonome explică separat fapte pe care el şi le imagina deja legate între ele şi, dimpotrivă, el gustă o plăcere suplimentară atunci când în cursul naraţiunii apar deodată în strâns raport nişte evenimente pe care totul făcea să se presupună că erau independente. Trebuie ca nicio perturbare să nu devieze progresele anchetei, ca nicio problemă anexă să nu îşi amestece datele cu cele ale enigmei principale. În aceste condiţii, vechea formulă a copoiului ce urmăreşte o pistă este definitiv abandonată.

De altfel, logica avea prea puţină independenţă în acel context, servind doar la trecerea de la un indiciu la altul, la progresia prin salturi continue dintr-o găselniţă în alta. Trebuia ca ea să fie constant hrănită cu noi date. Dimpotrivă, raţionamentul nu se mai sprijină de-acum înainte pe fapte, ci le deduce. Să te foloseşti de „capătul cel bun al raţiunii", ca să folosim o altă expresie a lui Rouletabille, înseamnă să pliezi observaţia pe deducţie, căci faptele sunt mincinoase, ele spun ceea ce s-a vrut ca ele să spună. Inteligenţa

trebuie să le îndrepte. Acesta este efortul esenţial al lui Gaston Leroux, originalitatea magistrală care, prin maniera în care este rezolvat *contra* indicaţiilor materiale dublul mister al „camerei galbene" şi al „galeriei inexplicabile", antrenează romanul poliţist într-o revoluţie decisivă.

Acum nu mai poate fi vorba decât de critica şi de confruntarea dovezilor, în niciun caz de-a reface calea urmată de asasinul fugar.

207

conducându-ne după urmele pe care le-a lăsat. Este şocant ca un detectiv să-l prindă în cele din urmă pe criminal şi să nu-i cunoască identitatea decât smulgându-i masca sau barba falsă. El trebuie să o deducă din datele înseşi ale enigmei. De aceea, munca lui constă mai întâi în estimarea valorii acestora: sunt ele înşelătoare sau sincere? Dacă mint, este oare efectul hazardului sau al unei înscenări? apoi le studiază compatibilitatea, coordonând indiciile, combinându-le, examinându-le pentru a vedea dacă concordă sau nu. Dacă se exclud, atunci este stabilită o imposibilitate, e demonstrată o inocenţă. Invers, convergenţa lor confirmă o suspiciune, în acest fel, ne apropiem de vinovat: sunt eliminaţi cei care erau iniţial suspecţi şi care erau acuzaţi de prea multe evidenţe. Cu toate acestea, dovezile se acumulează, restrâng câmpul cercetărilor, spulberă aparenţele, forţează admiterea neverosimilului şi desemnează dintr-odată un criminal neaşteptat.

În acest stadiu, romanul poliţist pare deja departe de originile sale: el se dovedeşte un joc al minţii. Trebuie să dăm uitării învelişul său romanesc şi să ne străduim să definim mecanismul intelectual pe care îl ascunde şi acea plăcere mai abstractă pe care un şir de silogisme o încadrează bizar, cu o constanţă ce nu se dezminte, între cadavrul unei victime şi arestarea ucigaşului.

2. *Romanul poliţist*: *joc*

Destinul intelectual al romanului poliţist este ferm asigurat. Urmăririle fără şir sunt înlocuite de rigoarea raţionamentelor. Detectivul nu se mai deghizează, ci chibzuieşte. Ancheta lui constă în discutarea posibilităţilor. El învinge atunci când reuşeşte să facă să coincidă în cazul unui individ o ocazie şi un mobil. Investigaţia îi disculpă pe cei ce prezintă un alibi sau care demonstrează că nu câştigă nimic de pe urma morţii celui asasinat. Dar mai trebuie ca alibiul să fie recunoscut ca inatacabil şi să nu se descopere deodată că dispariţia victimei nu era chiar atât de indiferentă pe cât se credea

vreunui ipocrit, care avea de încheiat cu defunctul o răfuială veche, sau plănuia să se căsătorească cu

moştenitoarea lui. Determinarea criminalului este o muncă presărată cu piedici, deoarece se descoperă fără întârziere că toate personajele dramei aveau motive egale de-a ucide şi posibilităţi echivalente de-a o face. Atunci trebuie să ne lăsăm călăuziţi de un alt procedeu de discriminare. Condiţiile crimei presupun o anumită psihologie din partea vinovatului. Când poliţistul şovăie între mai mulţi suspecţi, el îi supune unei probe care îi face să-şi trădeze adevăratul caracter. Philo Vance, din *Asasinarea canarului*, de S.S. Van Dine, găseşte certitudinea morală care îi lipsea în cursul unei partide de pocher; în *Cele trei crime din Veules-les-Roses*, de Marcel Marc, asasinul se trădează jucând şah1. Spune-mi cum joci ca să-ţi spun dacă ai ucis, căci oamenii joacă în acelaşi fel în care ucid, cu prudenţă sau temeritate, riscând mult sau puţin.

Mai există şi alte mijloace folosite curent pentru descoperirea vinovatului: acesta este cel ce minte. Dar toţi mint, fiindcă toţi au câte ceva pe conştiinţă, vreun delict minor pe care fiecare a vrut iniţial să-l ascundă pentru a evita furia soţului, dacă e vorba de o nevastă necredincioasă, sau a stăpânului, dacă e vorba de vreun servitor neîndemânatic. Detectivul se ocupă de descoperirea sursei acestor diverse minciuni, iar cel care a minţit fără să aibă nimic altceva de ascuns decât crima, acela este ucigaşul. Acest progres schiţează construcţia obişnuită a naraţiunilor poliţiste: un şir de ipoteze laborios eşafodate sunt respinse rând pe rând până ce o ultimă teorie se potriveşte în sfârşit cu toate faptele care siliseră la abandonarea precedentelor şi la dezvinovăţirea unul câte unul a celor pe care îi acuzau. Această arhitectură este atât de constantă, încât o povestire îi face o parodie maliţioasă: într-un club de amatori ai romanului poliţist, cineva este otrăvit cu o bomboană de ciocolată; fiecare din membri îşi desfăşoară ancheta proprie şi stabileşte într-un mod irefutabil culpabilitatea unui suspect de fiecare dată diferit. Unul dintre ei o dovedeşte chiar pe

1 într-un mod analog, M. Crabtree, în *Asasinul locuieşte la 21*, de St. A. Steeman, descoperă adevărul jucând bridge: ceilalţi trei jucători se aliază *maşinal* împotriva lui: dacă fac astfel echipă în cadrul jocului, înseamnă că sunt îmboldiţi de obişnuinţă şi că sunt complici şi în viaţă.

a sa proprie prin cea mai convingătoare argumentaţie şi, dat fiind că nu-şi amintea să fi comis crima, conchide că a plănuit-o şi executat-o în nişte clipe de neatenţie. Toate demonstraţiile contradictorii sunt apoi rezumate într-un tablou comparativ al mobilurilor şi ocaziilor şi adevărul reiese astfel de la sine.

Poliţistul din roman se străduieşte să răspundă la întrebările tradiţionale pe care se sforţează să le rezolve judecătorul de instrucţie din realitate: cine? când? unde? cum? de ce? Ele stârnesc de altfel un interes inegal: una, şi anume *cum*? constituie de obicei problema esenţială. Într-adevăr, e lucru rar ca o crimă să fi fost comisă în împrejurări banale. Ea este obligatoriu enigmatică şi pare neapărat o sfidare la adresa legilor naturale, a verosimilităţii şi a bunului-simţ. Ingeniozitatea autorului se dovedeşte în pregătirea unei asemenea situaţii şi în rezolvarea ei simplă şi totodată surprinzătoare, el triumfând în *explicarea imposibilului*. Autorul prezintă mai întâi un eveniment ca fiind inadmisibil şi apoi îl explică elegant, lesne, fără a forţa nimic, cu un minimum de mijloace. Valoarea unui roman poliţist se defineşte destul de bine prin caracterul scandalos pentru raţiune şi experienţă al punctului său de pornire şi prin maniera mai mult sau mai puţin completă şi plauzibilă în care acestea sunt satisfăcute la punctul de sosire. În fond, descoperirea unui vinovat contează mai puţin decât reducerea imposibilului la posibil, a inexplicabilului la explicat, a supranaturalului la natural. Fiecare enigmă ridicată poate primi tot atâtea soluţii câte poate imaginaţia să inventeze, dar autorii se străduiesc să le înnoiască şi să le sporească rigoarea; acestora le place să simuleze dificultatea, să acumuleze obstacole pe care îşi propun să le depăşească. În acest fel se revine întotdeauna la problema incintei închise: o crimă s-a comis într-un loc unde victima era singură, unde nimeni nu a putut intra şi de unde nimeni nu a putut ieşi. Dacă scena întreagă a romanului poliţist formează deja o lume închisă, camera fatidică delimitează un compartiment etanş la puterea a doua, o citadelă de două ori inaccesibilă, ultima incintă din inima Sfintei sfintelor. O primă filtrare îi separă de exterior pe toţi cei care ar fi putut interveni în desfăşurarea dramei: această a doua încercuire pare să-i împie

dice pe toţi să fi luat parte la ea şi să o facă să pară de

neconceput. Se înţelege de la sine că utilizarea unui pasaj secret sau a unui aparat care să ucidă prin pereţi este mai mult ca oricând interzisă. Şi totuşi, acolo zace un cadavru, care scandalizează raţiunea. Aceasta din pricină că odaia era închisă pentru un om, dar nu şi pentru o maimuţă (Edgar Poe, *Dublul asasinat de pe rue Morgue*), sau pentru un şarpe (Conan Doyle, *Panglica pestriţă*), sau pentru că atentatul a fost comis în altă parte: victima s-a închis *după* ce a fost lovită (G. Leroux, *Misterul camerei galbene*), sau crima a avut loc *înainte* ca odaia să fi fost închisă, iar un dispozitiv mecanic, de exemplu un patefon cuplat la un mecanism de ceasornic, a făcut să se creadă că persoana în cauză trăia după ce odaia fusese încuiată (S.S. Van Dine, *Asasi*narea *canarului*). Sau, la fel de bine, camera fusese închisă *din exterior*, iar cheia a fost lăsată pe o masă din mijlocul ei cu ajutorul unui fir prins de un ac de care aceasta era agăţată şi care a fost smuls ulterior trăgând de fir (Edgar Wallace, *The Clue of the New Pine*). Mai poate fi vorba, în sfârşit, de faptul că individul care deschide camera anunţă strigând cât poate o crimă *care nu a fost comisă*, dar pe care o comite el neîntârziat (Israel Zangwill, *The Gray Whig*), sau sustrage indiciul care ar lămuri misterul ori lasă la iveală cheia cu care se presupune că s-ar fi încuiat victima.

Iată în câte feluri se poate da seama de ceea ce pare de neconceput într-un caz în care totuşi toate condiţiile materiale sunt deliberat imaginate pentru a limita posibilităţile de soluţionare. Dar pentru a răspunde la *cum*? nu există supralicitare a ingeniozităţii care să nu fie permisă. Dispunem de rezervorul inepuizabil al circumstanţelor concrete, de toată opulenţa lumii elementelor ce se pretează la nesfârşit unor combinaţii mereu noi. În acest caz, imaginaţia nu este niciodată în pană: ea nu trebuie decât să aleagă ca să monteze pe ascuns un mecanism, să uimească publicul printr-un fals miracol minuţios pregătit, şi să-i dezvăluie în sfârşit că acest miracol nu se datora decât abilităţii şi inteligenţei. Un roman poliţist nu se citeşte din plăcerea de-a asculta o poveste, ci din cea de-a asista la o scamatorie căreia iluzionistul îi dezvăluie în scurt timp secretul. Autorul a aranjat

totul din timp, înainte de începutul naraţiunii sale: aceasta se deschide cu o scenă trucată; nici măcar nu asistăm la evenimentul propriu-zis: îi vedem doar rezultatul deconcertant. Apoi, fără

întârziere, intervine detectivul care descoperă încetul cu încetul o pană de porumbel în buzunarul magicianului, jocul de oglinzi iscusit conceput, fundul dublu al cufărului, firul ce lega oul de căptuşeala pălăriei. Atunci, el îl demască pe impostor, arătând că nimic nu s-a petrecut acolo unde s-a crezut, că asasinatul nu a fost comis acolo unde se spusese, şi nici la ora la care se crezuse. El dovedeşte că a fost o înşelătorie în privinţa timpului şi a locului şi, după ce a dat răspunsurile adevărate la întrebările *când* şi *unde*, el explică şi neverosimilul *cum*.

Pe acest teren unde totul i se supune, romancierul îmbogăţeşte şi inventează şiretlicurile după bunul său plac. Dar omul nu este atât de docil şi nici firea lui nu e chiar atât de variabilă. Trebuie să recunoaştem că o crimă se petrece dintr-un foarte mic număr de motive; romanele poliţiste propun minţii moduri mereu noi, complexe, originale de-a comite o crimă, astfel încât fac mereu să renască plăcerea acesteia, dar o întunecă imediat prin monotonia şi simplitatea mobilurilor care au dus la crimă. În această literatură, asasinatul este întotdeauna consecinţa unui calcul, iar lista instinctelor e săracă. Cititorul este în scurt timp şocat văzând că o investiţie atât de mare a spiritului şi nişte combinaţii atât de prodigioase nu servesc decât la satisfacerea unor pasiuni elementare şi deplorabil de previzibile: nu se trece niciodată de motivul răzbunării, al interesului sau al fricii, al poftei de bani ori al legitimei apărări, iar adagiile cele mai antice, de felul „*Isfecit cui prodest*" sau „*Cherchez la femme*" nu par deloc susceptibile să fie prea mult perfecţionate. Această tristă penurie este atât de frapantă, încât Pierre Very a scris un roman poliţist, *Dl. Marlborough a murit*, exclusiv cu intenţia de-a inova în acest domeniu condamnat la repetiţie: el consacră un fel de prolog enumerării tuturor motivelor posibile şi imaginabile de-a comite o crimă şi anunţă la sfârşit că asasinul său nu a ucis din niciunul din motivele acelea, care merg de la cele mai comune la cele mai insolite. Cu toate acestea, crima, se spune, a avut „cauza

cea mai firească de pe lume". La sfârşit se află că a fost un reflex, un act cvasi-automat în scopul de-a scăpa de o angoasă, o reacţie necontrolată, comparabilă cu nevoia de-a face zgomot când liniştea devine insuportabilă. Găselniţa este disperată: ea trădează concesiile extreme la care sunt constrânşi autorii ce doresc să se abată de la căile

bătătorite, neplăcerea pe care o resimt fiindcă trebuie să utilizeze neîncetat aceleaşi resorturi. Un gest spontan exclude, într-adevăr, orice maşinaţie diabolică. Romanul poliţist se prăbuşeşte, dacă e nevoit să se înalţe pe nişte date atât de contingente.

Pe de altă parte, nu este indicat să se relateze o crimă politică sau o dramă de spionaj: aceste ficţiuni se potrivesc mai curând romanului de aventuri, deoarece incită prea mult la devierea acţiunii în intrigi definitiv misterioase, inextricabile prin natură, hărăzite să rămână în umbră: complicităţi multiple şi stranii deformează neîncetat enunţul primitiv al problemei şi permit să i se furnizeze oricând o soluţie facilă. În sfârşit, există o ispită considerabilă de-a face apel la cauze care rup cercul, depăşesc cadrul naraţiunii sau introduc un element iraţional, asupra căruia raţionamentul logic nu are prin definiţie nicio priză. Aşa se prezintă crimele care apar drept efecte ultime ale unor evenimente pierdute în trecut sau pe alte meleaguri, şi despre care detectivul se informează telegrafiind brusc la Valparaiso sau la Calcutta. Aşa sunt asasinatele comise de un oriental pe care secta sa l-a trimis în Europa pentru a pedepsi un savant care a violat vreun sanctuar sau a profanat un mormânt. Aceste deviaţii, care fac imposibilă descoperirea mobilului, se înrudesc categoric cu procedeul care îi rezervă poliţistului cunoaşterea unor indicii importante, astfel încât cititorul nu are nicio şansă de-a afla cine e vinovatul.

În acelaşi fel, intervenţiei miraculosului ştiinţific, care modifică posibilităţile materiale, îi corespunde recursul la nebunie sau la eroare, care distruge condiţiile în care se pot exercita eficient previziunea riguroasă şi deducţia corectă. E drept că demenţa se pretează mascării iscusinţei: un ucigaş, de data aceasta extrem de raţional, găseşte avantajos să-şi pună crimele pe seama unui maniac. Autorul profită astfel de toată fantezia şi tot straniul pe care le aduce cu sine nebunia, dar fără a renunţa absolut deloc

213

În explicaţia finală la privilegiile raţiunii*. În Nebunul de pe tabla de şah*, al lui Van Dine, circumstanţele asasinatelor reproduc argumentele din *nursery-rimes*: Cock Robin este ucis cu un arc şi o săgeată ca şi măcăleandrul din cântec, un omuleţ moare cu o gaură în ceafă, la fel ca eroul altui cuplet, un individ aşezat pe un zid cade şi moare ca şi Humpty Dumpty, iar o femeie vârstnică ce locuieşte într-o mansardă strâmtă se sperie la gândul că poate fi luată drept „bătrâna

ce locuieşte într-un sabot". Firește că toate aceste coincidenţe sunt premeditate. În *The Chinese Orange Mystery*, de Ellery Queen, este esenţial să se ignore că mortul este un cleric. Or, acesta este caracterizat prin gulerul lui, pus, cum se cuvine, pe dos, cu răscroiala la spate şi fără cravată, ceea ce interzice să fie întors. Aşadar, pentru a ascunde identitatea victimei trebuie întoarse, dimpotrivă, toate celelalte veşminte, iar asasinul întoarce până şi tablourile şi mobilele din cameră pentru a face să se creadă astfel că omorul a fost opera unui obsedat suferind de mania de-a pune totul invers. Mai sunt şi alte şiretlicuri imaginabile: ca să abată investigaţia, un ucigaş de-al Agathei Christie (*în AB. C. împotriva lui Poirot*) îşi include crima într-un şir întreg de omoruri ce par determinate automat. El ucide mai întâi o persoană al cărei nume începe cu A, dintr-un sat ce oferă aceeaşi particularitate, apoi repetă crima cu litera B, apoi C etc, lăsând de fiecare dată lângă cadavru un mers al trenurilor englez, cu titlul său, A.B.C., tipărit cu litere mari pe copertă. El procedează în acest fel până când ajunge la iniţială victimei sale, care este totodată iniţială localităţii unde ea locuieşte, singularitate ce îi dăduse ideea şirului de crime.

Este semnificativ că în aceste diferite cazuri, nebunia nu este niciodată utilizată pentru a introduce capriciul sau vreo relaxare a logicii, ci, dimpotrivă, pentru a conferi faptelor asasinului un caracter sistematic, o necesitate absolut imperioasă şi definită exterior. Aceasta este latura mecanică a demenţei care intervine şi consecinţa pe care o aduce cu sine nu este o posibilitate de anarhie, ci un surplus de rigoare.

Mai rămâne de rezolvat ultima întrebare. Se ştie cum şi de ce a fost comis omorul. Încă nu se ştie de cine anume. Aici avem

1

de-a face cu o problemă tehnică gravă: pentru a suscita dificultatea, trebuie ca autorul să-l disimuleze pe asasin; pentru a-i lăsa cititorului o şansă de a-l descoperi, trebuie cel puţin să i-l înfăţişeze mai întâi. Această dublă obligaţie este la originea unor îndatoriri contradictorii ale romancierului: să furnizeze elementele unei soluţii pe care trebuie să o facă dificilă şi surprinzătoare. Din nou, romanul poliţist se orientează spre combinaţii care trebuie să fie extraordinare şi totodată indispensabile. Descoperirea vinovatului trebuie să

deconcerteze şi să satisfacă în acelaşi timp. Cititorul a fost mai întâi indus în eroare prin neverosimilul sentimental: ucigaşul era negreşit ruda cea mai apropiată sau cel mai bun prieten al victimei. Dar publicul a ajuns să-i bănuiască pe aceştia înainte de toate şi a trebuit să se supraliciteze. Identitatea asasinului nu a şocat numai normele morale, ci şi pe acelea raţionale sau posibilităţile materiale: ucigaşul e acum cel ce era de neconceput să fie. Astfel, el a devenit una şi aceeaşi persoană cu detectivul: când fără a o şti, ca urmare a unei dedublări a personalităţii (procurorul Hallers este un doctor Jekyll magistrat, însărcinat cu anchetarea fărădelegilor domnului Hyde), când ştiind-o, datorită unui împrumut de stare civilă (banditul Ballmeyer din *Misterul camerei galbene* se dă drept poliţistul Frederic Larsan, iar fanaticul Franz Heller din *Moartea face apel*, a lui Q. Patrick, drept detectivul MacFac). Se mai întâmplă ca acelaşi personaj să ducă două existenţe simultane: în *813*, de Maurice Leblanc, aventurierul Arsene Lupin este alternativ un prinţ rus suspectat de poliţie şi şeful acesteia. În sfârşit, un poliţist adevărat poate să fi fost adus în situaţia de-a comite o crimă sub presiunea unor împrejurări accidentale.

Dar nu e de-ajuns ca asasinul să se identifice cu cel ce îl urmăreşte: în curând, el se dovedeşte a fi victima însăşi. Era vorba, într-adevăr, de un individ însetat de răzbunare care se dăduse drept mort sau care, atins de o boală incurabilă, se omorâse efectiv, acumulând în ambele cazuri indicii capabile să provoace condamnarea duşmanului său. Sau, la fel de bine, el intenţiona să încaseze printr-un intermediar prima de asigurare pe propria-i viaţă şi făcuse să se creadă că a murit. Sau, ca să scape de bănuieli, simulase un atentat îndreptat împotriva lui însuşi înainte de a-şi executa victima

Aceste surprize îşi ratează la rândul lor efectul: cititorii se obişnuiesc repede să se mefieze deopotrivă de cadavrele de nerecunoscut şi de cei mai străluciţi anchetatori. Atunci, autorul îndrăzneşte lucruri care par uneori excesive. De exemplu, se discută dacă nu e ilicit ca, în *Asasinarea lui Roger Acroyd*, de Agatha Christie, vinovatul să se descopere la sfârşit ca fiind naratorul însuşi care, în relatarea minuţioasă pe care o face despre crimă şi investigarea ei, a trecut sub tăcere doar faptul că el era asasinul şi care, prin acest subterfugiu, a rămas personajul aflat prin excelenţă deasupra oricărei bănuieli.

În fond, ne găsim aici în prezenţa unei combinaţii extreme, comparabile cu cazurile-limită ale geometriei sau ale algebrei, a căror economie e bulversată când o mărime devine nulă, infinită sau egală cu alta. Trebuie să evocăm deopotrivă problemele de bridge în care, pentru a câştiga, trebuie să te descotoroseşti de un as, problemele de şah, unde trebuie să sacrifici regina, şi în sfârşit toate combinaţiile în care se urmăreşte uimirea celorlalţi şi în care obişnuinţele sunt dezorientate pentru ca logica să fie satisfăcută într-o mai mare măsură.

Oricum, se preferă ca ucigaşul să fi acţionat singur; nu numai că cititorul detestă ca doi criminali să procedeze independent unul de celălalt, dar îi displace chiar ca nişte complici să se asocieze pentru a îngroşa în chip ieftin misterul, scoţându-se reciproc din cauză prin minciunile lor sau alcătuind împreună un vinovat presupus unic, care pare să ucidă pretutindeni în acelaşi timp, sau în vreme ce fiecare din ei îşi procură un alibi solid. Îndeosebi pare jalnic ca autorul să-şi construiască intriga pe existenţa unor gemeni sau a unor sosii. Se pretinde ca un singur om, şi folosindu-se exclusiv de posibilităţi omeneşti, să fi reuşit să facă un lucru ce pare să depăşească raţiunea şi pe care raţiunea trebuie totuşi să izbutească să îl domine.

Astfel, destinul intelectual al romanului poliţist se citeşte limpede, exprimat fiind de semne multiple: în reviste, printre careurile de cuvinte încrucişate şi alte jocuri în care plăcerea dificultăţii învinse joacă rolul principal, o serie de imagini comentate propun o enigmă poliţistă a cărei soluţie se găseşte în numărul

următor. Invers, fiecare volum al vreunei colecţii de „detective novels" comportă un apendice unde figurează probleme de şah şi uneori probleme pur matematice. Asta înseamnă că aceiaşi amatori îşi află plăcerea *calculând*, indiferent că e vorba de trenuri ce se încrucişează, de bazine care se umplu şi se golesc, de piese mutate pe tabla de şah sau de oricare alt exerciţiu în care mintea se bucură să ajungă la un rezultat definit urmând reguli fixe.

Aceste constatări anexe ar fi o slabă dovadă în sprijinul celor afirmate mai sus dacă, aşa cum am văzut, întreaga istorie a genului nu ar proclama această tendinţă. Pentru determinarea orei şi a locului crimei, sau a procedeului, mobilului şi identităţii asasinului, aceleaşi reguli par din ce în ce mai inconştient urmate sau explicit formulate:

separarea de restul lumii a unui anumit mediu uman, împiedicarea oricărui aport sau evaziuni, interdicţia de-a explica ceva prin intervenţia vreunui necunoscut şi puternic *deux ex machina*, şi, în sfârşit, furnizarea tuturor datelor care au contribuit la crearea scandalului şi a căror cunoaştere este necesară pentru a-l putea curma. O dată ce aceste condiţii sunt îndeplinite, nu mai există nimic care să distingă esenţialmente un roman poliţist de o problemă matematică. Ultima diferenţă dispare când autorul separă în relatarea sa enunţul şi soluţia, îl avertizează la un moment dat pe cititor că se află în posesia tuturor elementelor indispensabile, că ştie absolut tot ce ştie şi detectivul şi că îl poate descoperi pe asasin dacă va chibzui bine şi suficient Această modă a „sfidării cititorului" se generalizează: printre alţii, a fost adoptată de Hugh Austin, Ellery Queen, Kathleen Sproul, Stanislas-Andre Steeman. Nimic altceva nu ar putea dovedi mai bine cât de mult a devenit romanul poliţist un exerciţiu al spiritului. Există însă ceva şi mai semnificativ: dat fiind că se observă că în cursul naraţiunii este uşor să treci peste un amănunt revelator sau să-l înăbuşi, sau, dimpotrivă, să scoţi în evidenţă o ciudăţenie fără importanţă, să abaţi prin diverse artificii atenţia de la adevăratul vinovat şi mai ales să o îndrepţi asupra unui inocent înfăţişat cu bună ştiinţă ca perfid şi misterios, se ajunge să se renunţe la forma romanţată şi chiar la înfăţişarea materială a unui volum. Se consideră că un autor, chiar dacă

respectă toate regulile în conţinutul cărţii sale, ar putea să contravină acestora pe nesimţite, dar eficient, prin maniera sa de-a prezenta faptele. Autorul se mulţumeşte atunci să prezinte un material brut: cititorul deschide un dosar, asemănător cu cel al unui caz în curs de investigare, plin cu rapoartele poliţiei, depoziţiile martorilor, fotografiile amprentelor digitale, bilete de tren, fire de păr, chibrituri, bucăţi de stofă însângerate găsite la locul crimei şi care constituie corpurile delicte. Fiecare trebuie să studieze acest ansamblu de probe şi să deducă astfel identitatea criminalului: numele acestuia se află într-un plic pe care amatorul îl poate deschide oricând în disperare de cauză şi care conţine soluţia ce i se propusese să o descopere. Aşa se prezintă *Murder off Miami*, de Denis Wheatley şi J.G. Links1.

* * *

În acest stadiu extrem, romanul poliţist încetează cu totul să-şi

mai merite numele. Ajuns la capătul evoluţiei sale, el îşi arată adevărata natură: nu este o povestire, ci un joc, nu este o naraţiune, ci o problemă. De aceea, în momentul când romanul se eliberează de toate regulile, el nu-şi găseşte niciuna destul de severă şi îşi inventează altele, mereu mai înguste. Interesul, valoarea şi însăşi originalitatea sa sporesc odată cu limitările pe care le acceptă şi cu restricţiile pe care şi le impune. Nu numai că ocupă un loc aparte în literatura romanescă, dar se şi îndepărtează de ea, începând cu momentul când s-a născut în cadrul acesteia printr-o ciudată răsturnare de perspectivă. La limită, nu mai are nimic comun cu ea: nu descrie şi nici nu analizează. Nu ia din existenţă decât un cadru, nu vede în psihologie decât o metodă de cercetare sau un punct de sprijin pentru investigaţie, nu e interesat de pasiuni şi de emoţii decât în măsura în care e nevoie de o forţă pentru a pune în mişcare mecanismul pe care l-a construit. El este exclusiv abstracţie şi demonstraţie. Nu caută să impresioneze, să emoţioneze sau să exalte, să măgulească sufletul prin reprezentarea frământărilor, a suferin

1 Hutchinson and Co, Londra (fără dată).

ţelor şi a aspiraţiilor sale. Este rece şi steril, cu desăvârşire cerebral. Nu stârneşte niciun sentiment şi nu îndeamnă la visare, ci urmăreşte doar să nu lase nimic neterminat sau nelămurit. Orice era disparat sau misterios rămâne în final coerent şi clar. Romanul aruncă de-a valma elementele unui *puzzle* (această comparaţie consacrată revine neîncetat pe buzele detectivilor) şi le asamblează aşa cum trebuie, alcătuind din aceste fragmente incomprehensibile şi parţiale o figură completă şi simplă. El tinde să elimine orice urmă de viaţă, orice aspect uman, iar viciul său originar de nedezrădăcinat este cel de-a nu se putea lipsi cu totul de acestea şi de-a fi obligat să pună în scenă oameni în came şi oase, sensibili şi pasionaţi, şi nu nişte automate, cifre sau piese de şah, a căror conduită sau al căror caracter, absolut calculabile, nu ar păstra această tară de-a rămâne, orice s-ar întâmpla, cât de cât imprevizibile şi capricioase. Această libertate caracteristică acţiunilor unei creaturi vii, de care autorul nu-şi poate lipsi întru totul personajele, introduce o intolerabilă marjă de nesiguranţă în raţionamentele detectivului celui mai matematician. Elementul uman este necesar şi rămâne ireductibil. Degeaba se străduiesc autorii să-l domesticească şi să-l pună în ecuaţie provocând aceste experienţe,

aceste probe din care se laudă că obţin „certitudini psihologice”.

Romanul şi romanul poliţist sunt deci total divergente: unul e strâns legat de natura umană, iar celălalt e stânjenit de ea şi nu o suportă decât în silă, manifestând intenţia de-a o aboli. Cu toate acestea, în realitate, el păstrează mult din acest aspect pe care îl alungă şi profită şi mai mult de el. Într-adevăr, pentru că rămâne roman, romanul poliţist, aşa intelectual cum se vrea, atrage atâţia cititori ce rămân indiferenţi la farmecele mai severe ale geometriei, în ciuda a tot şi a toate, îi este indispensabil să vorbească despre moarte, crimă şi violenţă. Trebuie să pună în scenă un erou şi să povestească o dramă. Faptul că un gen de ambiţie atât de strict abstractă trebuie să provoace interesul prin seducţii de un ordin atât de neruşinat emoţional este o ambiguitate cu totul aparte.

În acest fel, suntem siliţi să deschidem o nouă anchetă: în momentul când examinarea a demonstrat până la capăt că romanul poliţist nu trebuie şi nici nu vrea să facă parte din literatura romanescă, ne dăm seama că nu se poate desprinde cu totul de ea.

219

După ce am constatat prin ce anume pare el inversul romanului, trebuie să cercetăm în ce sens reprezintă, dimpotrivă, romanul cel mai naiv şi cel mai elementar romanesc dintre toate.

3. *Romanul poliţist*: *dramă*

Dacă romanul poliţist ar reprezenta un pur exerciţiu al minţii, conţinutul lui nu ar mai conta. Ar fi de-ajuns ca între date şi soluţie să existe un raport necesar. Orice temă ar fi binevenită. Elucidarea oricărui mister ar plăcea la fel de mult cu condiţia ca regulile jocului să fie respectate. Dacă nu ar fi vorba decât de dezlegarea unei enigme, cititorul s-ar întreba doar dacă explicaţia este ingenioasă sau banală, riguroasă sau arbitrară, inutil complicată sau de o surprinzătoare economie. Puţin i-ar păsa că ar da peste elemente paşnice sau sângeroase. Lucrurile nu stau însă deloc aşa. E limpede că amatorul nu manifestă pasiune pentru progresele unei cercetări strict dezinteresate. În timp ce simpla reflecţie e întotdeauna satisfăcută cu demontarea mecanismului unui miracol şi nu are deloc nevoie ca acesta să conste într-o crimă de neînţeles, se pare că romanul poliţist nu ar fi atât de popular dacă nu ar începe obligatoriu cu un cadavru. Astfel, aceste povestiri, cu o structură atât de premeditată, cu o organizare atât de fixă, sunt realmente nişte romane. Ele îl fac pe

cititor să palpite, îi captivează atenţia şi îl fac să aştepte deznodământul. Le citim îmboldiţi de curiozitate şi nerăbdători să „aflăm continuarea". E vorba într-adevăr de a afla răspunsul la o întrebare, dar trebuie ca aceasta să pună în joc o viaţă umană. Prin definiţie, intriga trebuie să facă necesară intervenţia poliţiei, ceea ce înseamnă că are neapărat la bază un delict. Or, se pare că publicul nu acceptă cu plăcere ca interesul să îi fie captat de un hoţ, un escroc sau un incendiator. El cere un ucigaş, un vinovat care a ucis şi care riscă pedeapsa capitală. Dacă nu există moarte de om la început şi dacă la sfârşit criminalul nu e aşteptat de călău, o demonstraţie condusă desăvârşit nu va împiedica decepţia minţii celei mai abstracte. Cititorul se va enerva constatând că şi-a pierdut vremea cu nimicuri. El are nevoie de o dramă veritabilă, de un duel necruţător între adversari dispuşi şi siliţi să

recurgă la mijloace extreme. Combinaţiile indiferente ale logicii trebuie să fie acoperite de umbra morţii.

Dar această luptă dintre vinovat şi detectiv reprezintă ea exact lupta dintre Bine şi Rău? Se pare că intensitatea ei e mai importantă decât semnificaţia-i morală. E greu să vedem în romanul poliţist un fel de epopee gigantică ce relatează nenumăratele episoade diferite ale disputei dintre două principii etice. Fără îndoială, Chesterton salută în el *Iliada* modernă pe care Baudelaire o recunoscuse deja în *Comedia umană* a lui Balzac. El îl descrie pe detectivul ce îl urmăreşte pe ucigaş prin labirintul marelui oraş ca pe un erou mai curajos decât Ahile şi mai fecund în viclenii decât Ulise. Fiecare naraţiune ar figura în acest caz detaliul unei imense fresce în care societatea contemporană ar fi ilustrată în culori vii şi care ar oferi prilejul de-a asista la peripeţiile mereu noi ale războiului necontenit al cărui teatru este şi pe care îl duc crima şi legea.

Nimic nu e mai evident decât faptul că romanul poliţist s-a specializat în descrierea acestui conflict inepuizabil. Trebuie să recunoaştem însă că el urmăreşte să încurce lucrurile. Nici ucigaşii săi nu sunt nişte bandiţi adevăraţi, nici anchetatorii nişte adevăraţi poliţişti: şi unii, şi ceilalţi au acest statut din întâmplare, ocazional, sub presiunea împrejurărilor sau din lipsă de altceva, nu că ar fi de meserie. Poate că cel mult la începuturile romanului poliţist vedem

nişte bandiţi de rând luptând cu poliţişti de carieră. În scurt timp însă diviziunea strictă se estompează. Reprezentantul ordinii e înlocuit cu detectivul amator, care îl ridiculizează şi îl ia în râs, iar tâlharului de drumul mare îi succede răufăcătorul elegant moralmente şi vestimentar, dacă nu chiar un justiţiar, animat de intenţii ireproşabile, dar prea puţin preocupat de legalitate în practică. Aşa sunt de exemplu personajele Arsene Lupin, „gentlemenul spărgător", Rafles, „spărgător pentru o cauză bună", Simon Templar, „Sfântul". Asemănarea nu poate fi fortuită. Avem de-a face în mod regulat cu aventurieri seducători şi generoşi, care le iau apărarea celor slabi şi oprimaţi, şi care în majoritatea cazurilor nu fac decât să compenseze neputinţa legii. Ei se comportă ca nişte autentici cavaleri rătăcitori, ceva mai sociabili, ce-i drept, decât cei de modă veche. Nu varsă sânge.

frecventează societatea, plac femeilor şi sunt plini de farmec şi spirituali. Dar ca un acelaşi personaj să cumuleze rolul de-a acţiona şi pe cel de-a descoperi, de-a încurca şi de-a descurca deopotrivă, ar însemna ca regulile genului să fie prea mult bulversate. Chiar dacă autorul îl opune unor bandiţi, ca să îi demaşte, şi totodată îl pune în prezenţa unui mister pe care trebuie să-l dezlege cu perspicacitatea lui, acest erou nu este potrivit pentru a-şi asuma cum trebuie funcţia de poliţist. El nu dispune de o libertate de spirit suficientă, mai ales că nu ar reuşi să se dovedească destul de detaşat de evenimente, fiindcă este silit să se preocupe prea mult să scape el însuşi de poliţie şi să-şi pună la cale loviturile. De aici şi alunecarea fatală spre romanul de aventuri, care îndepărtează acest tip de naraţiune de romanul poliţist propriu-zis, făcându-l să revină la povestirile cu deghizări şi urmăriri, unde nu mai este vorba de raţionamente.

Din acest motiv, se întâmplă frecvent ca echivocul să se accentueze în privinţa detectivului. De altfel, nici criminalul nu redevine un profesionist al crimei, el nefiind decât un om ajuns într-o situaţie fără ieşire şi care pune dintr-odată o inteligenţă extraordinară în slujba unor ţeluri întunecate. Nu mai atrage însă simpatia şi nu mai ocupă centrul operei. El lasă rolul de vedetă poliţistului, a cărui fizionomie se modifică atunci într-un sens bine determinat. La început, asistăm la isprăvile unor funcţionari salariaţi sau ale unor agenţi de Siguranţă; Corentin al lui Balzac şi Lecoq al lui Gaboriau nu sunt altceva decât nişte „turnători". Foarte repede însă apare detectivul

particular, deopotrivă mai iscusit, mai independent şi mai simpatic. Căci, orice s-ar spune, auxiliarii inteligenţi, dar oculţi, ai poliţiei oficiale par să exercite o meserie nu prea recomandabilă, dacă nu chiar categoric infamantă şi sunt consideraţi un soi de spioni. Până şi superiorii lor nu par să-i utilizeze decât în silă. În fond, ei îi dispreţuiesc şi îi privesc ca pe nişte executori de treburi josnice. Cât despre aceştia, ei suportă cu mult curaj, desigur, acest oprobriu nemeritat. Ei simt nedreptatea dispreţului pe care îl proferează la adresa lor cei care îi folosesc şi cei cărora le protejează persoana şi bunurile. Cu toate acestea, îşi dau seama că aparţin unei lumi dubioase şi nu s-ar aventura în saloanele aristocratice, înţelegând că „oamenii cinstiţi" nu sunt prea încântaţi de compania lor.

222

În mod diametral opus, detectivul amator nu este mai puţin monden decât gentlemanul-spărgător. El are un nume măreţ, precum Lord Peter, eroul lui Dorothy Sayers, frecventează expoziţiile de pictură, sălile de concert, cluburile cele mai închise, precum Philo Vance al lui Van Dine. Identificarea unui criminal nu este pentru el decât un mod plăcut de a-şi petrece timpul. Dacă binevoieşte să se ocupe de un caz, o face pentru a ajuta poliţia descumpănită sau pentru a scoate din necaz un prieten pe care totul îl acuză. În orice situaţie, el păstrează distanţa şi manifestă gusturi rafinate. Este virtuoz sau erudit, cântă la vioară, studiază oglinzile etrusce sau enumera în ordine faraonii din diversele dinastii. Este gravor sau arheolog, deosebeşte un Cezanne adevărat de unul fals şi critică o traducere engleză din Marcel Proust, prefigurând din ce în ce mai mult echivalentul contemporan al omului de lume din secolul al XVII-lea, sceptic, amabil, cultivat şi trândav. Şi mai semnificativ este că-şi păstrează o morală personală. El ajută poliţia fără a accepta prejudecăţile fireşti ale acesteia şi fără a fi de acord cu ceea ce apără ea. Se interesează din curiozitate de mentalitatea criminalilor, admiră ca un cunoscător ce este combinaţiile lor machiavelice şi îi place să-i demaşte mai mult ca rival înţelegător decât ca duşman convins, repugnându-i să-i dea pe mâna justiţiei. În ultimul moment, face cauză comună cu ei şi le înlesneşte fuga sau sinuciderea. Dacă poliţia se indignează, el îi aminteşte politicos, dar ferm, că este un colaborator benevol şi că nu are acelaşi punct de vedere ca ea. De! a Sherlock Holmes încoace, detectivul este estet, dacă nu anarhist, nici pe departe

paznic al moralei şi cu atât mai puţin al legalităţii.

Se întâmplă totuşi ca anchetatorul să rămână legat de corpul judiciar, precum comisarul Maigret al lui G. Simenon. În acest caz însă, el nu împărtăşeşte deloc starea de spirit a confraţilor săi, nefiind nici vânător de oameni, nici câine de pază. Sub o înfăţişare morocănoasă, el ascunde un suflet plin de compasiune. Adesea manifestă pentru vinovatul pe care îl arestează o simpatie secretă, de data aceasta omenească pur şi simplu şi nu artistică şi distantă, ca aceea a emulului său, amatorul distins. Şi el îşi ia libertăţi faţă de regulamente şi acordă lesne întâietate milei în locul datoriei. Avem impresia că o necesitate obscură îi obligă pe

aceşti poliţişti să aibă rezerve în privinţa rolului lor. S-ar zice că nu sunt prea convinşi să apere dreptul şi virtutea. În ansamblu, detectivul se arată deci sceptic şi indulgent. Nu numai că are o profesie, ci şi o atitudine liberală: este ziarist ca Rouletabille, preot ca abatele Brown, avocat ca Perry Mason, sau nu are o înfăţişare anume, iar un fizic plăpând ascunde puterea geniului său. La modul general, el pare să ocupe o situaţie oarecum „în marginea societăţii", în felul vrăjitorului sau diavolului din vechile basme, care apare sub chipul unui străin, al unui geambaş, medic, negustor ambulant sau al unui infirm, chior, şchiop sau cocoşat, într-o proporţie variabilă, figura detectivului conţine aşijderea un element neliniştitor, prost asimilat în corpul social.

Dintre toate personajele pe care autorii romanelor poliţiste le fac să revină regulat în diversele lor cărţi, eroul lui Stanley Gardner merită din acest punct de vedere o menţiune specială, într-adevăr, mai mult decât oricare altul, Perry Mason reprezintă un tip; personaje analoge apar în cărţile caracteristice şi de viguroasă originalitate cum ar fi *Şoimul maltez* al lui Dashiell Hammett şi *Moartea maestrului* de Raoul Whitfield, autentice capodopere ale şcolii americane de „detectiv novei". Sunt indivizi ambiţioşi şi lacomi, foarte pretenţioşi în materie de bani şi deosebit de apţi să ocolească legea. Când trebuie să scoată din necaz un client aflat la ananghie, nu au egal în a-i confecţiona cu şiretenie un alibi sau a scoate din neant mărturii în favoarea acestuia. Pentru asemenea servicii, cer onorarii exorbitante, dar, în schimb, se poate conta pe ei: au un simţ extrem de solid al conştiinţei profesionale.

Ei se găsesc într-o poziţie stranie şi dificilă: pe de o parte, se lovesc de nişte bandiţi gata de orice pentru a-şi atinge scopul iar pe de alta trebuie să se ferească de poliţie care, în cel mai bun caz, consideră acţiunile lor suspecte şi care adesea, din motive de interes electoral, este în cârdăşie cu cei la instigaţia cărora au fost comise crimele. Astfel, răufăcătorii şi credinţa fac cauză comună. Oricât de cinic şi lacom de câştig pare, avocatul manifestă în aceste condiţii o moralitate superioară, luptând singur pentru a zdrobi crima şi ipocrizia împotriva unei lumi ostile în care se coalizează puterea instalată şi asasinii plătiţi, pe care puternicii

zilei îi folosesc spre a le executa mârşăviile sau spre a împiedica descoperirea lor. Căci politicienii corupţi pe care îi înfruntă îşi apără reputaţia şi îşi ascund ticăloşia sub o aparenţă moralizatoare, afectând toate scrupulele pe care nu le au. El, dimpotrivă, se arată deseori mai rău decât este, prefăcându-se dur când de fapt e sensibil, grosolan când de fapt e delicat şi egoist când în realitate este mărinimos.

Trebuie să insistăm şi asupra unei alte particularităţi a acestei familii de anchetatori. Ei sunt frecvent ajutaţi în investigaţiile lor de o femeie care le este secretară şi totodată amantă. Până atunci, femeile nu păreau să existe pentru detectiv, sau existau cel mult ca eventuale vinovate; el nu era decât deducţie întruchipată. Faptul de-a acorda cea mai mică atenţie farmecului feminin l-ar fi descalificat pe loc. Dragostea pare atât de constant proscrisă din ansamblul naraţiunii, şi cu atât mai mult din preocupările eroului, încât din această particularitate s-a tras chiar o anume ipoteză cu privire la originea romanului poliţist: el s-ar fi născut din severitatea moravurilor epocii victoriene din Anglia şi din tendinţa ce s-ar fi dezvoltat atunci de-a crea o literatură fără dragoste, în care pasiunea devastatoare nu vrea să joace niciun rol. Această presupunere pare puţin probabilă: exact când sunt stăvilite în realitate sentimentele îşi iau revanşa în imaginaţie, astfel încât o epocă făţarnică şi cumpătată trebuie mai degrabă să producă din abundenţă tablouri reprezentând pasiuni violente şi scrieri exagerat de romanţioase. Aceasta pare mai bine ilustrată de George Eliot sau de surorile Brontë decât de Willkie Collins. De fapt, fatalitatea abstractă a genului e cea care a eliminat orice intrigă amoroasă. Nimic nu avea voie să tulbure raţionamentul şi nici pe cel ce raţionează. Inima şi trupul nu trebuiau să distragă

creierul. Este deci ciudat că investigaţia e dintr-odată încredinţată unui cuplu ale cărui relaţii profesionale sunt însoţite de legături senzuale. De altfel, acestea nu sunt deloc vulgare şi se înrudesc perfect tocmai cu atitudinea morală asumată de avocatul-detectiv. Aşa cum îi era ruşine de onestitatea sa, el roşeşte de tandreţea pe care o simte. Nu are niciodată cuvinte ori gesturi afectuoase faţă de partenera lui. Uneori, ea pare pentru el o colaboratoare pe care o felicită sau o ceartă, după cum merită, iar alteori pare mai curând „distracţia

războinicului", sânul primitor la care îşi află odihna, uitarea şi plăcerea. Aparent, cei doi nu sunt uniţi decât prin sex şi afaceri, dar în realitate relaţia lor merge mult mai departe şi atinge straturile adânci ale sensibilităţii. El o mai mustră din când în când, se preface că o pune pe locul doi, după muncă, dar aceasta numai pentru a ascunde importanţa pe care o are în ce îl priveşte. Ea râde politicos de greşelile lui, sau îl temperează când e cuprins de euforia succesului, dar aceasta fiindcă o stânjeneşte admiraţia nemărginită pe care o simte faţă de el şi fiindcă nu vrea să pară că îl flatează manifestându-şi-o. Amândurora le e groază de sentimentalism, de locurile comune, de cuvintele pastişate, preferând să tacă şi să schimbe doar priviri, chiar dacă acest fapt lasă impresia că nu se iubesc, ceea ce chiar le place. Nedorind să aibă în ei nimic fals, au sfârşit prin a renunţa la ceea ce doar ar putea fi. Tot văzându-i pe ceilalţi manifestându-şi sentimente pe care nu le au, gustul pentru autentic i-a făcut să se teamă până şi de sentimentele adevărate, sau cel puţin de exprimarea lor. Perry Mason ţine mai mult ca la orice altceva la stima Delle i Street, şi aceasta are lacrimi în ochi în singura ocazie când s-a îndoit de el. La fel, avocatul necinstit care face pe detectivul în *Moartea maestrului* înjură la telefon şi frânge un creion când un funcţionar pe jumătate adormit îl pune să repete că tocmai a găsit-o asasinată pe irlandeză, care şi ea era secretara şi totodată amanta lui, apoi se închide în birou şi rămâne nemişcat, cu faţa la fereastră. Nimeni nu ar fi bănuit că omul acesta brutal poate fi atât de impresionabil. Prezenţa unor asemenea elemente deviază incontestabil romanul poliţist de la vocaţia lui intelectuală. Deşi continuă să fie o demonstraţie, acesta este încărcat cu prea multă umanitate militantă şi suferindă, în loc să se reducă la un studiu teoretic al posibilităţilor formale. Viaţa îşi ia revanşa şi învie romanul de moravuri în plină ariditate matematică. *Şoimul maltez* stârnea deja

interesul prin alte merite decât cele ce sunt apreciate îndeobşte în romanul poliţist, dar rămânea totuşi o enigmă de elucidat şi un vinovat de găsit. În alte cărţi ale lui Dashiell Hammett, acest element fundamental dispare complet. S-a revenit la romanul pur şi simplu, fără reguli şi stufos, fără inversiunea timpului, nici construcţie logică, nici reconstituirea unui eveniment trecut.

Naraţiunea nu are nimic comun cu romanul poliţist decât faptul de-a fi provenit vădit din el, prin exagerarea aspectului senzaţional, prin rolul pe care îl joacă bandiţii şi detectivii, prin locul pe care îl ocupă morţile violente şi asasinatele premeditate. Ceea ce era pretext şi punct de plecare a devenit esenţialul. Din nou, emoţia primează asupra reflecţiei. Ilustrarea violenţei copleşeşte efortul abstract.

O dată angajaţi pe această cale, autorii nu întârzie să urmărească senzaţia cea mai frustă cu o insistenţă egală cu strădania de adineaori de-a prezenta dialectica cea mai descărnată. Naraţiunile zăbovesc asupra descrierii complezente a unor scene scabroase de cruzime sau de erotism.

La drept vorbind, romanul poliţist nu a fost niciodată cu totul indiferent faţă de atmosferă. Uneori, aceasta intervenea ca un factor important al problemei. Romanului *Dispăruţii de la Saint-Agil*, de Pierre Very, îi trebuie o lume în care imaginaţia copilărească să fie predominantă; în *Casa misterului*, de Hermann Landon, unde de fiecare dată când este comisă o crimă, un pian cântă singur în întuneric *Sonata diavolului* de Tortoni, este indispensabil ca intriga să fie scăldată într-un climat de angoasă supranaturală. Se întâmplă ca autorul să zugrăvească cu plăcere mediul în care situează acţiunea cărţii sale şi deplasează interesul acesteia. Astfel, în *Nebuna urlă din rărunchi*, de Raymond Fauchet, nu era deloc nevoie să se procedeze la atâtea descrieri de cadavre în putrefacţie, de viscere descompuse pe care eroul le primeşte drept în faţă şi a căror duhoare îl face să verse. Volumul este în întregime plin de episoade de acest fel, care nu evită monotonia decât devenind din ce în ce mai repugnante.

Putem admite la rigoare în cazurile precedente că recursul la groază şi oroare rămâne un mijloc şi nu un scop, că este un decor şi defineşte universul psihologic în care s-a petrecut drama. La cealaltă extremitate, un Van Dine alege invariabil pentru enigmele sale o lume a erudiţiei dezinteresate şi a ştiinţei pure. Ici şi colo, fundalul pe care

se mişcă personajele intervine ca un factor de neînlocuit ce indică detectivului direcţia în care trebuie să cerceteze, care îl avertizează că o crimă anume este opera unui maniac sau a unui sadic, sau că o alta e a unui astronom sau a unui

arheolog. În romanele americane e invers: într-unul din ele, de fiecare dată când eroul dă semne că se trezeşte din leşin, paznicii săi îl lovesc cu pumnii peste faţa tumefiată şi însângerată, până ce nefericitul rămâne din nou fără suflare. Într-altul, un bătrân orb îşi pipăie fiica goală ca să se asigure că nu e încă fierbinte şi umedă de pe urma îmbrăţişării unui bărbat. Asemenea scene, povestite pe larg, constituie de fiecare dată centrul operei, o cuhne emoţională, după care interesul se stinge. Ele corespund unei supralicitări în categoria senzaţiei aşa cum deducţiile impecabile ale detectivului corespund uneia din categoria intelectualului. Ele dezvoltă elementul violent şi pasional inerent intrigii poliţiste, aşa cum construcţia riguroasă a unei teorii reprezenta dezvoltarea celuilalt aspect al naturii sale şi îl desemna clar ca elucidare a enigmei, reducţia incomprehensibilului şi descifrarea criptogramei.

* * *

Înţelegem acum între ce poli opuşi ezită romanul poliţist şi în ce măsură ar măguli el deopotrivă ambiţiile inteligenţei şi apetiturile senzaţiei, dacă nu ar trebui să sacrifice una din cele două tendinţe pentru a o satisface pe cealaltă. Cu toate acestea, el conţine întotdeauna în mod necesar cele două elemente: crima şi ancheta, şi în acest fel place deopotrivă tuturor tipurilor de cititori şi satisface în fiecare din ei cele mai diverse exigenţe. El întruneşte seducţiile basmului pe care îl asculţi pasiv şi pe cele ale cercetării, la care iei parte activ, stârneşte tot felul de emoţii şi în mod deosebit pe cele ce sunt mai uşor de provocat, care răspund instinctelor elementare, dar formează în acelaşi timp intelectul care domină şi unifică. El farmecă, captivează, relaxează, dând impresia de progres, de efort răsplătit, de muncă fecundă.

Într-un studiu deja vechi, consacrat *Arhivelor Clubului celor Unsprezece*, de André Salmon, un soi de fantezie poetică cu alură îndepărtată de roman poliţist, Pierre Very nu greşeşte identificându-l pe banditul imposibil de prins Fantômas cu senzaţia şi pe neobositul inspector Juve cu investigaţia: se înţelege atunci că romanul nu se

poate termina, deoarece investigaţia nu se poate

228

lipsi de senzaţie. Ea trebuie întotdeauna să o ia drept punct de sprijin şi materie primă a celor mai fine sisteme ale sale. În aceste condiţii, observă el, totul te îndeamnă să te întrebi dacă poliţia este făcută pentru lume sau lumea pentru poliţie, ipoteză deloc neverosimilă din moment ce în primele rânduri din Geneză, când se spune că Duhul Domnului pluteşte peste ape, e evident că despre poliţie este vorba1. Această teologie nu este nici gratuită şi nici atât de deplasată pe cât pare. Romanul poliţist reprezintă efectiv lupta dintre elementul organizaţiei şi cel al turbulenţei, a căror perpetuă rivalitate echilibrează universul. În societate, ea este reprezentată de antagonismul dintre lege şi crimă. Din acest motiv, detectivul şi poliţistul apar drept campionii celor două principii distincte spre care fiecare se simte pe rând înclinat: cel ce recomandă comiterea infracţiunii şi cel ce îndeamnă la reprimarea ei. În acelaşi fel, individul tinde rând pe rând să se disciplineze şi să se destrăbălează, fiind ispitit de emoţii, vrând să simtă altele noi şi din ce în ce mai intense, chiar şi cu preţul de-a se risipi şi de-a se pierde în multitudinea lor atrăgătoare. îi place însă şi să se arate stăpân şi senior, să impună ordinea şi claritatea. Din nou, criminalul şi anchetatorul devin simbolici. Ei nu încetează să fie imagini vii ale regulii şi delictului, dar se prezintă în acelaşi timp ca nişte personificări – primul, a plăcerii, sfidării, scandalului, gesturilor nechibzuite şi spontane, celălalt, a puterii subordonate voinţei, care ştie să le înţeleagă, să le penetreze, să le aservească. Prin natura sa, romanul ilustrează firesc această latură a tenebrelor şi a abaterii de la regulă. În dragoste, după cum se va vedea, se plasează de preferinţă de partea pasiunii, ale cărei exigenţe le consideră admirabile, îndreptate fiind împotriva instituţiilor familiale, pe care le declară meschine şi stupide. Nu există revoltă pe care să nu o susţină, şi aventură, disperare sau entuziasm pe care să nu le încurajeze. El nu îl condamnă nici pe asasin, nici pe prostituată, şi nu are prejudecăţi la adresa incestului sau adulterului, manifestând faţă de ele mai curând o simpatie complice şi fiindu-le recunoscător pentru faptul de-a fi tulburătoare şi necuviincioase. S-ar spune că există o înţelegere

1 *Revue Europeene*. Număr special, mai iunie-iulie 1930.

229

tacită între romanesc şi forţele rebele ale spiritului uman. Dacă descrie supunerea, provoacă dezgustul; dacă ilustrează insurecţia, îndeamnă la ea. Romanul nu capătă măreţie decât în exces şi solitudine, în măsura în care face parte din roman, „detectiv novei"-ul pune în scenă crima prin excelenţă, asasinatul şi damnatul pe care societatea le respinge în chipul cel mai violent: şi anume, ucigaşul, cel ce nu a ezitat, vărsând sânge, să o lovească în întregul ei prin persoana unuia dintre membrii săi. În acest sens poate el să fie considerat romanul cel mai vădit şi mai pe faţă romanesc.

Ca rezolvare a problemei şi ca exerciţiu al inteligenţei, romanul poliţist se vede dimpotrivă silit să-l ia ca erou pe adversarul desemnat al păcatului şi al crimei, pe „reprezentantul ordinii", şi să facă din el simultan duşmanul înnăscut al pasiunilor, acţiunii şi chiar al vieţii, logicianul desăvârşit care alcătuieşte din elemente disjuncte o lume ordonată şi care nu se implică niciodată în agitaţia plină de drame şi mistere pe care o contemplă şi o luminează.

Astfel, anarhia se opune iremediabil poliţiei, şi senzaţia, investigaţiei. Romanul poliţist se sforţează totuşi să le combine şi se loveşte neîncetat de acelaşi obstacol: contradicţia dintre ideea de poliţie şi natura romanescului. El încearcă să se arate totodată abstract şi senzaţional şi fiecare din povestirile lui poartă în ea însăşi acelaşi echivoc ca şi cel mai straniu dintre ele, *Numitul Joi*, de G.-K. Chesterton: un detectiv reuşeşte să se introducă în comitetul central al asociaţiei anarhiste universale. Cei şapte membri ai acestui organism superior al terorismului şi al distrugerii, delegaţi fiecare de către o ţară diferită, nu se cunosc decât sub numele uneia dintre zilele săptămânii şi încetul cu încetul toţi se dovedesc a fi poliţişti însărcinaţi cu anchetarea acestui focar novice, cu excepţia, totuşi, a şefului suprem, Duminică.

Când se pune problema semnalmentelor acestuia din urmă, fiecare îl descrie diferit, dar, lucru curios, fiecare după propria sa fire şi egalându-l cu universul. Atunci, toţi recunosc că au de-a face cu Dumnezeu.

Astfel, marele revoluţionar era identic cu forţa suverană de ordine şi de conservare. Trebuie oare să conchidem că infracţiunile, violenţele şi crimele nu constituie decât o uriaşă fantasma

gorie, căreia înţeleptului îi place să-i descurce iţele şi să-i dejoace seducţiile, dar în care se fereşte să intervină şi să-şi

cheltuiască energia? De fapt, aceasta este atitudinea detectivului monden, estet, detaşat, care nu doreşte nici bani şi nici glorie, care nu se indignează şi nici nu se înduioşează şi care, în momentul deznodământului, se spală pe mâini ca şi Pilat în ce priveşte consecinţele pe care le pot avea descoperirile făcute de perspicacitatea sa în lumea trivială a senzaţiilor, emoţiilor şi suferinţelor. El se întoarce nepăsător la şahul, tablourile şi instrumentele sale muzicale, lăsând ca agitaţia oamenilor să-şi urmeze cursul. Alţii sunt însă truditori şi combativi, vor avere, reputaţie, putere; pentru aceasta, coboară în arenă şi pun umărul la treabă, nefiind deloc dezinteresaţi material şi nici moral. Ei au o idee proprie despre dragoste şi onestitate, mai mult suferind şi luptând decât raţionând, înfruntând lumea în care se mişcă şi opunând armăturii ei ruginite necesităţi autentice şi valori noi. Şi în această privinţă, romanul poliţist oglindeşte fidel atitudinile pe care le adoptă individul faţă de societate: Philo Vance se distanţează de ea şi o dispreţuieşte, dar în acelaşi timp o consolidează, Perry Mason se zbate şi munceşte pentru a o asana, dar atacându-i pe profitorii care se consideră pilonii acesteia. În acest caz, romanul poliţist încetează de-a mai fi un joc al minţii independent de orice dată concretă şi redevine un roman, adică o oglindă a reacţiilor omului din sânul colectivităţii în care îşi înserează existenţa Nu mai avem de-a face cu un creier, insensibil şi ideal, ci cu un erou pentru care este cu putinţă să simtă simpatie şi căruia îi împărtăşim suferinţele şi speranţele. Iar naraţiunea nu mai este poliţistă decât fiindcă pe lume există o poliţie.

PARTEA A III-A SOCIOLOGIA ROMANESCULUI

Despre felul în care romanul contribuie mai întâi la disoluţia moralei şi a societăţii; *despre felul cum el pregăteşte apoi propria sa moarte dând de gustul de-a reconstitui cetatea*.

1. *Definiţia romanescului*

V fiecare om care citeşte un roman vrea ca acesta să fie „viu”: unul se gândeşte la naraţiune şi înţelege ca acţiunea să nu treneze, altul se gândeşte la personaje, pe care le vrea la fel de complexe şi de inepuizabile ca fiinţele reale, dorind ca întreaga lor comportare să pară imprevizibilă şi totodată necesară. După părerea lui, este important ca ea să pară determinată de propria lor natură, provenită din străfundul lor înşile ca prin efectul unui imbold organic şi nu decisă din exterior, de voinţa scriitorului. S-ar spune că nu am putea blama mai rău un

scriitor decât acuzându-l că a pus în scenă nişte marionete sau abstracţiuni. Se pretinde ca personajele create de el să se bucure de o existenţă independentă de capriciul lui şi capabilă să reziste la erorile sale de judecată sau la prejudecăţile sale morale şi intelectuale, tendinţa de-a le potrivi gesturile cu credinţele din domeniul moral sau cu opiniile din domeniul psihologiei l-ar face să le impună nişte existenţe incompatibile cu caracterul cu care le-a înzestrat creându-le şi care din acest moment nu mai are voie să se dezvolte decât în consecvenţă cu el însuşi.

Literatura contemporană s-a interesat în chip deosebit de această revoltă a fiinţei fictive împotriva demiurgului ei. Aceasta a fost înfăţişată refuzând să se comporte ca un obiect fabricat şi suportându-şi cu greu condiţia de automat inert şi insensibil manevrat prin apăsarea unor butoane sau prin tragerea unor sfori. Personajul este îmboldit să abuzeze de viaţa pe care a primit-o şi

să nu acţioneze decât aşa cum îi porunceşte sufletul specific cu care a fost înzestrat. Această autonomie a personajului inventat furnizează tema din *Şase personaje în căutarea unui autor*, de Pirandello, şi apare din nou în prologul din *Negură*, unde eroul îl avertizează pe Miguel de Unamuno că nu are deloc de gând să moară aşa cum şi-a imaginat acesta. Aceeaşi problemă îl preocupă şi pe François Mauriac pe întreg parcursul eseurilor1 în care urmăreşte să demonstreze că „cu cât personajele noastre au mai multă viaţă, cu atât ne sunt mai nesupuse". Wladimir Weidle, în sfârşit, în ancheta sa atât de lucidă „asupra destinului actual al literelor şi artelor2", dedică un întreg capitol acestei chestiuni şi nu îi este deloc greu să reunească o serie impresionantă de mărturii concordante, neadmiţând creatorului nici măcar să-şi înţeleagă creatura: tatăl, aminteşte el, după Emile Legouis, nu-şi înţelege fiul pe care l-a zămislit, iar ceasornicarul înţelege ceasul pe care l-a făcut; chestiunea este că trebuie întotdeauna să ne ferim ca personajul să pară un mecanism montat de la un capăt la altul şi să ştim să-i încredinţăm caracterul neinteligibil al vieţii.

Dar cine decide dacă un personaj este „viu"? Ar fi prea comod să-i fie de-ajuns să fie incomprehensibil. După ce se recunoaşte atunci că personajul şi-a impus autorului comportamentul lui şi nu că acesta i l-a impus? Se pare că un sentiment de verosimilitate generală, în conformitate cu opinia pe care fiecare şi-o face despre natura umană, îl

îndrumă aici pe cititor în aprecierea sa. Nu există însă un criteriu mai alunecos, mai variabil în funcţie de timp, loc, modă, mai dependent chiar de cultura individului, de educaţia lui, de anturajul şi ideile ce îl domină. Eroii lui Dostoievski au părut monstruoşi şi forţaţi în momentul când cei ai lui Georges Ohnet aveau reputaţia de-a fi veridici şi frapant de exacţi. La fel, e îndoielnic că un personaj de-al lui Proust pare valabil celui ce devorează romane-foileton: respectivul amator de peripeţii nu va crede în existenţa unor fiinţe atât de ocupate cu analizarea propriilor lor sentimente, într-atât de arbitrar este adevărul psihologic, sau cel puţin viziunea pe care

1 *Le Roman*, Paris, 1928; *Le Romancier et ses personnages*, Paris, 1933.

2 Les abeilles d'Aristee, Paris, 1936. Chap. îi „Le heros mécanique".

şi-o formează fiecare despre sine; el depinde, în ce priveşte esenţa, tocmai de romanele pe care le citeşte de obicei şi judecata pe care o emite unul sau altul asupra literaturii romaneşti, asupra acestei misterioase „vieţi", pe care trebuie să o posede ca primă şi cea mai preţioasă calitate, provine exact din respectiva literatură şi din concepţiile pe care le-a propagat: este un cerc vicios pe care trebuie să-l vedem foarte clar. Fără îndoială că aceste concepţii se reînnoiesc pornind de la experienţă, şi în consecinţă de la fluctuaţiile mentalităţii colective, dar conştiinţa pe care o capătă despre acestea se propagă şi ea prin intermediul imaginii pe care o prezintă romancierii. Experienţa personală nu e deloc suficientă pentru a edifica o psihologie. Ea este, în majoritatea timpului, prea puţin întinsă, prea puţin variată, prea puţin semnificativa, îndeosebi e interpretată prea lesne după ideile preconcepute în loc să fie lăsată să se îmbogăţească cu date noi şi derutante şi se poate constata astfel mai degrabă faptul că prejudecăţile se alimentează din experienţă, decât că experienţa le corectează: la fel, astrologul şi psihanalistul, rasistul şi marxistul găsesc în orice fapt confirmarea doctrinelor lor respective. Este limpede că fiecare este tentat să-şi imagineze caracterul semenilor lui aşa cum i-l reprezintă totalitatea lecturilor sale şi ansamblul opiniilor ce sunt admise în jurul său ca fiind de la sine înţelese.

Din acest motiv, verosimilitatea unui personaj romanesc nu depinde doar de talentul cu care a fost zugrăvit, ci şi de o anume

potrivire între concepţia scriitorului şi aşteptarea publicului. De fapt, succesul unui romancier variază considerabil în funcţie de medii şi generaţii, după cum un grup sau altul regăseşte în operele acestuia „viaţa" pe care o consideră adevărată, psihologia pe care este pregătit să o considere exactă şi „profundă": Stendhal dobândeşte gloria care o copleşeşte pe George Sand, dar odată cu trecerea anilor el este cel favorizat, iar ea cea părăsită. Poate că împingând lucrurile la extrem, ar trebui să pretindem că admirăm sau că nu recunoaştem caracterele decât în măsura în care autorii le-au făcut convenţionale. Numai convenţia variază şi poate consta tocmai în faptul de-a reacţiona la adresa alteia într-un anume fel, deloc original de altfel, şi în consecinţă poate apărea drept căutarea unei singularităţi, care în urma examinării

e recunoscută, nu mai puţin convenţională decât convenţia, ca fiind rezultatul unui conformism de-a-ndoaselea. Astfel, într-o conferinţă, un romancier ilustru, de altfel neîndoielnic cel mai bun din generaţia şi din ţara lui, recomanda să nu se scrie: „văzându-şi amanta zăcând pe jos cu gâtul tăiat, scoase un urlet", ci „... izbucni în râs". Deoarece în acest fel, afirma el, se provoca surprinderea cititorului, care era forţat să fie atent. Este limpede că se apropie repede momentul când cititorul aşteaptă tocmai o reacţie neaşteptată şi o consideră pe încredere ca fiind adevărul psihologic1.

Rezultă de aici că romanul, chiar independent de faptul că natura sa îl obligă să zugrăvească existenţa în cele mai mici amănunte practice, apare, dintre toate genurile literare, drept cel mai tributar mediului înconjurător şi aceasta din clipa când vine pe lume. Celelalte, într-adevăr, suferă cu siguranţă influenţa condiţiilor exterioare, dar cu atât mai puţin, pare-se, cu cât se îndepărtează mai mult de roman. Poezia lirică, tragedia clasică împrumută mai puţin de la perioada şi climatul lor decât epopeea sau comedia de moravuri. Acestea din urmă sunt aproape cu acelaşi titlu ca literatura romanescă o oglindire a societăţii în care s-au format. Nu contează că epopeea situează într-un trecut îndepărtat faptele pe care le cântă: *Iliada* nu descrie civilizaţia materială şi morală a vremurilor când Troia a fost asediată (dacă poate fi vorba aici de un eveniment istoric), ci obiceiurile vieţii

1 Ortega y Gasset cu foarte mare îndreptăţire în *ideas sobre la novelz*, publicate după la *deshumanización del arte* (Madrid, 1925) că verosimilitatea unui personaj romanesc nu poate depinde de

fidelitatea cu care a fost copiat: „Ar fi nostim ca romancierul să fie prizonierul experienţelor pe care hazardul l-a făcut să le trăiască pe un cititor sau altul", p. 147). Mai bine de atât nu se poate spune. În acelaşi sens, François Mauriac (*Le romancier et ses personages*, p. 151) observă că adevărul scriitorului nu poate fi acelaşi cu al vieţii: „De fiecare dată când descriem într-o carte un eveniment aşa cum l-am observat în viaţă, critica şi publicul îl consideră aproape întotdeauna neverosimil şi imposibil. Ceea ce dovedeşte că logica omenească ce reglează soarta eroilor de roman nu are aproape nimic de-a face cu legile obscure ale vieţii reale". Problema e că publicul nu judecă după experienţa sa (de altfel extrem de redusă), ci după prejudecăţile sale, şi că pe acestea le-a dobândit tocmai din romane. La fel stau lucrurile şi cu perspectiva din tablouri: unui occidental îi trebuie timp ca să se obişnuiască cu cea care dispune diferitele planuri din stampele japoneze.

235

cotidiene a celor, din cele trei secole posterioare, când ea însăşi a fost scrisă. La fel, lumea descrisă de *Chanson de Roland* prezintă o întârziere aproape echivalentă faţă de epoca lui Charlemagne: poetul nu a putut ieşi din realitatea contemporană şi i-a îmbrăcat pe baronii carolingieni cu armurile pe care le avea el în faţa ochilor.

Se constată acelaşi fenomen şi în cazul romanului istoric. Se ştie că Vigny, în *Cinq-Mars*, împrumută sentimente romantice personajelor din secolul al XVII-lea pe care le pune în scenă. Un scriitor mai prudent poate fi atent să evite deopotrivă anacronismele materiale din vechile epopei şi erorile de atmosferă din romanele recente, aşa cum a făcut Anatole France, în privinţa perioadei revoluţionare, în *Les Dieux ont soif*: dar chiar dacă ar fi studiat toate memoriile, jurnalele intime sau scrisorile de care se poate dispune pentru a reconstitui mentalitatea epocii, este clar că el obţine mai multe din propria sa experienţă decât din ceea ce îi furnizează documentele. El umple diversele lacune lăsate de lecturile sale savante cu spusele pe care le înregistrează inconştient zi de zi, cu propriile sale idei despre natura umană şi cu cele pe care i le-au transmis scriitorii pe care îi admiră. În sfârşit, chiar dacă admitem că, printr-o minune, a putut să obţină din ancheta sa toate cunoştinţele necesare pentru o completă resurecţie a trecutului, rămâne evident faptul că, spre folosul opţiunii subiectului, preocupările timpului său recâştigă terenul pierdut şi opera prezintă

deodată, oricât de istorică ar fi ea, un interes de actualitate: fără ca măcar să o considere plină de aluzii şi de gânduri ascunse, publicul stabileşte apropieri, are impresia că înţelege prin revoluţionarii înfăţişaţi pe cei de care trebuie să se teamă în prezent şi succesul acestei pure reconstituiri este dat totuşi în ultimă instanţă de referirea la lumea prezentă1.

1 La fel, H.G. Wells („À-propos des anticipations", La France libre, nr. 2, 16 dec. 1940, pp. 116-120) arată că romanele de anticipaţie nu se pot elibera decât foarte puţin de lumea pe care o cunoaşte autorul, oricât de puternică ar fi imaginaţia acestuia. Astfel, spune el, aceste romane sunt citite doar în perioada când au fost scrise, deoarece nu prezintă interes decât pentru contemporani: „provizoriu şi în prezenţa propriilor noastre probleme".

Aceasta este puterea inevitabilă a realităţii. Viaţa pe care cititorul o pretinde este întotdeauna mai mult sau mai puţin propria sa viaţă, sau mai exact o existenţă pe care şi-o imaginează pornind de la a sa, pe jumătate prin contrast, pe jumătate prin decalc. Cine nu este arheolog sau artist gustă prea puţin operele scrise sub alte ceruri sau în alte vremuri, deoarece cititorul nu caută nici frumuseţea, nici adevărul, ci o lume care o schimbă pe a lui, dar în care să se poată aclimatiza, o lume care îi bulversează obiceiurile şi totodată îi satisface dorinţele.

De unde vine o dorinţă atât de ciudată? De ce această căutare a unei vieţi diferite? De ce romanescul? Se pare că, de îndată ce încetează să le mobilizeze complet, în perioadele sale de expansiune, în vederea unor mari cuceriri sau a unor lucrări importante, societatea nu absoarbe în întregime energiile omului. Dimpotrivă, în perioadele ei de cumineţenie sau stagnare, când este preocupată mai mult de civilizarea sa decât de evoluţie, sau, cum s-ar spune, când preferă fericirea şi nu măreţia, ea nu mai utilizează decât cele mai disciplinate forţe sau pasiuni dintre cele care îl energizează pe individ. În ce le priveşte pe cele mai turbulente, ea urmăreşte mai degrabă să le neutralizeze, reprimând pe de o parte tulburările pe care le-ar provoca dezvoltându-se fără contenire, şi derivând în acelaşi timp spre satisfacţii ideale setea de aventură şi de încălcare a regulilor pe care o naşte trândăveala: paşnică sau leneşă, ea nu mai are gustul de-a folosi această aviditate în scopuri lumeşti. Poate că s-ar putea stabili o

corelaţie, foarte indirectă, se-nţelege1, între răspândirea literaturii romaneşti şi decadenţa arhitecturii monumentale. Este curios, cel puţin, că momentul în care romanul se răspândeşte în proporţii de neconceput până de curând coincide cu cel al dispariţiei aproape totale a construcţiilor colective cu caracter somptuos. Acestea

1 într-adevăr, pentru a institui o corespondenţă de acest fel trebuie să trecem în revistă formele generale ale societăţii: cauza, sau mai curând, condiţia imediată a marii răspândiri a romanului rămâne obligaţia învăţământului primar, dar acesta, la rândul lui, manifestă o grijă legată de triumful ideilor naţionaliste şi egalitare din secolul al XVIII-lea, acestea fiind în relaţie cu decadenţa arhitecturii monumentale.

sunt înlocuite într-un mod extrem de insuficient, din dublul punct de vedere al magnificenţei artistice sau al rezonanţei prestigioase, cu edificii de folos public cum ar fi gările, ministerele sau halele centrale. Structura acestor construcţii poate fi frumoasă, dar de o frumuseţe prea plastică, geometrică şi dezinteresată. Într-adevăr, oricât de armonioase ar fi, ele nu au nimic sacru, nu adăpostesc niciun cult şi nicio suveranitate. Aceste realizări, întru totul profesionale, nu au un conţinut demn de ele: acolo unde staţionează vagoanele, sau se înşiră ghişeele, ori stau stivă zarzavaturile e greu să vezi vreodată strălucind un focar de orgoliu, lux şi splendoare. Şi aceasta nu fiindcă zeii şi monarhii ar fi fost eliminaţi din lume, ci fiindcă nu li se mai înalţă, unora, temple sau catedrale, iar celorlalţi, palate sau morminte. Şi totuşi, nivelul avuţiei a sporit considerabil, iar tehnica a progresat enorm. Piramidele şi catedralele, Partenonul sau Versailles reprezentau pentru popor, dacă nu întotdeauna pentru ansamblul populaţiei, atunci cel puţin pentru o parte a ei, care participa la conştiinţa şi la existenţa naţională, un capital de muncă şi sacrificiu şi totodată o comoară, o minunăţie, simbolul însuşi al măreţiei comune şi al trudei colective1.

Indiferent că au fost înălţate în cinstea sau folosul exclusiv al zeului sau al suveranului, aceste monumente exaltau prin contagiune mulţimea ce se aduna înăuntrul lor, le admira de

1 Ar trebui să facem aici o menţiune specială problemei teatrului, care era o instituţie religioasă şi politică în Grecia antică, unde poporul întreg avea datoria civică de-a asista la reprezentaţiile

solemne (oraşul îl indemniza pe meşteşugarul care, mergând la spectacol, îşi pierdea ziua de muncă) şi, în societăţile moderne, un simplu divertisment particular, la care oamenii se duc după masă pentru a se bucura de o operă pur literară. Această transformare a stării de spirit al publicului şi a însăşi funcţiei teatrului este însoţită de o metamorfoză de proporţii egale a arhitecturii: gradenele din Atena sau Epidaur, suprapunându-se în jurul altarului zeului, lasă locul sălilor de spectacol contemporane, profane şi confortabile. (Există şi teatre naţionale, Opera etc, dar nu s-ar spune că diferă prea mult de cele obişnuite, dacă nu tocmai prin arhitectură şi prin amplasarea lor în oraş, ce pare să se organizeze de jur-împrejurul lor.) Prin acest exemplu precis putem înţelege felul în care, prin intermediul formei generale a societăţii, se poate stabili un raport între două fenomene atât de distincte cum sunt răspândirea romanului şi decadenţa marii arhitecturi.

238

departe sau doar auzise vorbindu-se de ele. În mod contrar, citirea solitară a unei opere de imaginaţie îl izolează pe fiecare într-o recluziune unde pritoceşte şi prelungeşte un vis personal. Acolo, nimeni nu îl poate deranja sau stânjeni, şi cu siguranţă că oraşul încetează să-l mai inoportuneze, dar îl şi lasă în voia lui, cu sine însuşi, şi suspendat oarecum în gol: nesatisfăcut, tulburat şi nostalgic după nu se ştie ce plenitudine.

Tot ceea ce societatea îi refuză individului, dar şi tot ceea ce ea refuză din partea lui, tot ceea ce păstrează el astfel neutilizat, ingrat şi oricând disponibil hrăneşte imaginaţia ce creează romanul şi pe cea care se hrăneşte din el. Literatura romanescă îi schiţează cititorului ei un tablou al societăţii: ea îl desprinde deja de societate prin simplul fapt de-a i-o prezenta, adică de-a i-o înfăţişa ca pe o lume întru totul exterioară pe care are îngăduinţa de-a o contempla din afară. Ea îl mai separă de societate îmbogăţind ceea ce el numeşte, pe bună dreptate, viaţa sa interioară, adică, în cea mai mare parte a timpului, freamătul nedesluşit al aspiraţiilor ce nu-şi găsesc posibilitatea de-a se preciza şi de-a se transforma în dorinţe decât în cadrul ficţiunii. Aceste imaginischimbătoare, aceste vise instabile, care nu se vor putea materializa niciodată, îşi primesc din romane conturul şi culorile. Sufletul află din cărţi formula sentimentelor pe care prevede că le va simţi, învaţă din povestirile ce-l emoţionează şi care îi furnizează

vocabularul şi atitudinile ce-i vor permite să dezvolte şi să comunice emoţiile pe care se aşteaptă să le simtă. Nu este prea credibil că romanele poliţiste determină multe vocaţii de criminali şi de detectivi, cel puţin îi alimentează cu jocuri pe copii şi chiar pe adulţi1. Influenţa adevărată şi comună a romanului este alta şi ea

1 De la puerila rivalitate dintre jandarmi şi hoţi din curţile şcolilor, jocurile copiilor mai mari care pun în scenă aventurile pe care le citesc pe nerăsuflate şi până la mondena *murder-party* a persoanelor adulte pot fi constatate toate nuanţele. Se întâmplă mai des decât ne închipuim ca adulţii să se joace „de-a romanul". Astfel, în 1624, doamnele şi seniorii din Germania înfiinţează o *Academie a Adevăraţilor Amanţi* pentru a trăi în modul descris în *Astree* şi sub numele eroilor din acest roman. La fel, în secolul al XIX-lea, la Veneţia şi în Rusia cititorii lui Balzac se întrunesc în societăţi unde se distribuie rolurile principalelor personaje din *Comedia umană*.

se vede cel mai mult în privinţa dragostei. Se ştie destul de bine că amanţii, începând cu fata nerăbdătoare să cunoască „acest frumos sentiment pe care Zenaide Fleuriot l-a numit iubire" şi sfârşind cu băiatul cinic şi sportiv, iubesc de obicei, fiind convinşi că iubesc aşa cum se iubeşte în romanele pe care le-au citit. Lăsând deoparte butada celebră care face din dragoste, sau cel puţin din pasiune o invenţie a secolului al XII-lea şi oricâtă exagerare ar fi în maxima lui La Rochefoucauld, după care „există oameni care nu ar fi fost niciodată îndrăgostiţi dacă nu ar fi auzit de dragoste", trebuie să fim de acord că fiecare îşi exprimă cel puţin emoţia în maniera eroilor săi favoriţi; şi cu cât sentimentele sale sunt mai spontane, mai sincere, mai puţin elaborate, cu atât împrumută mai lesne şi mai firesc, pentru a-şi le exprima, limbajul pe care este obişnuit să-l vadă servind în acest scop în lumea imaginară, unde dragostea este întotdeauna învingătoare şi suverană.

Aşadar, romanul suprapune peste universul existenţei reale şi cotidiene o fantasmagorie seducătoare care o învăluie şi o dublează. Ea extinde greutatea şi rezistenţa acestei materii, nefericirile, nedreptăţile, rigorile acestei naturi într-un mediu mai lejer, mai fluid şi mai docil. Aici, în faţa speranţelor înflăcărate şi a izbânzilor curajului, se deschid toate căile. Virtutea încercărilor sale şi pasiunea suferinţelor sunt lesne răsplătite prin fericire, bogăţie şi glorie. Aici,

orice eşec este reparabil: niciunul nu este definitiv, niciun gest nu este lipsit de remediu. Întotdeauna e posibil să te întorci şi să porneşti pe drumul cel bun, luând-o de la capăt, cu toată prospeţimea şi tinereţea acestuia. Nu există nicio uzură care să-şi facă simţită cumplita paralizie, sau, dacă tocmai ea este cea analizată, nimic nu îi contrariază efectele funeste şi vedem atunci cum o mare ambiţie se istoveşte lent şi se stinge fără luptă.

Nu este adevărat că universul romanesc trebuie să fie neapărat inversul celui în care fiecare duce o existenţă dezamăgitoare sau oprimată, ba chiar dimpotrivă. Romanul poate fi considerat adesea o evaziune: e adevărat că sedentarului îi plac evocarea unor climate îndepărtate şi şcolarului isprăvile cow-boylor şi ale corsarilor, dar, pe de altă parte, se ştie că muncitorului îi place să i se descrie luxul şi manierele distinse ale duceselor, în timp ce

240

acestea, curioase în ce priveşte viaţa săracilor sau moravurile lumii interlope, împrumută de la prostituate şi de la peşti argoul şi înjurăturile acestora. Dar acest teatru în care fiecare îşi deleagă reveriile cele mai scumpe şi îşi înşală lehamitea şi oboseala este construit atât pe baza asemănării, cât şi a opoziţiei: preferinţa pentru mediul cel mai familiar sau pentru meleagurile îndepărtate ce reprezintă dorinţa de evaziune este o chestiune de temperament, între lumea cotidiană şi cea romanescă, oricât de apropiate sau de îndepărtate, de diferite sau de asemănătoare le-am considera, există o pantă insesizabilă şi în acelaşi timp o prăpastie de netrecut. Una rămâne un spectacol în care nu eşti compromis decât printr-o persoană interpusă, iar cealaltă rămâne domeniul irevocabilului, unde fiecare gest atrage după sine nişte consecinţe, unde corpul trebuie să mănânce şi să doarmă, unde fiinţele sunt în conflict, unde societatea exercită o presiune constantă, unde trebuie să aştepţi ca zahărul să se topească (deoarece aici totul are legile sale proprii), unde timpul se scurge cu adevărat şi unde va trebui să murim în cele din urmă. *Romanul este ceea ce permite transformarea în spectacol a experienţelor pe care fiecare le-a trăit ca pe o implicare*. Astfel, fiecăruia îi este îngăduit să ia distanţă şi să contemple ca şi cum oceanul pe care îl străbate anevoios corabia pe care este îmbarcat chiar s-ar afla pe ţărm. Este o plăcere mai mare chiar decât cea la care se gândea Lucreţiu. Datorită romanului, individul priveşte, precum amatorul un

tablou, caracterul său de animal politic şi acest dublu cadru al naturii şi al societăţii unde este întipărit destinul său. Imaginaţia îi îngăduie să opteze şi să iasă din limite, într-un cuvânt, să se descotorosească de orice densitate. Rupând legăturile care îl rănesc şi îl ţin pe loc, el are deodată impresia de-a ieşi în larg şi de-a se expune intemperiilor. El se proiectează cu complezenţă în această lume plăsmuită şi se simte bucuros că se poate mişca în cadrul ei atât de uşor, cu slăbiciunile alinate atunci când scrupulele îl împiedică să se lase în voia lor fără ezitări, şi încurajat în virtuţile sale atunci când ruşinea, teama de-a fi păcălit sau o oarecare laşitate îl conving să nu le rămână credincios.

Astfel, universul romanesc este definit de dispariţia rezistenţelor. El nu este neapărat optimist, nici ideal şi nici compensator.

241

Nu totul se termină obligatoriu cu bine. Nu este inevitabil ca pedeapsa şi răsplata să fie împărţite echitabil, dar accentul este întotdeauna pus pe principiul activ de disoluţie sau de revoluţie, căruia inerţia societăţii, adică faptul că orice structură tinde să se perpetueze aşa cum este, se sforţează să-i frâneze acţiunea indiferent că romanul are ca subiect un om care îşi înfruntă mediul, croindu-şi drum sau zbătându-se împotriva problemelor mai personale create de raporturile cu semenii lui, el insistă în mod egal asupra elementului vivace şi rebel pe care cetatea îl reprimă prin legile ei, îl stânjeneşte prin convenţiile sale şi îl dezaprobă prin opinia ei publică. Faptul că îl glorifică sau că îl detestă, de la caz la caz, nu contează: dat fiind că prezintă interes, îl dezvoltă. Astfel încât, după ce că romanul era antisocial prin originea sa, este şi prin efectele lui. El face mai mult decât să profite de vidul în care se întâmplă ca individul să fie părăsit de colectivitate: îl sporeşte, făcându-l să fie conştient şi dureros. Nu există conflict latent pe care să nu-l sublinieze şi să nu-l aţâţe, deoarece el intervine, în chip cu totul firesc, în punctele de fricţiune: el nu-şi îndreaptă analiza spre ceva care nu îi stârneşte cu nimic curiozitatea. Chiar dacă se ocupă de mediocritatea vieţii cotidiene, de eşuarea unor iluzii ambiţioase şi de tristeţea unei lente resemnări, ca de exemplu în *Educaţia sentimentală*, demersurile sale sunt analoge şi rezultatele îi sunt identice, deoarece el alege în acest caz aspectul cel mai tern al realităţii şi îl face să fie sensibil, dar şi virulent. El urmăreşte să demoralizeze: Flaubert îşi dădea seama de acest lucru şi nici nu dorea

altă glorie. Aceşti oameni simpli nu îşi dădeau seama de cenuşiul vieţii lor; ea le este descrisă şi iată că unul o acceptă delectându-se, şi se scuză deja pentru viitoarele sale eşecuri, renunţând la orice demnitate, altul descoperă totuşi în această monotonie motivul plictiselii sale şi se revoltă împotriva ei. În ambele cazuri, prin această invitaţie echivocă la lăsarea în voia sorţii sau la rebeliune, soliditatea actuală a societăţii este compromisă. Aceasta este opera inevitabilă a romanescului, a acestei alte vieţi intense sau facile, mereu dezirabile şi mângâietoare, prin care îl farmecă pe individ: consecinţele acestui miraj contribuie la a-l convinge pe om că îşi poate permite orice faţă de o lume în care este constrâns să trăiască şi care nu îl poate satisface.

242

2. *Distrugerea Cetăţii*

Trebuie să cercetăm felul în care literatura romanescă îşi îndeplineşte munca de subminare în cadrul societăţii. Înainte de toate remarcăm că aceasta se prezintă în mod diferit şi că se efectuează în direcţii aparent contradictorii, în funcţie de diversele pături ale populaţiei pe care le atacă – clasa trândavă sau clasa muncitoare –, şi mai ales după deschiderea de conştiinţă şi de nivelul de cultură a cititorilor săi. Astfel, trebuie să separăm radical romanele populare de lucrările destinate publicului intelectual. Primele sunt naive în tehnica şi conţinutul lor, deoarece urmăresc să satisfacă nişte nevoi la fel de elementare ca şi cele ce inspiră basmele şi cântecele. Celelalte satisfac exigenţe cu mult mai complexe, nu numai estetice, ci şi psihologice. De la ele se aşteaptă să deceleze mişcările imperceptibile ale sufletului, ispitele sale perfide şi nemărturisite, tot soiul de frământări subtile pe care nu poate intenţiona să le descrie o literatură alcătuită pentru destinderea unei mulţimi absorbite de probleme de alt nivel şi de altă natură.

Acestui segment mult mai numeros, cinematograful şi colecţiile ieftine îi dăruiesc neostenit acelaşi poem epic al virtuţii oprimate şi în cele din urmă învingătoare, în care nu apar decât ocnaşi inocenţi şi prostituate cu suflet de aur, care constituie o posteritate uriaşă şi grosolană a lui Jean Valjean şi a Soniei, mari seniori deghizaţi în apaşi, noi cavaleri rătăcitori care, aidoma Prinţului Rudolph, din *Misterele Parisului*, coboară în lumea celor mizeri pentru a salva văduva şi orfanul şi care, dezvăluindu-se dintr-odată în toată măreţia lor (capă de mătase şi joben), o duc la altar pe Cenuşăreasa uluită. Acest folclor

modern, în care renasc astfel, de parcă ar fi comercializate, asemenea personaje din *Mizerabilii* sau din *Crimă şi pedeapsă*, nu a încetat, de la romanele lui Eugene Sue şi până la filmele americane de serie, să facă apel la acelaşi personaj declasat, urmărit de justiţie, alungat din mediul lui, reprezentând ruşinea familiei sau a satului său. Toţi eroii par forţaţi să apară solitari, fără să fie legaţi de nimeni şi de nimic, justiţiari şi răzbunători, dar numai împotriva

societăţii care, oarbă sau nedreaptă, îi neagă drepturile şi îl sileşte să recurgă la violenţă pentru a-şi le dobândi. Eroul a devenit un criminal, dar exclusiv din indignare sau din disperare, din pricina slăbiciunii voluntare a organismelor legale. Este eternul *outlaw*, acrit de trădarea fiinţei iubite sau a celui mai bun prieten, căruia societatea i-a refuzat ajutorul şi pe care a blestemat-o. În această categorie am putea găsi o mare parte din personajele ilustre din cărţi şi din filme: Robin Hood, contele de Monte-Cristo, Judex, Daltonii, şi mulţi alţii care continuă să fie nobili, omorând şi furând la nevoie, dar care nu trădează. Ei mor frumos dacă acţiunile lor depăşesc măsura, sau îşi văd încercările ajungând la capăt şi cuceresc fericirea, dacă nu au luptat niciodată decât pentru cauza cea bună, fără ca vreun exces de ranchiună să le fi insuflat plăcerea de-a devasta totul şi de-a plăti însutit răul care le-a fost făcut. Chiar dacă unii trebuie în final să-şi plătească datoria faţă de societate, ei au fost iniţial creditorii acesteia.

La fel, este caracteristic faptul că romanul poliţist ce părea hărăzit prin natura lui însuşi apărării legalităţii se desprinde de aceasta şi tinde să ia drept erou un individ ce luptă prin mijloace considerate necinstite împotriva conjuraţiei poliţiei, a politicienilor şi a bandiţilor: constelaţia tipică a romanului de aventuri este deci reconstituită, aşa cum se întâmplase deja înainte prin figura „gentlemanului-spărgător": Arsene Lupin, Raffles, „Sfântul", într-atâta pare de inevitabilă.

Revolta împotriva societăţii are în chip firesc drept corespondent revolta împotriva familiei. Pasiunea porunceşte şi nu este mai puţin imperioasă decât gustul de a-şi face dreptate. Fata-ma-mă este preamărită la acelaşi nivel cu *desperado-ul*. Ambii reprezintă victimele unei lumi prea dure pentru sărmani. Ei sunt plânşi ca nişte nefericiţi a căror naivitate i-a dus la pierzanie. Romanul de dragoste o cântă pe femeia adulteră cu acelaşi firesc cu care

romanul de aventuri îl cântă pe răufăcător. El continuă să ia partea dorinţei împotriva datoriei şi e partizanul abaterii de la regulă împotriva instituţiilor, pledează pentru tulburările instinctului, cerinţele cărnii şi avânturile inimii. Pentru el, virgina care „sucombă" nu este mai blamabilă decât individul care ucide

pentru a pedepsi sau a se apăra. El, urmărit de lege, ea, copleşită de oprobriu şi alungată de ai ei, atrag pe întreaga durată a calvarului toată simpatia publicului, devenind nişte reproşuri vii faţă de societate. Vinovaţi, dar mai buni decât cei care îi condamnă, ei susţin drepturile pasiunii şi ale adversităţii împotriva regulii fixe, mincinoase, lipsite de caritate şi de căldură umană şi inevitabil urâtă pentru însuşi caracterul ei de regulă ce trebuie să pună negreşit frână pasiunii. Astfel vedem cum dragostea învinge obstacolele şi prejudecăţile, diferenţele de clasă şi de avere, împotrivirea părinţilor, trecutul, chiar şi cele mai tragice neînţelegeri. În sfârşit, el ştie să găsească un sumbru şi suprem aliat în moarte atunci când o dublă sinucidere îi reuneşte pe amanţii pe care totul îi despărţea1: în acelaşi fel, după cum am văzut, banditul care nu se poate întoarce în sânul societăţii piere măcar cu arma în mână. Şi cum inocentul este în cele din urmă reabilitat, puritatea eroinei, pe care doar circumstanţele o acuzau şi care nu se putea disculpa pentru a nu trăda un anumit secret, iese şi ea la lumină când aceasta nu mai are niciun motiv ca să tacă: generozitatea sufletului ei se dezvăluie. Eroina se sacrificase prin tăcerea sa. Silită să mărturisească faptul că această noblеţe e egală cu a lui, moşneagul aristocrat îşi recunoaşte greşelile şi îşi dă acordul la căsătoria fiului său cu fata de rând. Din acel moment, toată lumea o stimează pe cât de mult o dispreţuise până atunci şi

1 Este interesant să citǎm câteva titluri edificatoare. Le iau din colecţia „Le livre populaire" a editurii Fayard, cea mai importantă a acestui gen: Pierre Decourcelle: Le *Crime d'une sainte,* La *Voleuse d'honneur,* Gi*golette,* La *Mendiante d'amour,* Le *Million* de la *botine,* Fi*lle* de *forţat;* M. Allain: Mi*dinette* et *nouvelle riche;* Paul Bertnay: Le *Peche* de *Marthe,* En*fant* de *l'amour,* Le *Secret* de *Therese, Les Levres closes;* H. Germain: Ve*ngee!*; Jules Mary: *L'Outragee;* Charles Merouvel: Ch*aste* et *fletrie,* Le *Peche* de la *Generale,* Mo*rtel* amour, La *Fille* sans nom; Michel Morphy: La *Mie aux baisers,* Fi*ancee maudite,* Mi*gnon vengee;* Paul Ronget: La*faute* de *Jeanine,* La *Femme* de *l'Autre* etc; asemenea titluri

sunt instructive, deoarece arată că ceea ce interesează sunt subiectele, şi care sunt mereu aceleaşi, pe care le rezumă de altfel cu o concizie extraordinară. (Argumentele analizate în continuarea textului sunt din două capodopere ale genului, de cea mai mare notorietate: R*oger-la-honte* şi La *Bâillonee.)*

245

eroina se bucură de fericirea, luxul şi măreţia pe care le-a dobândit scump, cu preţul atâtor suferinţe nemeritate1.

Te frapează caracterul nonconformist al unei asemenea literaturi. Ea nu pune deloc în discuţie temeiurile moralei şi nici măcar pe cele de ordin social. În acest sens, ea se arată pe cât de puţin revoluţionară cu putinţă, dar este şi mai puţin conservatoare. Ea nu recomandă niciodată resemnarea sau acceptarea nedreptăţii, astfel încât trebuie să recunoaştem totuşi în ea un ferment de instabilitate şi de revendicare. Ea nu cere suprimarea ierarhiilor sau a inegalităţilor, şi nu are nici pe departe intenţia de-a discuta principiul lor, dar cere ca fiecare să poată străbate totalitatea carierei şi să spere să-şi vadă meritele recunoscute şi suferinţele compensate. În acest fel, ea întreţine viziunea unui univers miraculos, comparabil cu cel în care regii se căsătoreau cu păstoriţele şi pe care trebuie să-l definim ca fiind mai deschis, mai intens şi mai echitabil decât cel real. Aici admitem fără să stăm pe gânduri legea, căsătoria şi averea, punând totodată în valoare curajul şi virtutea celor pe care tribunalele trebuie să-i urmărească sau care s-au iubit fără să-şi legitimeze legătura, sau care, lipsiţi de bani, silesc bancherii şi doamnele din înalta societate să manifeste admiraţie şi recunoştinţă. Aici, romanescul nu apare nici ca subversiv, nici dizolvant, dar trebuie să ţinem seama de extraordinara stabilitate morală a poporului, de încrederea sa tenace în bine şi bunătate pentru a înţelege că romanele fac deja foarte mult menţinându-l vigilent, îndreptând simpatiile spre nefericit şi spre răufăcătorul aflat în afara legii şi întărindu-l în mândria şi în speranţa sa într-o lume mai bună. Deocamdată, romanele duc

1 Această predominanţă zdrobitoare a dramelor de dragoste sau de aventuri din romanescul popular este clar exprimată de statistici. Astfel, o anchetă recentă desfăşurată în Statele Unite pe un număr de 17.000 de titluri de filme dovedeşte că acestea nu conţin decât douăzeci de cuvinte diferite, celelalte apărând doar ocazional. Aceste cuvinte sunt următoarele: „aventură, soţie, noapte, dragoste,

femeie, enigmă, joc, dorinţă, faliment, lume, ţar, copil, doamnă, milioane, mister, dolari, inimă, cântec, crimă şi viaţă". Dintre aceste cuvinte, „dragoste" ocupă locul întâi, iar „aventură", locul doi. La oarecare distanţă se plasează apoi „mister" şi „femeie". Nu puteam spera o distribuţie mai semnificativă.

246

această mulţime de oameni, preţ de „un sfert de ceas de uitare", departe de nedreptatea sorţii şi a existenţei lui obscure şi nevoiaşe, lipsite de perspectivă şi de sărbători. Ele îi oferă acces la o altă viaţă, în care nimic nu îl împiedică să-şi cheltuiască după cum vor energia, să scape de mizerie, să lupte cu monştrii şi să se căsătorească cu fiinţa iubită.

Acestui public frust şi a cărui preocupare esenţială o constituie subzistenţa zilnică, lectura îi procură astfel o iluzie care nu este întru totul sterilă, ca urmare a faptului că are ca efect susţinerea echităţii contra legalităţii şi a sentimentului contra codului, în acelaşi timp, ea îl îmboldeşte să dorească un mai vast spaţiu de desfăşurare pentru acţiunile sale şi îl învaţă să nu respecte prea mult măreţiile oficiale. Sărăcia să nu fie un viciu, nevoiaşul să nu fie dispreţuit de bogat, iar păcătosul de credincios – aceasta pare să fie principala cerinţă a acestei literaturi simple. La cealaltă extremitate a scării sociale, în clasa cultivată, problema este mai complexă: preocupări estetice sau intelectuale, care au fost dezvoltate de studii, se combină cu curiozitatea proprie provocată de desfăşurarea unei naraţiuni şi de conţinutul ei. Cititorul aşteaptă mai întâi de la roman ca acesta să-l lumineze în privinţa lui însuşi. Pentru el nu are nicio importanţă dacă eroul e om de acţiune, preferând să nu fie, dacă i se explică limpede motivele care îl împiedică să acţioneze. Tot interesul se abate asupra lumii interioare, trecând de la acţiune la actori. Romanul devine, psihologic şi aşa rămâne, oricâte eforturi ar face autorul pentru a conferi povestirii o mai mare prospeţime şi fantezie: degeaba complică el intriga, acumulează peripeţiile, face apel la copilărie, la poezie, la simbol, la patologie sau la supranatural, totul e zadarnic: ceea ce studiază el e tot un suflet, indiferent că e al unui copil, al unui visător, mistic sau bolnav. Îndărătul visului sau al metafizicii, îndărătul delirului sau al reminiscenţei, analiza este prezentă, condensată, disimulată poate, dar mereu mai pătrunzătoare şi mai minuţioasă, rătăcită prin terenuri din ce în ce mai excepţionale, dar mereu atentă şi

avidă.

Deşi trebuie să satisfacă atâtea exigenţe, nu înseamnă că romanul nu este tributar societăţii şi că nu încetează totuşi să o

247

Influenţeze şi să-i suporte amprenta Din nou, el menţine neliniştea în clasele sociale pe care le atinge şi precipită evoluţia care le distruge siguranţa şi le aţâţă vigoarea, contribuind astfel la ruinarea temeliei puterilor sale, dezvoltă forţele care o fărâmiţează şi furnizează în curând unor noi constructori planurile şi principiile cetăţii viitoare. Aşa cum adineaori romanescul îi făcea să ceară dreptate pe cei ce nu o obţineau şi îi făcea să se ridice împotriva legii ca nişte campioni ai cinstei, acum, în cazul celor care sunt ca şi paznicii oficiali ai moralei şi care, privilegiaţi ai acestei lumi, deţin aparatul justiţiei, al moralei şi al puterii, îi revine sarcina ca şi fatală de-a destrăma chiar noţiunile de justiţie, morală şi cinste, indiferent de intenţiile celor ce scriu şi de precauţiile luate faţă de lecturile lor de către cei ce citesc.

Într-adevăr, este remarcabil că voinţa deliberată a romancierului acţionează în acest domeniu cu desăvârşire în contrasens, de fiecare dată când încearcă să consolideze structura socială existentă. Balzac, candidat legitimist la deputăţie, partizan convins al tronului şi altarului, hotărât ca operele sale să servească propria sa cauză, nu pare să fi scris decât pentru a-i provoca pe tinerii curajoşi cu ambiţii neînfrânate. Acest apărător al imobilităţii politice, ai dreptului de primogenitură şi al autorităţii paterne, le zămisleşte lui Rastignac şi lui Rubempré o întreagă posteritate. Nu îndeajuns de mulţumit, el schiţează în Vautrin modelul teoreticianului voinţei de putere, înfăţişându-l la treabă şi punându-l să ţină un curs despre mijloacele de-a parveni. Acestui prozelit al statului nu îi place să descrie decât indivizi pasionaţi şi neînduplecaţi, solitari şi ascunşi, adevărate „piramide în deşert", după cum i-a numit el. În acelaşi fel, Dostoievski, creştin ortodox, panslavist şi reacţionar aşa cum nu exista pe vremea sa decât în Rusia, creator de personaje fiind, pare fascinat de acestea, dar ca cetăţean le urăşte. Cine i-a citit romanele se va mira de conţinutul articolelor sale politice, aşa cum sunt adunate în *Jurnalul unui scriitor*. Nu înseamnă că tot înfăţişând nihilişti, „demoni" sau „posedaţi", cum vrem să le spunem, acest fanatic al tradiţiei nu riscă să sporească la scară redusă numărul de Stavroghini şi Kirilovi din lume. Măcar nu a inventat zadarnic actul gratuit: s-a

248

mai vorbit deseori de el. Mai mult chiar, detestându-l pe Neceaev, autor al unui *Catehism* extrem de deosebit, din care Lenin pare să se fi inspirat mai eficace decât din *Capitalul* lui Marx, el îl zugrăveşte sub trăsăturile lui Verhovenski, îl transformă în figură exemplară pe acest învăţător de ţară şi răspândeşte astfel în lume, viu şi exaltant, un tip de om căruia nu ţinea să-i facă publicitate, nici în privinţa persoanei, nici a ideilor.

Romancierii par deci neputincioşi să nu insiste asupra elementului virulent şi periculos care dospeşte în chiar societatea pe care vor să o protejeze. Vine de altfel vremea când nu vor mai avea astfel de griji; încă de pe acum se anunţă doctrina artei pentru artă şi se aud răsunând imprecaţiile la adresa filistinilor care continuă să amestece frumosul cu utilul. Niciun povestitor nu se va lăsa rugat ca să-l aprobe pe Cehov care spune că, atunci când descrie nişte hoţi de cai, nu crede necesar să adauge că e rău să furi cai, în convingerea că aceasta e treaba tribunalului şi nu a lui.

Această atitudine, atât de înţeleaptă, aproape fatală, nu consfinţeşte nimic altceva decât separaţia artei de societate. De data aceasta, ceea ce îl desprinde pe omul cultivat de funcţia sa civică este dubla putere a artei şi a romanescului. Amândouă se asociază pentru a-l obişnui să contemple mediul care îl duce cu sine ca pe un spectacol. Cât despre individ, el uită de el însuşi şi cu atât mai mult de existenţa statului, sau chiar o consideră tiranică şi stânjenitoare, cu cât se bucură de mai multe avantaje şi cu cât participă mai puţin la truda generală, trăind uneori din a altuia sau de pe urma unei moşteniri. Orice regulă îi deranjează pe cei ce pot să o transgreseze. Aruncaţi de trândăveală sau de propria lor delicateţe în universul lor intim, rafinaţii se complac exclusiv în acesta, pierzând sentimentul unei realităţi care le acordă prea mult şi care pentru ei nu este niciodată urgentă. În curând însă, nemaigăsind-o destul de docilă, se retrag sau sunt dezgustaţi de ea şi nu mai acordă importanţă decât capriciilor şi fumurilor lor. Romanul luminează această situaţie echivocă şi le dă acestor privilegiaţi conştiinţa demisiei lor. El încurajează slăbiciunea, descrie de preferinţă fiinţe lipsite de vlagă, torturate de scrupule şi incapabile de cel mai mic efort în privinţa lor înşile.

249

El scuză toate cedările şi prezintă eroi bine intenţionaţi, dar fără

o prea mare voinţă, care, dintr-o cădere într-alta, ajung la cele mai rele josnicii din incapacitatea de-a rezista ispitei sau de teama vreunui necaz. Preocupat să explice clar totul, romancierul justifică totul. Personajele pe care le descrie sunt din ce în ce mai lipsite de relief, neavând forţă nici pentru bine, nici pentru rău şi dacă, în cele din urmă, înclină spre acesta din urmă, aceasta se datorează mai puţin unei opţiuni cât pentru a ceda atracţiei date de uşurinţa de a face rău. Ei sunt jucăriile circumstanţelor: suportă, se abandonează, se lasă în voia sorţii. Dacă înfăptuiesc un gest decisiv, o fac într-un acces de pasiune, dintr-o tresărire de violenţă, adică mai învinşi şi mai slabi ca oricând. De altfel, ei cad repede înapoi în apatia şi şovăielile lor. Uneori, îndrăznesc să facă un act arbitrar, inutil scandalos sau periculos, pentru a-şi dovedi iluzoriu curajul despre care ştiu, din sursă sigură, că le lipseşte; sau, un impuls subit îi îmboldeşte la sacrificiu pentru o cauză în care nu cred sau pentru o fiinţă pe care nu o iubesc. Ei manifestă pretutindeni doar scepticism şi dezamăgire. Romanele sunt pline de „eroi" care se privesc trăind, ruşinaţi de o onestitate pe care o consideră ridicolă, prea timizi pentru a se deda desfrâului ce-i ispiteşte şi de care nici nu vor să se ferească, tentaţi neîncetat de interesul de-a comite vreo mârşăvie de care nu se tem decât din laşitate, iar lipsa de experienţă nu-i împiedică s-o facă. De altfel, aceasta trebuie să fie predispoziţia firească a unei clase care nu poate face altceva decât să-şi păstreze poziţiile dobândite. Situaţia ei o invită să le recomande dezmoşteniţilor o morală a renunţării, în timp ce ea uzează de o morală a plăcerii de-a trăi şi se arată tot atât de lacomă pe cât recomandă dezinteresul. În aceste condiţii, ipocrizia devine regulă fără ca măcar să-şi dea cineva seama; şi cum ciclul continuă, cinismul îi ia locul, sau ruşinea, atunci când fiecare îşi dă seama că distanţa dintre conduita şi predica sa creşte. Cum de obicei romanul, anticipând realitatea, grăbeşte această evoluţie şi înfăţişează, iniţial fără voia sa, apoi cu bună ştiinţă, virtutea ca fiind găunoasă, plictisitoare şi prostească, iar maliţia ca promiţătoare, interesantă şi ingenioasă. Atunci, un ilustru scriitor şi un mare

director de conştiinţă poate susţine că literatura proastă se face cu sentimente bune. În acest stadiu anume, trebuie să-i dăm dreptate: aşa cum fericirea nu are istorie, respectul automat al unei reguli indiscutabile duce în mod necesar la alcătuirea unor romane

monotone şi insipide. E preferabil să povesteşti cum e încălcată sau ocolită.

Căci valoarea unei asemenea reguli suscită în rândul docţilor cele mai mari îndoieli. Acestora li se pare fals să înfăţişeze personaje care o respectă. Pentru cine nu este incurabil credul, autentic li se pare să se servească de ea sau să o transgreseze cu iscusinţă. Având ştiinţa şi filosofia, de partea lor, au lucrat mână în mână la reducerea comandamentelor considerate până de curând divine sau absolute la nivelul unor mistificări cât se poate de omeneşti, denunţându-le drept sofisme prin care cei slabi îi conving pe cei puternici să nu se folosească de avantajele lor, iar cei bogaţi le utilizează pentru a-i convinge pe cei săraci că banii nu aduc fericirea. Se susţine astfel că acestea sunt o mască a constrângerii sociale sau efectul unui instinct ce îndeamnă la autopedepsire.

Joc al forţelor economice, acţiune a conştiinţei colective, echilibru de impulsuri, de refulări şi de sublimări – fiecare disciplină îşi oferă explicaţia. Toate se exclud, dar – coincidenţă care ar duce la bănuiala că sunt mai marcate în acest punct de spiritul timpului decât determinate doar de observaţie – toate sunt de acord să considere fiecare precept drept o înşelăciune pe care reflecţia o disipează. Romanul, plutind în această atmosferă şi însuşindu-şi aceste teorii, atunci descrie omul ca pe o paiaţă care nu are niciodată controlul asupra ei înseşi. El nu îi recunoaşte decât iluzia voinţei şi îl reprezintă adaptându-se în cel mai bun caz la împrejurări atât cât i-o îngăduie dubla presiune a universului neîndurător care îl înconjoară şi a lumii infernale care sălăşiuieşte în el şi pe care şi-o ascunde lui însuşi.

Atunci, într-un mod paradoxal, acest element energetic care transformă societatea şi pe care îl subliniază întotdeauna literatura romanescă constă în paralizie şi nu în aţâţare. El îndeamnă la îndoială, la discuţie şi la rămânerea în suspensie. El acţionează

slăbind forţele de conservare. îi invită pe unii să plece urechea la discursurile ispitelor şi le arată altora deşertăciunea oricărui efort. El lucrează distrugând, iar romanul, instrument şi oglindă a progresului său, îşi îndeplineşte totuşi menirea propunând aici disperarea, dincolo plictisul, aşa cum adineaori punea în opoziţie litera legii cu figuri de justiţiari rebeli, încăpăţânaţi şi generoşi, într-adevăr, el contribuie întotdeauna la precipitarea mişcării pe care o reflectă şi

fiecare cititor, încurajat de imaginea tendenţioasă pe care o primeşte despre sine însuşi, alunecă puţin câte puţin, cu fiecare roman citit, pe panta pe care îl împinge deja evoluţia societăţii.

Am putea urmări această evoluţie aproape an de an. Fiecare scriitor reia sarcina înaintaşului său de unde o lăsase acesta şi accentuează mereu în aceeaşi direcţie tabloul unei lumi care se modifică întruna şi se grăbeşte să semene cu tabloul ce i s-a făcut acesteia, adică cu această altă lume la care imaginaţia îi adaugă credinţă şi care, precedând realitatea, o solicită puternic. În acest ritm, limita şi punctul de flexiune în care curba îşi schimbă sensul sunt repede atinse. Acesta este momentul în care nu se mai întrezăreşte locul şi nici valoarea virtuţii şi a activităţii. Una este considerată o ipocrizie sau o prostie, iar cealaltă o agitaţie zadarnică. Descompunerea este totală, sau cel puţin resimţită şi descrisă ca atare. Firește, în profunzimile ei, societatea întreţine încă o sumedenie de forţe vii care aşteaptă momentul de-a se manifesta, dar în partea ei conştientă, ea este întru totul dedată celui de-al optulea păcat capital, acestei „tristeţi vinovate" pe care teologia medievală o numea *acedia*. Energia care dizolva nu mai întâlneşte nimic de stricat, pretutindeni fiind doar ruine şi cvasi-neantul delectării mohorâte. Natura sa de energie, de principiu activ, subzistă totuşi şi nu se mai poate dedica de-acum decât reconstrucţiei. Atunci, prin greaţa beţiei, eroul romanului se gândeşte la strălucirea sobrietăţii aşa cum se gândeşte un combatant gol la strălucirea unei armuri a cărei splendoare îi vesteşte utilitatea. Licenţa a devenit atât de curentă, scandalul atât de comun, slăbiciunea atât de scuzată încât nu mai există raritate decât în aspiraţie la disciplină şi la tăria de spirit. Câteva fiinţe visează deja

la sănătate şi loialitate, dintre toate severităţile care adineaori erau ridiculizate şi de care societatea începe acum să se teamă. S-ar spune chiar că ea se organizează pentru a le hăitui ca pe tot atâtea atingeri şi agresiuni insolente la uşurătatea generală ce s-a instaurat şi care este întreţinută de indulgenţa devenită sistem şi totodată de absenţa credinţei şi de lipsa curajului.

Abia dacă este o exagerare să afirmăm că în această situaţie sentimentele rele sunt mai mult apreciate decât cele bune şi că, afişate chiar, ele duc mult mai sigur la succes. Ele reprezintă atât de bine un nou conformism, şi pot trece atât de puţin drept excepţie, risc şi

aventură, încât acum cu ele se face literatura proastă şi naraţiunile convenţionale şi false, şi chiar şi arta, care trebuie să-şi caute scăparea în altă parte.

3. *Sinuciderea romanului*

Relaxarea legăturilor colective îi recomandă individului să-şi aparţină pe cât de exclusiv poate şi îl plasează în centrul unui univers specific pe care romanul îl învaţă să-l cultive şi să-l îndrăgească. Astfel, lumea vieţii cotidiene rămâne neîndoielnic comună tuturor, dar cea a inimilor şi a gândurilor se divizează din ce în ce mai mult şi creaţia literară se resimte imediat de pe urma acestui fapt. Fiecare urmăreşte să-şi exprime acea parte din sine pe care nu este dispus s-o comunice; supralicitarea de originalitate pare să fie legea care prezidează cel mai strict activitatea scriitorului. Preocuparea de-a fi înţeles este mult mai mică decât cea de-a surprinde. Este epoca confesiunilor; cea mai intimă ocupă locul întâi pe piaţă, şi cum interesul trebuie susţinut, între autori nu întârzie să se stabilească o adevărată întrecere în privinţa straniului şi a monstruosului.

În poezie, poemul este redus la o suită de imagini, care se vrea dezordonată pentru ca astfel raţiunea să nu pară că a corectat inspiraţia; în privinţa imaginilor, le este atribuit meritul de-a fi cât mai deconcertante cu putinţă, iar ca menire, să pună la încercare, ca să spunem aşa, puterea imaginaţiei, silind-o să apropie şi să unească termeni distanţi şi ireconciliabili. La modul general, se

încearcă să se înţeleagă structura fină a conştiinţei, să se observe stări de spirit minuscule şi instabile pe care simplitatea vocabularului, format pentru alte uzanţe, nu îngăduie să fie circumscrise şi nici reţinute. Autorul hotărăşte atunci să tacă: Rimbaud se plictiseşte să redea vertijuri şi Hoffmannstahl îl pune pe Lord Chandos să scrie scrisoarea prin care acesta îl informează pe Francis Bacon că renunţă la scris şi aproape de tot şi la vorbit, cuvintele omeneşti părându-i-se în mod definitiv prea puţin adaptate intuiţiilor pe care ar dori să le exprime. Alţii chiar atacă aceste cuvinte, deformându-le, dezvoltându-le, completându-le prin nenumărate procedee diverse pentru a le face astfel mai adecvate slujirii intenţiilor lor. Această direcţie îl duce pe un Joyce să scrie *Finnegan's Wake*. Este clar că, în asemenea speculaţii enigmatice asupra limbajului, sfârşim prin a fi interesaţi atât de mult de posibilităţile lui abstracte, încât

uităm de natura sa de vehicul al gândirii.

Ce simptom mai important al slăbirii extreme a forţelor ce stau la baza coeziunii societăţii ar putea exista decât această fărâmiţare a limbajului? Mai există unul, mai puţin uimitor desigur, dar tot atât de semnificativ şi care vine în mai mare atingere cu romanul: locul din ce în ce mai mare pe care acesta îl acordă laturii fizice a dragostei. Aceasta a fost dintotdeauna materia principală a romanescului, în aşa măsură încât un roman în care ea nu figurează atrage imediat atenţia exclusiv prin această caracteristică. Erau studiate însă suspinele inimii, şi în niciun caz fierbinţeala sângelui. Cine ar fi zis, citind aceste naraţiuni caste, că trupurile se puteau îmbrăţişa? Aşa se face că termenul însuşi de romanesc a ajuns să desemneze tocmai un anumit mod întru totul candid şi sentimental de-a visa la aventura amoroasă. Or, pe măsură ce romanul se dezvoltă, se observă că el îşi pierde acest aspect virginal, făcând aluzii tot mai frecvente şi mai precise la realităţile sexuale. Independent de rolul pe care autorul îl atribuie plăcerii în dragoste şi indiferent că face esenţialul din sentiment şi din scopul său ultim, romanul îşi reduce neîncetat amploarea discreţiei. El îi lasă pe amanţi mai aproape de pat şi îi prezintă din nou asudaţi încă de pe urma îmbrăţişării. Victor Hugo îl opreşte cu seriozitate pe cititor în pragul camerei nupţiale a lui Marius şi

a lui Cosette, afirmând cu acest prilej că oamenii nu au dreptul să privească în acest sanctuar. Cu toate acestea, scriitorii moderni îi încalcă cu bună ştiinţă taina, nu trec nimic sub tăcere şi nu accelerează naraţiunea în niciun moment al ei. D.H. Lawrence din sfidare, în *Amantul lui Lady Chatterley*, Jules Romains în *Le Dieu des corps*, procedează astfel numai fiindcă acesta este subiectul cărţilor lor. În aceste romane nu există niciun pic de pornografie propriu-zisă, doar dacă nu cumva materia însăşi constituie pornografia şi nu maniera de-a vorbi despre ea. Astfel încât fenomenul e mai curând de resortul sociologului şi nu al moralistului. El manifestă de această dată o insistenţă în a izola nu individul, ci cuplul. Patul este efectiv locul unde omul se sinchiseşte cel mai puţin de societate. În clipa când se împreunează, nici el şi nici partenera lui nu mai cunosc lumea de dincolo de trupul pe care fiecare îl strânge în braţe şi, fiindu-şi cu desăvârşire suficienţi lor înşile, ei privesc ca pe ceva întru totul străin până şi hainele pe care şi le-au lepădat şi care îi aşteaptă – odată cu tot

restul vieţii lor prin care aparţin cetăţii. Anomalia este dată tocmai de faptul că această intimitate este făcută publică. În această perspectivă e indicat să semnalăm curiozitatea crescândă a romanului faţă de clipele acestea cele mai intime. Nu e vorba de faptul că latura animalică a dragostei e ruşinoasă sau abominabilă sau că reprezintă un păcat, ci că ea este în acelaşi timp latura ei cea mai puţin socială: într-adevăr, dragostea, tributară societăţii în toate celelalte privinţe, obiceiuri sau sentimente, nu îi este şi pentru actul pe care doar natura îl inspiră şi care, făcând ca acesta să-i fie reintegrat, îl rupe pe individ de grup mai mult ca oricare altul; până şi animalele ce trăiesc laolaltă părăsesc turma ca să se acupleze şi nu se întorc decât o dată ce şi-au consumat pasiunea.

Aceste manifestări nu sunt decât semnele destrămării legăturilor colective. Ele se înscriu într-un ansamblu de o mai mare anvergură. Depăşind cadrele romanului, această evoluţie cuprinde cu precădere întreaga literatură şi o invită să acorde din nou un loc însemnat viselor, demenţei şi hazardurilor. Această zgură a vieţii zilnice, emoţionantă numai pentru cel ce este subiectul ei, nu au pentru ceilalţi alt sens şi nici altă utilitate decât cea de a-l îmboldi

255

să se intereseze spre folosul său de reziduurile trândăvelii lui. Fiecare se retrage astfel tot mai mult într-un univers personal, feeric, etanş faţă de realitate. În aceste condiţii, individul poate vorbi despre tragica sa singurătate, pe care şi-a făcut-o cu mâna lui.

Nu este totuşi o întâmplare că suprarealismul, care îşi făcuse o specialitate din exploatarea unor asemenea deşeuri, şi-a proclamat atât de repede adeziunea la doctrina comunistă şi că s-a hotărât într-un mod, evident burlesc, dar de o incontestabilă sinceritate, să pregătească revoluţia socială. Cine ajunge la capătul unui drum e nevoit să o apuce pe un altul sau să se întoarcă pe propriile sale urme; şi cum, atunci când ai ajuns pe o culme, vrei să cobori, la fel, când ajungi pe fundul unei prăpăstii, trebuie neapărat, dacă nu te acomodezi cu soarta ta prezentă, să-ţi pui în gând să urci. Aşa au stat lucrurile şi cu romanul. El, căruia îi plăcea atât de mult să descrie omul în voia sorţii şi paralizat, lipsit de curaj şi virtute, se pomeneşte deodată în faţa unei lumi alcătuite exact din asemenea fiinţe, alunecând sau duse de inerţie, fără structură şi nici principiu, şi, în toate înţelesurile termenului, de o extraordinară moliciune, astfel încât efortul însuşi

nimereşte în gol şi se epuizează, dat fiind că nu întâlneşte rezistenţa de care are nevoie pentru a se încorda. Literatura romanescă se străduieşte atunci să înfăţişeze un univers dens şi solid, unde forţe definite întâlnesc din nou obstacole adevărate sau se ciocnesc între ele.

În acest scop, ea îşi însuşeşte elementele pozitive pe care i le furnizează societatea, le pune în valoare şi conferă conştiinţa resurselor pe care le conţin acestea. Ea îşi alege personajele pe care le ilustrează dintre cei cărora existenţa liberă şi la distanţă de epoca respectivă, obişnuinţa de-a comanda şi a responsabilităţii, a tradiţiilor meseriei sau de castă le-au menţinut simţul onoarei şi gustul de a-şi desfăşura energia. La fel, conştiinţa profesională sau devotamentul orb al militantului faţă de cauza lui îi aduc scriitorului nişte date neîndoielnic reconstructive1. Credinţa religioasă sau revoluţionară acţionează ca un levier puternic şi chiar dacă noii eroi nu ştiu încă ce revoluţie să ajute, ce religie

1 Cf. Pierre-Henri Simon: „La inspiración heroica en la literatura francesa contemporanea", *Sur*, nr. 74, pp. 59 – 78.

să adopte sau să întemeieze, ei încetează măcar să se comporte ca nişte focare de dezagregare şi formează în schimb nişte celule de apostoli sau de profeţi, insuficient adaptaţi la o sarcină pe care fără îndoială, de altfel, o concep prost, dar arzând cel puţin de dorinţa de-a o îndeplini. Acest fapt doar e suficient pentru a le comunica o putere de atracţie sensibilă şi răspândeşte pretutindeni apetitul pentru un principiu de fidelitate şi de comuniune capabil să redea o consistenţă şi un fel de suflet acestei mase care nu mai este decât o juxtapunere de indivizi descumpăniţi şi egoişti.

Această aspiraţie consolidează de altfel interesul faţă de fiinţele periferice. Complicitatea implică deja legături de-o cu totul altă natură decât cele ce subzistă într-o societate în care nu se acordă atenţie statului decât în măsura în care formalităţile administrative fac necesar acest lucru. Se constată în lumea criminală, sau i se atribuie acesteia, genul de siguranţă care este zadarnic căutată în lumea care face din morală o faţadă şi din care a dispărut orice urmă de moralitate. Se pare că acele calităţi ale rigorii şi intransigenţei care s-au volatilizat din sânul societăţii se ivesc din nou tocmai la cei ce au de furcă cu societatea şi pe care aceasta îi menţine la periferia sa. Criminali sau revoluţionari, aceşti nonconformişti de tot felul pe care

romantismul îi admira până de curând în calitate de refractari neînduplecaţi şi exact cu titlul de neadaptaţi, par acum să poarte în ei germenii singurei conformităţi care se doreşte a fi reconstituită. Ei sunt neîndoielnic vinovaţi, dar pe faţă. Cel puţin ne închipuim că nu sunt viciaţi de o gangrena tenace şi difuză, respectiv de această slăbiciune obişnuită a onestităţii care devine atât de uşor o a doua natură. Actele lor au suficiente consecinţe şi atrag după sine suficiente pericole pentru ca în chiar interiorul conduitei lor delictuoase să apară, viguroase şi clar conturate, acele opoziţii dintre bine şi rău, dintre interesul comun şi cel personal, dintre datorie şi plăcere care sunt de altminteri confuze şi rezolvate întotdeauna prin absorbţia termenului ce semnifică efortul de către cel ce presupune renunţarea. Aceşti indivizi în afara legii apar drept speranţa moralei.

Se observă că această putere de-a face răul, fiind acceptată, e capabilă să slujească binelui din clipa când fapta bună e cea care

257

cere cutezanţă şi până la acel spirit de rebeliune care iniţial îi izolase. Evoluţia romanului poliţist stă mărturie în acelaşi sens, atunci când vedem ivindu-se un rival al detectivului diletant şi sceptic, indiferent faţă de societatea pe care o ajută ca şi faţă de criminalul pe care îl demască, şi, ca artist, sensibil doar faţă de ingeniozitatea pe care o demonstrează acesta în stratagemele sale. Nou-venitul, avocatul care coboară în arenă şi îşi riscă viaţa, oricât de interesat şi de lipsit de scrupule ar fi înfăţişat, se manifestă totuşi ca apărător al unei onestităţi elementare îndreptate împotriva conivenţei dintre poliţistul mârşav şi asasinul venal, a alianţei dintre lupul cel rău şi păstorul prost.

Din punct de vedere psihologic, schimbarea se dovedeşte tot atât de decisivă: moralitatea este considerată atât un instinct cât şi o disciplină. Ea pare de asemenea şi învăţătura pe care un spirit drept şi lucid ştie să o tragă din experienţă o dată ce s-a descotorosit de ideile false pe care i le inculcase iniţial educaţia primită. Şi faptul de-a fi lipsit de credinţă şi lege pare dimpotrivă greşeala acreditată, rezultatul imitaţiei. Din acest motiv, printr-o stranie ipocrizie de-a-ndoaselea, aceşti campioni se arată ruşinaţi de aceea că cedează faptelor lor bune. O adeziune firească şi persistentă la teoriile ce predomină în jurul lor îi face să reducă faptele mărinimoase pe care le fac la nivelul unor calcule, la abilitatea gesturilor frumoase pe care riscă să le facă, de

teamă ca opinia publică să nu li le reproşeze drept o prostie.

Această ruşine faţă de bine este însoţită, după cum s-a văzut, de o ruşine la adresa tandreţii. Din cauza propriei sale înclinaţii şi a acestei evoluţii generale a societăţii, pe care chiar el o grăbeşte, romanul ajungea să descrie oameni convinşi că sexul explică totul şi că în pasiune nu există nimic care să nu fie o sclifoseală hărăzită mascării poftelor brutale ale cărnii sau satisfacerii acestora: sublimări ale dorinţei masculine sau şiretlicuri cu scopul de-a îmblânzi pudoarea femelei. Acum el trebuie să pună în scenă personaje cu opinii cinice şi vocabular vulgar, dar care, bătându-şi joc de ei înşişi, dau în acelaşi timp dovadă de o dragoste autentică şi reinventează, surprinşi, tandreţea căreia, neurmărind decât plăcerea, credeau că i-au dezvăluit deşertăciunea.

258

În acest fel, romanul îi scoate în faţa societăţii, căreia îi grăbeşte descompunerea, pe eroii care, prin exemplul virtuţilor lor publice şi particulare, o invită să regăsească o coeziune. Nu este vorba de nişte inocenţi. Ei au urmat sfaturile care erau ascultate în jurul lor, s-au folosit de avantaje atunci când au putut, profitând de ocazie şi fără pic de milă pentru cei slabi sau naivi. Dacă se arată loiali, aceasta nu se datorează unei prejudecăţi contra neloialităţii, ci faptului că s-au aflat în situaţii în care loialitatea părea nu atât un lux, cât o necesitate. Ei nu sunt veridici dintr-o groază naturală sau dobândită faţă de minciună, ci fiindcă, minţind de fiecare dată când le convenise, într-o bună zi, când au spus adevărul, şi când era neapărat necesar ca acesta să fie crezut, afirmaţiile lor nu au întâlnit decât suspiciune, făcându-i să înţeleagă astfel că plăteau pentru înşelăciunile de până atunci.

În fond, literatura romanescă nu a renunţat la personajele ei preferate: sunt aceiaşi oameni, mai îngrijoraţi, mai conştienţi şi mai ales mai sensibili faţă de calea pe care o apucă lumea şi care i-o arată de pe scena strălucitoare unde i-a pus creatorul lor, deoarece ei beneficiază de îndată de prestigiul şi de atracţia acestei scene imaginare unde fiecare situează existenţa pe care realitatea îl face să o dorească. Odată cu timpul însă, protagonistul se modifică. Joris-Karl Huysmans şi M. des Esseintes, amatori de bucuriile subtile ale artei celei mai intelectuale, Anatole France şi M. Bergeret cu zâmbetul lor indulgent şi sceptic, Marcel Proust reînviind şi îmbogăţindu-şi amintirile până la a face din trecut un univers mai populat şi mai

tulburător decât prezentul, toţi aceşti contemplatori şi juisori, lacomi de hrana lumească şi de curiozităţi estetice, aceşti rafinaţi şi aceşti înţelepţi predau ştafeta unor luptători duri care caută apropierea şi seriozitatea morţii, nedorind nimic altceva decât ceea ce îi implică total.

Ei sunt atât de nerăbdători să-şi măsoare puterile încât sunt atraşi chiar şi de jocuri, dacă sunt sângeroase. Eroii coboară în arena unde aleargă taurii. Alţii, alegând meserii penibile şi periculoase, dau dovada propriei lor vigori luptând cu natura şi cu limitele rezistenţei umane. Dintre aceştia, sunt unii care luptă în orice război, de îndată ce izbucneşte undeva în lume, sau care.

259

conspiratori şi asasini, îşi folosesc puterile pentru a crea „vârtejul" pe care speră să-l vadă spulberând mulţimile (şi speranţa lor nu este zadarnică1). Toţi aceşti „copii ai haosului" au de gând să zămislească un ordin, iar ca nomazi, o stabilitate. Sub o formă sau alta, ei cântă solidaritatea virilă şi devotamentul oamenilor unul faţă de celălalt ce se iveşte de îndată ce o credinţă comună le îngăduie să privească în aceeaşi direcţie2. Ei aspiră la o plenitudine împărtăşită, concepând din ce în ce mai puţin că ar putea exista singuratici. Ei auziseră că nimic nu e mai preţios decât să se păstreze disponibili şi nu au găsit o bucurie decât în angajamentul voluntar. Li se recomanda să fie naturali: au căutat încotro să se îndrepte, deoarece întrezăreau un vid atât de desăvârşit când încercau să găsească în ei nişte nevoi de satisfăcut, încât l-ar fi slujit şi pe dracul decât să se obişnuiască cu propriul lor neant.

Această nerăbdare subterană pe care romanul o exprimă sub atâtea chipuri trebuie realmente numită religioasă. Ea marchează momentul în care aceste forţe invizibile şi noi rămân încă dispersate, necunoscute una celeilalte, deşi legate printr-un element secret, exact ca cititorii unei cărţi. Ele se atrag însă deja ca tot atâtea ace subţiri puternic magnetizate şi riscă să se dovedească brusc sudate şi de neclintit, manifestându-şi existenţa dintr-odată printr-o aprindere neaşteptată care atunci când va fi observată va părea că e prea târziu ca să fie stinsă.

Această agitaţie confuză, marcată de cele mai diverse tremuri, vesteşte, oricât de îndepărtată ar fi ea, o remodelare a formelor vieţii colective. Aspectul pe care îl vor lua nu ne interesează aici. Oricare ar fi

însă acesta, ca urmare a faptului că societatea va renaşte, ea nu va lăsa niciun fel de libertăţi individului; deoarece

1 Rândurile de mai sus fac aluzie respectiv la Hemingway, Montherlant, Saint-Exupéry, W. Faulkner, A. Malraux, Ch. Plisnier, E. von Salomon (cuvântul „vârtej" este luat de la Moeller van den Bruck). Aceste nume nu sunt singurele, putându-li-se alătura oricare altele la fel de demne.

2 Această atitudine a fost definită de André Malraux în *Condiţia umană* şi de A. de Saint-Exupéry în *Pământ al oamenilor*. Am reluat aici până şi vocabularul folosit de ei.

e rar ca în perioada tinereţilor ei ea să îi tolereze altă fervoare în afara celei pe care i-o inspiră ea însăşi, lăsându-i astfel doar opţiunea entuziasmului sau a exilului. Pe cel ce nu e luat de val nu îl aşteaptă altceva decât să rămână ca abandonat pe un ţărm pustiu, fără a avea pe nimeni care să-i audă glasul şi nici căruia să-i fie milă de nenorocirea lui. A venit din nou o vreme a arhitecturii, a construirii piramidelor şi a catedralelor. Cine nu contribuie nici cu mintea şi nici cu braţele la efortul comun se exclude din comunitate şi se usucă precum creanga ruptă care nu mai primeşte sevă. Va găsi el măcar forţa de-a urî? Mai degrabă moare de epuizare.

Totuşi, fiecare se dăruieşte destinului cetăţii şi participă cu măreţia lui, făcând corp comun cu ea. Astfel încât nu se pune problema să se distanţeze pentru a o putea contempla, studia sau judeca. El nu-şi leagănă imaginaţia cu niciun vis care să nu o aibă ca obiect. El nu mai este frământat de nelinişte şi nici enervat de nostalgie. Copleşit fiind de realitate, ce ar mai putea cere unei lumi imaginare? Crearea unei capodopere pure încă nu îl solicită. El nu concepe o frumuseţe dezinteresată. Orice activitate i se pare inferioară şi fără consecinţe dacă e indiferentă faţă de gloria naţională, dacă nu îi ilustrează renumele printr-un monument nepieritor, printr-o operă anonimă publicată pentru univers, dar nu talentul unui artist, ci splendoarea comună.

Nu mai există loc pentru roman: niciun vid, niciun interstiţiu, nicio singurătate unde ar creşte dorinţa de o altă viaţă. Individul nu se gândeşte decât la istorie. Cântecele epice care celebrează faptele de vitejie ale strămoşilor şi îi invită pe fii să le imite vitejia (*vom intra în carieră când străbunii noştri nu vor mai fi acolo*) exaltă un popor de

cetăţeni din care niciunul nu resimte nevoia de-a se retrage deoparte pentru a se identifica cu un erou particular inventat de fantezia arbitrară a cuiva inutil. Romanescul nu poate ieşi din găoace în aceste condiţii. Trebuie să se aştepte ca dislocarea societăţii să-l reorienteze din nou pe om spre viaţa sa interioară, invitându-l să o analizeze şi să se complacă în ea. Fiecare îşi poate forma atunci în ţara aventurii un personaj fratern care să înfăptuiască faptele extraordinare de care

el însuşi se simte incapabil, sau care să treacă cu succes prin încercările pe care el le recuză. El îl face să ducă acolo existenţa pasionantă şi densă pe care realitatea nu i-o acordă, fiindcă el nu ştie să i-o smulgă.

Este vremea în care individul se apucă din nou să se studieze în această oglindă care îl determină din ce în ce mai mult să se ocupe de el însuşi: romanul care favorizează fără încetare metamorfozele, oricare ar fi ele, şi care laolaltă veghează, îndrumă şi includ, dizolvă societatea dezvoltându-se şi, invitând-o apoi să se realcătuiască, se hărăzeşte dispariţiei.

Marsilia, *Le Sagittaire*, 1942

UN EXEMPLU: BALZAC

J. *Romanul cel mai ambiţios*

Astăzi se admite fără greutate că romanul lui Balzac derivă din romanul popular şi nu din cel clasic, la fel cum teatrul lui Molière provine mai mult din farsă decât din teatrul literar.

Aproape toate operele lui Balzac, începând cu primele, pe care le-a renegat, *Argow le Pirate* sau *Jeanne la Foile*, continuă, pentru Franţa, romanul popular al lui Ducray-Duminil, iar pentru Anglia romanul negru al lui Mathurin, Lewis sau Anne Radcliffe. Ele se situează destul de departe de seriile realiste ale lui Restif de La Bretonne, faţă de care Balzac nu va apărea decât mai târziu drept un emul mai înzestrat şi mai ambiţios. În orice caz, *Le Centenaire* este

mult mai aproape de *Melmoth*, pe care îl demarchează, decât este *Le Lys dans la Vallée* de *La Princesse de Clèves*, cu care pretinde că rivalizează.

Romanul clasic francez (*La Princesse de Clèves* sau *Manon Lescaut*) apare la examinare ca un fel de tragedie în cinci acte care e povestită în loc să fie pusă în scenă. Decorul nu este niciodată descris pentru el însuşi; eroii au un fizic abstract şi interşanjabil (deşi cititorul este informat că Manon este „fermecătoare", el nu ştie ce culoare au ochii ei); peripeţiile sunt reduse la minimum; în sfârşit, personajele sunt puţine la număr.

Romanul clasic este fără îndoială eliberat de unităţile de loc şi de timp, dar rămâne cu toate acestea întru totul interior şi exemplar: ilustrarea unui suflet, studiu al unei crize. Balzac înţelege să descrie o lume şi aceasta la modul sistematic, dacă nu

(este convins de aceasta) la modul ştiinţific. Intenţia lui este diametral opusă celei a Doamnei de La Fayette, a abatelui Prévost şi a lui Benjamin Constant. Balzac declară că face concurenţă stării civile, ceea ce înseamnă că multiplică personajele şi le individualizează. El împrumută de la Walter Scott ideea de-a reînvia „spiritul unei epoci". În *Les Chouans*, el este convins că povesteşte un „eveniment constructiv pentru toate popoarele" şi nu se îndoieşte nicio clipă de influenţa fundamentală a rolului său de romancier.

Seriozitatea ambiţiei sale îl face pe Balzac să premediteze structura unei opere enciclopedice, sau cel puţin urmăreşte repartizarea diferitelor naraţiuni în nişte rubrici determinate.

Distribuţia pe care o adoptă, care ar putea fi lesne considerată ca fiind doar comodă, apare repede ca *multidimensională*, adică valabilă pentru mai multe secţiuni de realităţi. Autorul însuşi avertizează despre acest lucru în cuvântul înainte: fiecare dintre părţi, spune el, „îşi are sensul, semnificaţia sa şi formulează o epocă a vieţii omeneşti. *Scene din viaţa particulară* reprezintă copilăria, adolescenţa şi greşelile lor, aşa cum *Scene din viaţa de provincie* reprezintă vârsta pasiunilor, a calculelor, a intereselor şi a ambiţiei. Apoi, *Scene din viaţa pariziană* oferă tabloul gusturilor, viciilor şi al tuturor lucrurilor neînfrânate aţâţate de moravurile specifice capitalelor unde se întâlnesc deopotrivă binele extrem şi răul extrem. Fiecare dintre aceste trei părţi are culoarea ei locală etc". Mai încolo, el priveşte

Scenele din viaţa de ţară ca pe „seara acestei lungi zile”. În acest fel se schiţează un fel de arhitectură complexă, al cărei principiu, ridicat la rang de sistem, va inspira construcţii precum *Ulise* al lui Joyce, unde semnificaţia capitolelor este determinată de un adevărat tablou de concordanţe.

Edificiul avea să fie încoronat de două opere semnalate de planul din 1845 şi ale căror titluri sunt dintre cele mai instructive: *Monografia virtuţii* şi *Dialoguri filosofice şi politice despre perfecţiunile secolului XIX*. Aceste două titluri pun accentul, primul, pe spiritul etic, iar al doilea pe spiritul modern al operei balzaciene. Într-adevăr, aportul esenţial al lui Balzac la istoria ideilor rezidă în confruntarea, dacă nu în identificarea acestor doi

termeni. Critica sa la adresa lui Walter Scott este, în această privinţă, demonstrativă. Cât despre concepţia sa etică, ea îi apare drept justificarea însăşi a activităţii sale: „Legea scriitorului, scrie el în cuvântul înainte la *Comedia umană*, *ceea* ce îl face ca atare, ceea ce, nu mi-e teamă s-o spun, îl face egal cu omul de stat şi poate superior acestuia, este o decizie oarecare în privinţa lucrurilor omeneşti, un devotament desăvârşit faţă de nişte principii”. El este şi mai explicit într-o scrisoare către Hippolyte Castille: „Moralizarea epocii sale este scopul pe care orice scriitor trebuie să şi-l propună, în caz contrar nefiind decât *un om care îi distrează pe ceilalţi*”.

II. *Oraşul fabulos*

Balzac admite printre cei dintâi existenţa unor mituri moderne şi le recunoaşte foarte repede importanţa. Poate că este chiar creatorul expresiei acesteia, pe care o foloseşte în *La Vieille Fille*, atunci când afirmă că miturile moderne sunt şi mai puţin înţelese decât cele antice şi când susţine că forţa lor este şi mai considerabilă. Aceste mituri contemporane nu sunt percepute ca imaginare: dimpotrivă, ele apar imaginaţiei ca fiind de la sine înţelese. Credem în ele în mod automat. Ele fac parte din suma de imagini pe care fiecare o acceptă fără ca măcar să se gândească. Printre acestea figurează chiar o reprezentare fabuloasă a Parisului, la a cărei punere în circulaţie au contribuit în mod deosebit romanele lui Balzac, ca de altfel şi ale lui Eugene Sue şi Ponson du Terrail. Precizată şi răspândită prin intermediul cărţii, ea este suficient de convingătoare pentru a bântui sensibilitatea colectivă

şi pentru a-i apărea drept cea adevărată, prin aceasta fiind propriu-zis mitică.

Romanele lui Balzac sunt scrise în momentul când capitalele europene capătă deodată dimensiunile şi înfăţişarea pe care le-o ştim astăzi. Populaţia lor se înzeceşte, clădirile îşi sporesc numărul şi devin mai complicate. Sunt create primele mari magazine; lumea afacerilor, a finanţelor, a industriei se dezvoltă cu o rapiditate extraordinară şi capătă în câţiva ani o importanţă deconcertantă.

265

Este epoca în care se formează averile lui Rothschild, Fould şi Pereire. În acelaşi timp, proletariatul urban sporeşte, odată cu o pegră semiclandestină. Aceste diverse noutăţi duc în cele din urmă la o transformare totală a decorului marelui oraş şi fac din acesta locul preferat al aventurilor şi al tragediilor pe care scriitorii le proiectau până de curând într-un trecut stilizat sau în ţinuturi nu prea cunoscute. Eroul este expus aici la tot felul de pericole. Trecătorul cu care se încrucişează poate fi un duşman deghizat. Scrisoarea pe care o primeşte îl atrage într-o capcană. La fel, tot în marele oraş pasiunile sunt cele mai variate, mai înflăcărate şi mai criminale. Romancierul află în fiecare dimineaţă, citind rubrica faptelor diverse din ziar, consecinţele cumplite ale acestora în cadrul lor se manifestă un eroism inedit, şi lui îi revine sarcina de a-i dezvălui măreţia cotidiană.

În Franţa, fenomenul apare şi ca o consecinţă a rolului jucat de Paris în timpul Revoluţiei, când „zilele" hotărau soarta Naţiunii şi când Parisul îşi impunea provinciei cu atâta fermitate voinţa şi Teroarea. Parisul, pe care girondinii s-au sforţat zadarnic să-l reducă, după cum spuneau, la 1/83 din influenţa sa. Opera de centralizare administrativă, continuată în timpul Imperiului, a făcut restul, astfel încât impresia era că totul venea de la Paris şi că se sfârşea acolo. Numai acolo se putea şi trebuia să se înfăptuiască ceea ce tindea spre o anumită influenţă, valoare, ori răsunet. În domeniul pur literar, aclimatizarea romanului de aventuri, apoi transformarea lui în roman poliţist au mers în acelaşi sens.

Ca şi Baudelaire, Balzac se arată sensibil faţă de decorul urban. El îl admiră pe Fenimore Cooper, dar consideră pericolele marelui oraş mai interesante decât cele ale pădurii sau ale savanei. Aici rezidă adevărata sălbăticie şi primejdiile cele mai ameninţătoare, mai dubioase şi mai insidioase. După cum a arătat Regis Messac, atmosfera

romanului din secolul al XIX-lea se naşte din transpunerea în cadrul oraşului a întinderilor mai puţin nesigure ale preeriei sau ale junglei, pline totuşi de nenumărate capcane pe care indienii le întind vânătorilor sau pionierilor. În *Splendeurs et Misères*, Balzac subliniază acest lucru: „Poezia terorii pe care stratagemele triburilor duşmane în război au răspândit-o în inima

pădurilor din America, şi de care a profitat atât de mult Cooper, se potrivea cu cele mai mici detalii ale vieţii pariziene. Trecătorii, prăvăliile, trăsurile, cineva stând în picioare la o intersecţie, totul oferea oamenilor XXX, interesul enorm pe care îl prezintă în romanele lui Cooper un trunchi de copac, o vizuină de castori, o stâncă, pielea unui bizon, o barcă nemişcată, un frunziş atingând apa".

Vautrin îi explicase lui Rastignac, în *Le Pere Goriot*, avantajele capitalei: „Vedeţi dumneavoastră, Parisul este ca o pădure din Lumea Nouă, unde mişună douăzeci de specii de populaţii sălbatice, ilinoişii, huronii, care trăiesc din produsul dat de diferitele clase sociale… Aveţi de-a face cu oraşul cel mai complezent de pe lume. Dacă mândrele aristocraţii din toate capitalele Europei refuză să admită în rândurile lor un milionar infam, Parisul îl primeşte cu braţele deschise, dă fuga la petrecerile lui, înfulecă la dineurile sale şi ciocneşte cu infamia lui…"

O asemenea mărturie nu e deloc izolată. Alexandre Dumas publică în 1854 *Les Mohicans de Paris*, roman al cărui titlu însuşi îl face să nu mai aibă nevoie de comentarii. În aceeaşi perioadă, Eugene Sue invocă aceleaşi referinţe şi se orientează în aceeaşi direcţie: „Toată lumea a citit paginile acestea admirabile în care Cooper, Walter Scottul american, a schiţat moravurile feroce ale sălbaticilor, limba lor pitorească, poetică, nenumăratele viclenii cu ajutorul cărora fug de duşmanii lor sau îi urmăresc… Vom încerca să punem sub ochii cititorului câteva episoade din viaţa altor barbari, aflaţi tot atât de în afara civilizaţiei ca şi sălbaticii atât de bine descrişi de Cooper".

Într-adevăr, romanul poliţist nu poate fi conceput în niciun chip fără decorul urban. Acesta, îndeosebi, a primit o parte din misterul său din crearea poliţiei secrete. Odată cu apariţia acesteia, lupta dintre ordine şi crimă încetează să mai fie o luptă deschisă şi clar circumscrisă, depăşindu-şi propriul său domeniu şi dând buzna în viaţa fiecăruia. Chiar unul din romanele lui Balzac, *Une tenebreuse affaire*, îngăduie cel mai bine să se înţeleagă descumpănirea aparte pe

care o strecoară în sufletele oamenilor această inovaţie diabolică – poliţia invizibilă. Ea aduce cu sine un element permanent de suspiciune şi nesiguranţă.

267

Opinia publică e îngrijorată, dacă nu indignată. În Anglia, când, sub guvernul Peel, pentru a combate un val de criminalitate, Parlamentului i se propune adoptarea poliţiei secrete, s-a strigat că o mie de crime sunt de preferat unui asemenea remediu. Interesul este însă tot atât de mare ca şi groaza: e pasionant, într-o ficţiune, să vezi la un moment dat cum cel ce până adineaori era luat drept profesor, cerşetor sau ceasornicar se dezvăluie a fi poliţist. Imaginaţia depăşeşte realitatea. Balzac ţine să se întâlnească cu Vidocq şi îi împrumută personajului său, Vautrin, câteva trăsături ale ocnaşului ajuns şeful poliţiei. Nimic nu e mai semnificativ în această privinţă decât modul în care Leon Gozlan cade în extaz în faţa calităţilor copoilor şi, referindu-se la relaţiile dintre Balzac şi Vidocq, descrie stima pe care i-o manifesta romancierul acestuia din urmă: „El admira îndeosebi divinaţia celor mai subtile spirite, care au flerul pătrunzător al sălbaticului pentru a urmări pista unui criminal după inducţia cea mai ştearsă, sau chiar fără nicio inducţie. Un glas le vorbeşte şi sunt cuprinşi de un tremur nervos precum hidroscopul pus pe roca ce acoperă pânza de apă aflată la o sută de picioare sub pământ, şi exclamă: crima e aici; săpaţi şi-o veţi găsi".

Cât despre *Memoriile* lui Vidocq, aşa apocrife cum sunt, ele cunosc un succes excepţional de librărie, care e dintre cele mai simptomatice. Din ele se trag romanele lui Eugene Sue şi ale lui Ponson du Terrail, *Les Mystères de Paris* şi *Rocambole*, şi, într-o oarecare măsură, *Splendeurs et Misères des courtisanes*, precedate de *Histoire des Treize*, conspiratori în costum, care ţin sub dominaţia lor ocultă o capitală descrisă de două ori pe parcursul cărţii.

Încă de la începutul lui *Ferragus*, autorul face un portret liric şi fiziognomonic al Parisului (după cum spune chiar el), urmărind să definească personalitatea fiecărei străzi, unele dezonorate sau infame, altele nobile sau doar respectabile, dând exemple de străzi asasine, muncitoare, mercantile. Tuturor a le descoperă *calităţi umane*. El vede în Paris „cel mai delicios dintre monştri" şi precizează imediat: „Monstru desăvârşit, de altfel!" El îl descrie trezindu-se: „Toate uşile se crapă, răsucindu-se în balamale ca membranele unui homar uriaş,

manevrate pe nevăzute de treizeci

268

de mii de bărbaţi sau femei, dintre care fiecare trăieşte într-un spaţiu de şase picioare pătrate, unde posedă o bucătărie, un atelier, un pat, copii, o grădină, nu vede limpede şi trebuie să vadă totul. Pe nesimţite articulaţiile trosnesc, mişcarea se transmite, strada vorbeşte. La amiază, totul e viu, hornurile fumegă, monstrul mănâncă; apoi rage, apoi nenumăratele lui labe se agită. Frumos spectacol! Dar, o Paris! Cine nu ţi-a admirat peisajele sumbre, dârele de lumină, fundăturile tale adânci şi tăcute, cine nu ţi-a auzit murmurele dintre miezul nopţii şi ceasurile două ale dimineţii nu cunoaşte încă nimic din adevărata ta poezie şi nici din bizarele şi uriaşele tale contraste…" Entuziasmul nu îi este lipsit de expresii emfatice: Parisul este o „minunăţie monstruoasă, uimitor asamblaj de mişcări, maşini şi gânduri", „creierul lumii", „mare curtezană", „regină mişcătoare a oraşelor, înveşmântată de afişe şi care totuşi nu are niciun ungher curat, într-atât este de complezentă faţă de viciile naţiunii franceze".

Analiza cu care începe *La Fille aux yeux* d'*or* este mai ambiţioasă: acum nu decorul este ceea ce îl interesează pe autor, ci tipurile de viaţă, pasiunile, raporturile reciproce dintre diversele clase de fiinţe ce alcătuiesc populaţia unui mare oraş. De data aceasta, Parisul este „o vastă întindere agitată neîncetat de o furtună de interese sub care se învârteşte un Ian de oameni pe care moartea îi coseşte mai des decât prin alte părţi şi care renasc mereu, tot atât de deşi, ale căror chipuri, crispate şi schimonosite asudă prin toţi porii spiritul, dorinţele, otrăvurile cu care le sunt îngrăşaţi creierii; nu sunt chipuri, ci nişte măşti: ale slăbiciunii, puterii, mizeriei, bucuriei, ipocriziei; toate sunt extenuate, toate sunt impregnate de semnele de neşters ale unei lăcomii febrile". Parisul îşi deformează locuitorii, modificându-le până şi ritmul existenţei: maturitatea le este interzisă. Oraşul îi precipită fără intervalul intermediar al tinereţii în decrepitudine.

Această „natură socială mereu în fuziune" este un adevărat infern. Balzac subliniază faptul că expresia trebuie luată ca atare: „Luaţi cuvântul acesta drept adevărat, exclamă el, fiindcă acolo totul fumegă, totul arde, totul străluceşte, totul clocoteşte, se evaporă, se stinge, se aprinde din nou, scânteiază, sclipeşte şi se

269

consumă". El face atunci un tablou cumplit al existenţei duse de fiecare dintre categoriile sociale din diferitele cercuri ale acestei gheene, denunţându-i în chip admirabil ferocitatea sordidă şi infinita complicaţie. Bogaţi şi săraci, artişti şi comercianţi, muncitori şi avocaţi sunt tot atâtea specii originale cărora romancierul nu le confundă nici moravurile şi nici nevoile. Dar această nouă civilizaţie pe care marele oraş tocmai a instaurat-o le impune o dublă lege valabilă pentru toţi: căutarea oarbă, avidă şi nerăbdătoare a aurului şi a plăcerii, cheie a tuturor pasiunilor. Ea este cea care face unitatea unui asemenea univers şi care dă acestui „vast atelier de bucurii" un fel de privilegiu decisiv şi funest: „Această viziune a Parisului moral dovedeşte că Parisul fizic nu ar putea fi altfel decât este..." Şi, mai explicit: „Deci mişcarea exorbitantă a proletarilor, deci depravarea intereselor care macină cele două burghezii, deci cruzimile gândirii artistice şi excesele plăcerii neîncetat căutate de cei de sus explică urâţenia normală a fiziognomoniei pariziene".

Eroul inteligent şi brutal

Splendeurs et Misères des courtisanes nu povestesc doar ultima întruchipare a lui Vautrin, ci îi ilustrează şi apoteoza. Desigur, în *Le Pere Goriot*, portretul personajului este deja complet. Nu îi mai lipsesc decât dimensiunile. Morala lui este întru totul formulată în discursul prin care îl ispiteşte pe Rastignac. Atunci, el îl avertizează cu gravitate pe tânăr că voinţa constituie condiţia principală a succesului în *frumoasa partidă* pe care îl poftеşte să o joace împotriva tuturor semenilor săi: „Vedeţi dacă puteţi să vă sculaţi în fiecare dimineaţă cu mai multă voinţă decât aveaţi în ajun". El nu îi ascunde dificultăţile succesului şi obstinaţia care îi este necesară ambiţiei pentru a izbândi: „O înavuţire rapidă este problema pe care şi-o propun să o soluţioneze în acest moment cincizeci de mii de tineri care se află în situaţia dumneavoastră. Sunteţi o unitate în acest număr. Judecaţi ce eforturi aveţi de făcut şi ce înverşunare vă trebuie pentru a lupta".

Nu există decât două opţiuni, „*supunerea stupidă*" sau revolta. Vautrin a optat: după ce a citit Memoriile lui Benvenuto Cellini, din care a aflat, după cum mărturiseşte, „să imite Providenţa care ne ucide fără noimă şi să admire frumuseţea pretutindeni unde se găseşte". Pe deasupra, el a chibzuit temeinic la condiţia actuală a dezordinii sociale şi a hotărât să profite de ea, punându-se mai presus de tot, chiar şi a

legilor. Acest revoltat pare, fără îndoială, un romantic, dar nu un om slab, un visător sau un veleitar. Nu este un învins, ci un cuceritor. Poezia nu este pentru el o evadare din realitate, ci o invitaţie de-a deveni stăpânul ei: „Sunt un mare poet. Poeziile nu mi le scriu, ele constau în acţiuni şi sentimente". Nu există onestitate, principii şi nici virtuţi, ci doar evenimente şi circumstanţe. Omului superior îi revine sarcina de-a le supune scopurilor sale.

Astfel, încă de la pensiunea Vauquer, evanghelia voinţei de putere se înfăţişează fără ascunzişuri şi neştirbită. Dar apostolul e lipsit de alură şi prestigiu. Este un escroc mediocru şi truditor, care se risipeşte în jocuri de cuvinte uşoare şi în glume grosolane, ale cărui gesturi, ca şi discursuri sunt impregnate de o vulgaritate inexprimabilă. El nu devine măreţ decât în clipa când e arestat de poliţie, şi când, în culmea furiei, înţelege într-o străfulgerare că poliţiştii nu aşteaptă decât cel mai mic pretext ca să-l împuşte. Atunci se calmează de îndată, dând „dovada celei mai înalte puteri omeneşti". Atunci, Balzac nu cruţă nici superlativele lirice şi nici comparaţiile impresionante, ca aceea a picăturii de apă rece care, într-o clipită, destramă „aburii groşi" capabili să răstoarne munţii. El face din Vautrin un simbol, dându-l deodată drept „tipul unei întregi naţiuni degenerate, al unui popor sălbatic şi logic, brutal şi suplu. În acest moment, Collin devine un poem infernal în care sunt zugrăvite toate sentimentele omeneşti, mai puţin unul – cel al remuşcării. Privirea lui era a arhanghelului căzut care vrea întruna războiul".

Această transfigurare a naraţiunii nu are loc decât în clipa când eroul dispare din cadrul ei, gata totuşi să reînvie sub o înfăţişare în sfârşit pe măsura semnificaţiei sale: misteriosul şi puternicul erou din *Splendeurs et Misères*, cel care exercită din

umbră o dominaţie ocultă şi fără limite. Autorul afirmă zadarnic, scriindu-i lui Hippolyte Castille, că a luat originalul din realitate: „Pot să vă asigur că modelul există, că este de o măreţie înspăimântătoare, şi că şi-a găsit locul în lumea din vremurile noastre. Acest om era tot ce era Vautrin, mai puţin pasiunea pe care i-am atribuit-o". Nu e mai puţin important ca eroul să amintească de o aventură sau alta din acea perioadă: Vidocq, care sfârşea ca şi el ca şef al poliţiei, Pierre Coignard croindu-şi drum prin saloanele Parisului sub numele de contele de Pontis de Sainte-Helene şi slujind de informator unei bande de hoţi,

sau Anthelme Collet, rând pe rând general, episcop şi filantrop, trimis la ocnă în jurul anului 1820, travestit în Monseigneur Pasqualini precum Vautrin în abatele Herrera. Câteva similitudini cu *Les Miserables*, *Les Mystères de Paris*, sau cu *La Vengeance de Vasilika* (de Ponson du Terrail) au un efect tot atât de mare. Vautrin, imperturbabil, omniscient, stăpân secret al Parisului, dobândeşte un sens mitologic. El dispune de aceeaşi putere fantasmagorică şi clandestină asupra capitalei ca şi cea deţinută de asociaţia celor Treisprezece, sau pe care tăcutul Gobseck, chiar dacă la o scară mai mică, a reuşit să o obţină datorită uzurii, şi la care ajunge, înainte de-a muri, epuizat şi necunoscut, Zacharius Marcas.

Se ştie că tema joacă un rol esenţial în dramaturgia lui Balzac. Marele oraş este o lume bogată şi densă, unde se realizează toate posibilităţile şi unde pasiunile se amplifică până la punctul de incandescenţă. Demiurgi mascaţi şi anonimi urzesc neîncetat aici maşinaţiuni inextricabile şi decisive. Vautrin ocupă centrul acestui univers încins, fiind figura sa principală, întruchipând răul şi totodată harul creator al energiei inteligente. Rubempré, în scrisoarea sa de adio, îl aşază printre fiinţele de excepţie care sunt tot atât de periculoase pentru societate cum ar fi leii în plină Normandie: „Înzestraţi cu o putere imensă asupra sufletelor duioase, ei le ispitesc şi le zdrobesc. E ceva frumos şi măreţ în felul său. Este planta otrăvitoare viu colorată din pădure care îi fascinează pe copii. Este poezia răului". Există posteritatea lui Abel şi a lui Cain. Lui Vautrin însuşi îi plăcea să o repete. Cain este rebeliunea eternă. Vautrin se presupune că se trage din Adam

prin această filiaţie blestemată. Printre demonii din această filiaţie se găsesc din când în când unii cumpliţi, cu structuri vaste, ce concentrează toate forţele omeneşti şi care seamănă cu acele animale febrile din deşert a căror viaţă cere spaţii imense, pe care le găsesc aici.

Rubempré se înşală, iar Vautrin se iluzionează şi el atunci când îşi închipuie că ar fi fericit dacă ar duce o viaţă patriarhală în mijlocul unui domeniu întins din Statele Unite, trăind ca un suveran şi îndeplinindu-şi dorinţele. Dimpotrivă, asemenea fiinţe nu sunt deloc de conceput trăind în singurătate şi pe cuprinsul unor întinderi pustii. Ceea ce îi face să se ivească e statul modern, civilizaţia industrială şi marele oraş. Ei nu sunt produşi de natură, ci de societate. Scriitorul a

înţeles perfect că nu îi putea situa decât în inima capitalelor. El mai mult îi inventează decât îi constată şi mai mult îi presupune decât îi observă. Se pare că a fost. silit să îi deducă şi, cum pe lângă monstru trebuie şi un erou care să lupte cu el, Balzac, descriind puterea universului urban aşa cum se forma el în acea perioadă, a fost determinat să conceapă personaje suficient de măreţe ca să poată hălădui fără să se rătăcească prin acest labirint mai redutabil şi ca să poată înfrunta cu oarecare şanse pericolele inedite şi mereu renăscânde ce mişună pe aceste căi fără ieşire.

IV. Întoarcerea mitului

Romanul modern, fresca amplă şi totodată amănunţită în care Balzac se străduieşte într-un mod impresionant să înfăţişeze complexitatea socială a vremii sale, nu prelungeşte o literatură întreagă ocupată cu descrieri atemporale, supusă nenumăratelor convenţii arbitrare şi academice. Tentativa nu apare nici ca traducerea directă a unei realităţi imediat oferite: ea mai are nevoie de calea ocolită a literaturii pentru a exprima cotidianul şi banalul. Ficţiunile pe care le plăsmuieşte romancierul modern se inspiră mai mult din alte romane decât din viaţă, astfel încât el evocă situaţiile cele mai stranii, poate cele mai gratuite, pentru a

le instaura ca suverane în plin banal aparent, în care fiecare îşi câştigă existenţa şi căruia nimeni nu îi percepe încă opulenţa inepuizabilă şi intensitatea nouă şi neîndurătoare.

Balzac a resimţit foarte acut noutatea mediului malefic şi ca şi incandescent care alcătuieşte marele oraş, pe care îl consideră pestilenţial atât la propriu, cât şi la figurat, în aşa măsură încât pune în opoziţie, cu constanţa ce i se ştie, provincia şi Parisul, şi introduce antagonismul celor două stiluri de viaţă până şi în paginile *Comediei umane*. Totuşi, aici se întâmplă acelaşi lucru ca şi în privinţa convingerilor sale politice: conservator, partizan al ordinii şi apărător al tronului şi al altarului, el îi proslăveşte pe ambiţioşi, pe refractari şi pe aventurieri. El blestemă monstruozitatea Parisului, dar aceasta o face obsedantă, seducătoare şi o exagerează. El însuşi este sedus: după propriile sale cuvinte, Parisul este „oraşul cu o sută de mii de romane". Ce îşi poate dori mai mult un romancier?

El nu este doar vizionar. Viziunea sa provine mai degrabă din

observaţia cea mai scrupuloasă cu putinţă. Geografia sa pariziană este gândită, cvasi-deductivă. Balzac îşi găzduieşte întotdeauna eroii în cartierul care le corespunde în virtutea unui tabel de concordanţă luat de la Lavater şi îl descrie atunci cu tot atâta exactitudine meticuloasă ca atunci când descrie vreun burg important dintr-o provincie liniştită. S-a sfârşit cu ditirambii, imprecaţiile şi metaforele inspirate. Contrastul este frapant, dar el se explică tocmai prin natura mitului: Parisul e o totalitate. El nu este fascinant decât dacă e indivizibil. Orice parcelă din Paris, considerată separat, redevine pe loc provincială şi Balzac, descriind-o, redevine un scriitor realist. Doar incomensurabilul seduce îndeajuns luciditatea pentru a o face să confunde fantezia cu realitatea, adică pentru a o face să accepte mitul. Acesta nu este un simplu basm, o invenţie arbitrară, fără rădăcini şi nici efect. Pentru a se impune, pentru a „prinde", îi trebuie baze solide şi condiţii favorabile. Trebuie, de asemenea, să exprime o situaţie dată, să propună o soluţie viabilă, un soi de precedent prestigios care să pară că justifică dinainte o acţiune tentantă, temerară, căreia inerţia socială îi rezistă şi pe care o consideră vinovată.

Mitul balzacian al Parisului încurajează un fel de ambiţie rece şi blazată, cvasi-cinică, ce refuză valorile acreditate şi care, în acelaşi timp, îl împinge pe ambiţios la orice sacrificiu pentru a-şi croi drum în societate. Dar voinţa de putere cu care este el înarmat nu se prea potriveşte cu o detaşare fundamentală care o fac să fie lipsită de obiect şi care ruinează dinainte bucuria pe care cuceritorul ar trebui să o simtă de pe urma izbânzii sale. Scriitorul romantic adopta atitudinea de fugă din societatea care îl striveşte sau îl huleşte. Această societate, apărută de pe urma vârtejului revoluţionar şi totodată a progreselor tehnicii, este chiar cea căreia marele oraş îi constituie simbolul agresiv. Astfel încât stârneşte groaza poetului, care se ridică împotriva valorilor şi a ierarhiilor pe care le vede respectate în cadrul ei. El preferă turnul de fildeş, istoria, viaţa sufletească, visarea, iar în cazuri extreme nebunia şi sinuciderea. Noul erou, Julien Sorel, Rastignac sau Rubempré adoptă atitudinea inversă: intră în joc şi îi respectă regulile. El este în chip hotărât modern, se sforţează să ajungă stăpânul unei societăţi al cărei cod refuză să îl recunoască, dar care îl fascinează cu atât mai mult.

Balzac nu este singurul care se angajează pe acest făgaş. Se ştie

ce loc ocupă la Baudelaire conceptul de *modernitate* şi se ştie la fel de bine importanţa „Tablourilor pariziene" din *Florile răului*, astfel încât nu e deloc de mirare faptul că i-a adus un omagiu romancierului în încheierea *Salonului din 1846*: „Miraculosul ne învăluie şi ne adapă la fel ca atmosfera: noi însă nu îl vedem. (…)

Deoarece eroii din Iliada nu vă ajung decât până la gleznă, o, Vautrin, o, Rastignac, o, Birotteau – şi tu, o Fontanares, care nu ai îndrăznit să povesteşti publicului suferinţele de sub fracul funebru şi convulsionat pe care îl îmbrăcăm cu toţii; – şi tu, o Honoré de Balzac, tu, cel mai eroic, cel mai deosebit, cel mai romantic şi cel mai poetic dintre toate personajele pe care le-ai scos din inima ta".

Balzac consideră romanul drept forma literară cea mai adaptată la spiritul secolului, cea mai aptă de-a procura sinteza epică a acestuia, pe care Baudelaire o numeşte „traducerea legendară a vieţii exterioare". Romanul furnizează în orice caz o

expresie a societăţii, care acţionează asupra unui public din ce în ce mai numeros şi mai sensibilizat, ceea ce înseamnă că odată cu el, literatura devine la rândul ei o forţă socială. Ea nu mai este doar artă şi podoabă, ilustraţie şi divertisment. Ea încetează să mai concentreze opere produse de specialişti pentru satisfacerea unei elite, abandonează esteticul în schimbul dramaturgiei, unde romanul, care nu este decât în aparenţă un gen literar în sensul clasic al termenului, capătă rapid o importanţă primordială, cvasi-exclusivă. El nu aspiră, sau nu esenţialmente, la o frumuseţe atemporală şi se adresează mulţimilor. Romanul urmăreşte fără îndoială să traducă o realitate efemeră şi schimbătoare, dar contribuie în acelaşi timp la transformarea ei, făcându-l pe cititor conştient de problemele epocii, silindu-l să le examineze, sugerându-i atitudinea pe care trebuie să o adopte, propunându-i exemplul unei decizii care impresionează. Balzac se află la originea unui asemenea mod de utilizare a romanului. Desigur, acesta nu reprezintă mitul, departe de aşa ceva. El nu este decât un fel de degradare profană, fără coerenţă şi nici autoritate recunoscută. Cu toate acestea, eroii săi, la fel ca cei ai miturilor, îi aduc individului răspunsurile şi garanţiile de care are nevoie ca să îndrăznească să acţioneze, iar uneori măcar pentru a-şi imagina comportamentul care l-ar înnobila în propriii săi ochi.

ÎN LOC DE ÎNCHEIERE

Întrerup aici restul de texte care – în afară de lucrările mele propriu-zise, *Puterile romanului* nu face de altfel decât să reunească trei eseuri diferite – se eşalonează de-a lungul unei adolescente prelungite. Aşa cum am spus-o deja, „Fiinţele crepusculului" nu este altceva decât apelul sever la ordine, prin care m-am mustrat părăsind-o.

Prin această confesiune, mă angajam la mai multă discreţie. Mi-am ţinut promisiunea atât cât mi-au îngăduit sechelele aroganţei, pe care mi le-am reprimat de bine de rău.

Lucrările pe care le-am publicat în perioada care a urmat, să spunem dintre 1950 şi 1970, păstrează urmele ei mai puţin decât ar trebui. Cel puţin, erau mai precise, mai limitate şi îndeosebi mai detaşate de conflictele epocii. Dacă la sfârşit m-am repezit să descriu pietre imemoriale şi imperturbabile, am făcut-o parţial ca să mă imunizez preventiv faţă de turbulenţa gusturilor şi a controverselor care erau la ordinea zilei.

Asemenea lucrări, care se distanţează de actualitate şi care pentru mine erau tot atâtea apropieri de imaginar, au lăsat şi ele în urma lor un anumit număr de studii marginale. Acestea sunt textele pe care le-am strâns sub titlul de *Cases d'un echiquier*. De data aceasta, îmi propuneam să ofer evantaiul cel mai larg cu putinţă a multiplelor mele investigaţii. Culegerea este prezentată sub formă tematică, dar constituie strict vorbind un al doilea bilanţ analog cu cel de faţă, care este cronologic, astfel

277

Încât, dacă nu l-ar fi anticipat, *Cases d'un echiquier* ar fi trebuit să se intituleze în chip întru totul firesc *Abordări ale imaginarului* II.

Se înţelege de la sine că am continuat să defrişez în felul meu universul sensibil, străduindu-mă să decelez în el corelaţii, reţele, răspântii, regularităţi, într-un cuvânt, câteva din reverberaţiile misterioase cu care este marcată sau luminată epiderma lumii, de la desenele făcute cu piatra în materia inertă şi până la imaginile poeţilor din jocurile aparent libere ale imaginaţiei.

Am crezut de la bun început că într-una sau în cealaltă dintre aceste extremităţi trebuie să domnească o sintaxă. Mai târziu mi s-a părut că între una şi cealaltă exista o continuitate. Nu am făcut niciodată altceva decât să încerc să susţin şi să ilustrez aceste rămăşaguri temerare, dar nu îmi dădeam seama de asta, şi nu am

înţeles-o decât depanând firul conductor al reacţiilor pe care le credeam sălbatice şi accidentale, adică aproape întru totul rodul împrejurărilor. Astăzi îmi dau seama cu certitudine că nu era nici pe departe vorba de aşa ceva. La Pieuvre din 1973 continuă destul de exact La Mante religieuse din 1935 şi textul care se încheie având ca subiect poezia nu îl contrazice, nici pe departe, pe cel din 1933, care inaugurează cartea de faţă, încât atâta obstinaţie mereu nechibzuită sfârşeşte prin a mă îngrijora. Am aflat că, orice aş face, nu voi face niciodată altceva decât să perseverez. Iată ceea ce m-a convins în acest sens.

În ce priveşte deciziile secundare, motivele care m-au determinat mi se par uniform variabile şi de valoare extrem de inegală. Una dintre ele prevalează totuşi până la urmă la limită, dar se poate să fi fost celălalt. Dimpotrivă, în ceea ce mă priveşte, nu există logică, nici virtute, nici glorie, nici interes, nici măcar bun-simţ care să reziste. Dau la o parte motivele, chiar excelente, pe care mi se întâmplă totuşi să le evoc sau să le percep. Mă năpustesc înainte sau mă resemnez. Tot ce e în mine se găseşte atunci magnetizat de un impuls irezistibil, în care nu mai deosebesc cine cere şi cine

278

confirmă. După acest caracter recunosc chiar ulterior că în realitate era vorba de nişte lucruri care îmi erau dragi.

Toate textele adunate aici mi-au fost cel puţin o dată dragi şi chiar şi acelea de care m-am îndepărtat cel mai mult îmi rămân cât se poate de apropiate.

Iulie 1974

CUPRINS

Avertisment.
I. Echivocul suprarealist…7
Argument…9
Specificaţia poeziei…12
Sistematizare şi determinare…16
Alternativa (*Naturphilosophie* sau *Wissenschaftlehre*) …23
Procesul intelectual al artei
Scrisoare către André Breton…34
Decizie preliminară asupra metafizicii…38
Notiţă despre impuritatea în artă…42

1. Bazele pentru o condamnare a artei pure…42
2. Impuritate şi imaginaţie…47
Criza literaturii…55
II. Paradoxul unei sociologii active…59
Argument…61
Sociologia clericului…65
Program pentru un Colegiu de sociologie…75
Vântul de iarnă…79
I. Destinul individualismului…79
II. Temeiul efortului colectiv…83
III. Morala comunităţii închise…88
281
Prefaţă la o carte provizorie…93
Preambul pentru *Spiritul sectelor*…98
III. Ştiinţe infailibile: ştiinţe suspecte…105
Argument…107
Infailibila psihanaliză…109
Descrierea „marxismului" …115
Cuvânt înainte…115
I. Scurtă istorie a doctrinei…117
II. De unde vine forţa unei ortodoxii…129
III. Ortodoxie şi ştiinţă…136
1. Dogmatismul…137
2. Marxismul nu poate fi depăşit…137
3. Marxismul este apanajul unei facţiuni…142
4. Doctrina este erijată la rangul de criteriu suprem al adevărului…146
IV. La ce serveşte o ortodoxie…152
V. Răsturnarea evidenţelor…160
IV. Puterile romanului…165
Argument: *Palinodia romanului*…167
Puterile romanului…171
Cuvânt înainte…171
I. Natura romanului…173
1. Naşterea romanului…173
2. Funcţia romanului…181
3. Clasificările romanului…188
II. Romanul poliţist…199

1. Romanul poliţist: evoluţie…199
2. Romanul poliţist: joc…208
3. Romanul poliţist: dramă…220
III. Sociologia romanescului…232
1. Definiţia romanescului…232
2. Distrugerea oraşului…243
3. Sinuciderea romanului…253
282
Un exemplu: Balzac…263
I. Romanul cel mai ambiţios…263
II. Oraşul fabulos…265
III. Eroul inteligent şi brutal…270
IV. Introducerea mitului…273
În loc de încheiere…277
T
totem
Apariţie recentă în colecţia TOTEM
Elias Canetti MASELE ŞI PUTEREA

Traducere din limba germană de Amelia Pavel Ediţie îngrijită de Gina Argintescu Amza în opera lui Elias Canetti, două sunt scrierile care, după opinia unanimă a comentatorilor – critici, istorici şi scriitori –, ca şi după propria părere a autorului, constituie fundamentul gândirii sale: *Die Verblendung* (*Orbirea*, roman tradus şi în limba română) şi *Masse undmacht* (*Masele şi puterea*), acum tradusă în româneşte pentru prima dată. Importanţa, ca şi succesul internaţional al acestui volum compact – transpus în toate limbile de cultură ale lumii – pot fi explicate chiar prin vorbele lui Canetti din 1928, de pe când reflecta deja la proiectul cărţii. „Mai mult decât oricând", afirma Canetti, „eram decis să descopăr ce anume înseamnă masele acestea, care pe plan interior ca şi pe plan exterior mă impresionează în mod copleşitor. De aceea le-am cercetat în istoria lor, dar în cultura tuturor timpurilor". Ivită iniţial din experienţa celor două mari tiranii ale secolului al XX-lea – hitlerismul şi stalinismul –, cartea (care este în acelaşi timp un studiu antropologic, etnologic, sociologic, psihologic şi istoric) iese din cadrul strict istoric şi devine o meditaţie concret şi pitoresc argumentată asupra naturii umane, definite constant din dorinţa de putere şi de pornirea de a-şi subsuma masele ori de a se adapta lor.

T
totem
Apariţie recentă în colecţia TOTEM
Marcel Granet CIVILIZAŢIA CHINEZĂ
VIAŢA PUBLICĂ ŞI VIAŢA PARTICULARĂ
Traducere din limba franceză de Adriana şi Mihai Mitu cu o prefaţă de Danielle Elisseeff

Marcel Granet a fost director de studii la *École Pratiques des Hautes Études*, Profesor la *École Normale des Langues orientales vivantes*, administrator la *Institut des Hautes Études chinoises* din Paris.

Nu mai este nevoie să reamintim importanţa lucrărilor sale despre China: el este unul dintre marii iniţiatori ai Occidentului în istoria şi mentalitatea chineză.

Acest studiu despre China clasică şi despre mentalitatea sa originală îşi propune să descopere în detaliu viaţa milenară a acestui popor obişnuit cu o muncă îndârjită, antrenat să se organizeze în colectivităţi pentru a atinge obiective considerate temerare; să explice de ce şi cum împăratul, Şeful suprem al Chinei, era nu numai stăpânul societăţii, ci purta în acelaşi timp şi răspunderea lumii întregi, era animatorul şi guvernatorul Universului. Istoria tradiţională (cu datele istorice importante), informaţiile asupra celor mai variate aspecte ale societăţii chineze sunt câteva dintre reperele care fac din această carte o lectură interesantă şi plăcută.

Civilizaţia chineză a lui Granet nu poate fi discutată, nici nu poate fi fragmentată sau adusă la zi. Cartea ar trebui citită ca un manifest, în care se poate găsi numai stadiul opiniilor la care au condus principiile de cercetare, ca o incitare la reflecţie, la ascuţirea spiritului critic.

T
totem
Apariţie recentă în colecţia TOTEM
Hans Vaihinger FILOSOFIA LUI CA ŞI CUM
Traducere din limba engleză de Liviu Cotrău

Toată lumea care se ocupă de ficţiune sau/şi de literatură fantastică vorbeşte de *als oh* ca principiu de bază al acestora, dar scrierea în care acest „ca şi cum" e teoretizat e necunoscută celor mai mulţi, pomenindu-se doar această sintagmă din titlul cărţii lui Hans Vaihinger: iată un motiv suficient pentru a o traduce şi în românește.

Hans Vaihinger a ridicat locuţiunea conjuncţională *als ob* („ca şi cum") la valoarea de concept auxiliar sau de marcă a ficţiunilor, care sunt peste tot, în filosofie, religie, morală etc, pentru că omul se preface că lucrurile ar sta, într-un domeniu oarecare, *ca şi cum* ele ar sta într-adevăr în felul în care le presupune el. Spre deoseire de nominalişti însă, ficţiunile capătă la Vaihinger o valoare utilă, cu condiţia ca, după ce-şi îndeplinesc menirea, să ne debarasăm de ele; nu întâmplător, cartea sa, sprijinită în mare măsură pe filosofia kantiană, se termină cu analiza doctrinei lui Nietzsche care susţine necesitatea iluziei conştiente şi după retragerea lui Dumnezeu din lume, adică a garantului oricărei identităţi ferme, când trebuie să inventăm un sens spre a supravieţui, şi oricare sens e mai bun decât insuportabila lipsă de orice sens. Cu alte cuvinte, după moartea lui Dumnezeu intrăm în regatul ficţiunii şi al simulării liber consimţite, a cărui cartografie o desena Vaihinger încă din 1911.

Alfred Hârlăoanu
O ISTORIE A MOZAISMULUI
ŞI A ISRAELULUI ANTIC

„Profesorul Alfred Hârlăoanu este, incontestabil, unul dintre cei mai buni cunoscători ai istoriei vechii civilizaţii ebraice. Cărţile şi dicţionarele sale, cursurile sale (...) l-au impus pe vrednicul cercetător ca un exeget a cărui contribuţie nu poate fi ocolită de cei care se apleacă asupra istoriei anticei Palestine", spune prof. univ. dr. Răzvan Theodorescu.

Acest nou volum, apărut, din păcate, la puţin timp după trecerea în nefiinţă a autorului său, este dedicat Israelului antic şi pricipalului izvor al acestuia, care este Vechiul Testament. Aşadar, volumul de faţă este consacrat, în principal, istoriei antice a Israelului, începând cu patriarhul Avraham şi terminând cu răscoala lui Bar-Kohba. Aceasta este una dintre cele mai complexe şi mai interesante epoci ale poporului evreu, pentru că reprezintă deopotrivă perioada în care Israelul a atins apogeul politic, economic şi spiritual-religios, în timpul domniei regilor David şi Solomon, ca şi perioada de luptă pentru independenţa naţională, în timpul macabeilor, de înflorire spirituală şi religioasă, în perioada exilului babilonian.

Un capitol amplu este consacrat profetismului ebraic, care marchează o etapă importantă în evoluţia spirituală a omenirii. Profeţii biblici au fost reprezentanţii ideilor sublime de mesianism ale

umanităţii, oameni cu vederi politice largi, la care extazul religios se îmbina cu entuziasmul patriotic, tribuni înflăcăraţi ai poporului, promotori activi ai dreptului şi dreptăţii, modelatori ai opiniei publice, iniţiatori ai unei politici întemeiate pe înaltele principii ale moralei biblice.

„Informată, echilibrată şi nespus de utilă la acest ceas al culturii noastre, cartea lui Alfred Hârlăoanu trebuie salutată".

totem ele patru studii ale lui Roger Caillois pe care le grupează volumul de faţă, scrise între 1935 şi 1950, se ocupă, respectiv, de motivele despărţirii sale de suprarealism, de începuturile Colegiului de sociologie, pe care-l fondează în 1937 împreună cu Georges Bataille şi Michel Leiris, de o foarte acidă şi binevenită critică a psihanalizei şi a marxismului ca „ştiinţe infailibile" şi, prin asta, „suspecte", şi, în fine, de o teorie sociologică a romanului, cu insistenţă pe romanul poliţist şi pe o anumită criză a genului, care, credea Caillois prin 1941, avea să-l ducă la dispariţie. Toate aceste studii se străduiesc să discearnă logica imaginarului, potrivit ideii eseistului francez că, de la desenele naturale ale pietrelor la imaginile poetice, există o contiuitate şi o sintaxă: „... relaţii, reţele, răspântii, regularităţi (...), re-rberaţii misterioase cu care este marcată sau iluminată epiderma

ISBN 973 – 569 – 507 – 3
www.nemira.ro